

घटक १
अमेरिकन राज्यक्रांती (१७७६)
(American Revolution-1776)

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय विवेचन
 - १.२.१ अ) कारणे
 - १.२.२ ब) महत्त्वाच्या घटना
 - १.२.३ क) परिणाम
- १.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- १.४ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.५ सारांश
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ संदर्भ ग्रंथ

१.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अध्ययनानंतर खालील गोष्टींचे विद्यार्थ्यांना आकलन होईल.

- १) प्रबोधन काळानंतर नव्या खंडाच्या शोधासाठी प्रयत्न, अमेरिका या नव्या खंडाचा शोध.
- २) उत्तर अमेरिका खंडात ब्रिटिश वसाहतीची स्थापना.
- ३) ब्रिटिशांचे वसाहतींवरील अधिसत्तेचे स्वरूप.
- ४) ब्रिटिशांनी वसाहतींमध्ये राबवलेली आर्थिक धोरणे आणि ब्रिटिशांचा वसाहतींकडे बघण्याचा दृष्टिकोन.
- ५) वसाहतींची सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय प्रगती आणि उदारमतवादाचा विकास.
- ६) अमेरिका वसाहती आणि ब्रिटिश यांचे बिघडत गेलेले संबंध.
- ७) वसाहतींची क्रांतीच्या दिशेने झालेली वाटचाल.
- ८) राज्यक्रांतीच्या काळातील घटनांचे स्वरूप.
- ९) ब्रिटिशांच्या पराभवाची आणि वसाहतीच्या विजयाची कारणे.
- १०) अमेरिकन राज्यक्रांतीचे विविध परिणाम.

All men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable Rights that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness. That to secure these rights, Governments are instituted among Men, deriving their just powers from the consent of the governed, —That whenever any Form of Government becomes destructive of these ends, it is the Right of the People to alter or to abolish it, and to institute new Government. Thomas Jefferson in the Declaration of Independence, July 4, 1776

‘निसर्गतः मानव स्वतंत्र असून मुक्त आहे. सर्व मानव जन्मतः समान असून प्रत्यक्ष विधात्यानेच सर्वांना स्वातंत्र्य व सुख संपादन करण्याचा हक्क दिला आहे. या हक्काच्या संरक्षणासाठी प्रजा शासनसंस्था निर्माण करत असते. जेव्हा ही शासन संस्था प्रजेचे मुलभूत हक्क डावलते तेव्हा ती बदलण्याचा, बरखास्त करण्याचा आणि नवी शासनसंस्था स्थापन करण्याचा पूर्ण हक्क प्रजेस आहे.’ थॉमस जेफरसन, स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा, ४ जुलै १७७६

१.१ प्रास्ताविक :

अमेरिकेच्या राज्यक्रांतीचा इतिहास म्हणजे अमेरिकन वसाहतीने ब्रिटनच्या वर्चस्वातून मुक्त होण्यासाठी केलेल्या मोठ्या संघर्षाची कहाणी आहे. हा संघर्ष आर्थिक कारणांमुळे सुरू झाला असला तरी त्याचे परिणाम राजकीय, सामाजिक इत्यादी सर्वच क्षेत्रावर पडले. युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका (USA) या जगातल्या पहिल्या लोकशाही राष्ट्राचा या क्रांतीनंतर जन्म झाला. ब्रिटनच्या वसाहतवादाला जोरदार धक्का देण्याचे कार्य या राज्यक्रांतीने केले. खरेतर जबाबदार शासनपद्धती, नियंत्रित राजेशाही, पार्लिमेंट म्हणजेच लोकप्रतिनिधीगृह या सर्व लोकशाहीला बळ देणाऱ्या संकल्पनांचा विकास ब्रिटनमध्ये खूप अगोदर झाला होता. मात्र हेच ब्रिटन स्वतःच्या आर्थिक फायद्यासाठी पक्के वसाहतवादी बनले होते. विविध देशातून त्यांनी आपल्या वसाहती स्थापन केल्या. १४९२ मध्ये शोधलेल्या अमेरिका खंडातही ब्रिटनच्या राजघराण्याच्या पाठिंब्याने वसाहती स्थापन झाल्या. या वसाहतींचा ब्रिटनने स्वतःच्या आर्थिक फायद्यासाठी पुरेपूर वापर केला. अखेरीस वसाहतींनी एकत्र येऊन ब्रिटनचे हे जोखड उधळून लावले. यानंतर जगातील पहिली लिखित राज्यघटना असलेले लोकशाही राष्ट्र अमेरिका अस्तित्वात आले. जागतिक पातळीवर लोकशाहीचा प्रसार यानंतर झाला.

लोकशाही, व्यक्ती स्वातंत्र्याला चालना देतांनाच या क्रांतीने धर्मसंस्थांचा राजकीय जीवनावरचा प्रभाव कमी करून सामान्य लोकांचा राजकारणातील सहभाग वाढवला. वैचारिक क्षेत्रातही मोठे बदल होत गेले. आधुनिक जगातील लिखित राज्यघटनेनुसार चालणारे पहिले प्रजासत्ताक राष्ट्र अमेरिकेच्या रूपाने जन्माला आले. थोडक्यात अमेरिकन राज्यक्रांतीचा प्रभाव जागतिक राजकारणावरही पडला त्यामुळेच जागतिक इतिहासात अमेरिकन राज्यक्रांतीला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

१.१.१ ख्रिस्तोफर कोलंबस आणि अमेरिकेचा शोध :

युरोपमधील प्रबोधनाचा कालखंड हा अनेक नव्या शोधांना जन्म देणारा ठरला. या कालखंडात युरोपातील धाडसी दर्यावर्दींनी आशिया आणि इतर खंडाकडे जाणारे जलमार्ग शोधून काढले. हे जलमार्ग पुढे व्यापार वृद्धीसाठी उपयुक्त ठरले. प्राचीन काळापासून युरोपचा संपर्क प्रामुख्याने आशियायी राष्ट्रांबरोबर होता. पश्चिमेकडे दुर्लक्ष झाले होते. ख्रिस्तोफर कोलंबस हा एक धाडसी दर्यावर्दी होता. जन्माने इटालियन असलेल्या ख्रिस्तोफरला स्पेनचा राजा फर्डिनांड आणि राणी इसाबेलाने प्रोत्साहन आणि आर्थिक मदत दिली. पृथ्वी गोल आहे हे मत यावेळी मान्य झाले होते. या गृहीततत्वाच्या आधारे भारताकडे जाणारा जलमार्ग शोधण्याच्या उद्देशाने कोलंबसने ऑगस्ट १४९२ मध्ये युरोपमधून पश्चिम दिशेने जलप्रवास सुरु केला. सोबत नीना, पिंटा आणि सांता ही तीन जहाजे आणि अठ्ठ्याऐंशी खलाशी होते. सत्तर दिवसाच्या खडतर प्रवासानंतर अमेरिका खंडानजीकच्या पूर्व दिशेस असलेल्या बहामा बेटावर ऑक्टोबर १४९२ मध्ये पोहोचला. आपण भारताच्या भूमीत पोहोचलो आहोत असे वाटून त्याने तिथल्या ताम्रवर्णीय निवासींना रेड इंडियन्स (Red Indians) असे नाव दिले. हे नाव आजही प्रचलित आहे. अमेरिका खंडाच्या रूपाने नव्या भूमीचा शोध लागला. कोलंबसने आणखी तीन सफरी काढून क्युबा, कॅरेबियन बेटे शोधत दक्षिण अमेरिकेची भूमीही गाठली. याच दरम्यान अमेरिगो वेस्पुची याने स्पेनतर्फे पश्चिमेच्या दिशेने पहिली मोहीम काढली. उत्तर अमेरिका खंडात पोहोचलेल्या अमेरिगोने सध्याचे व्हेनेझुएला हे ठिकाण शोधले. अॅमेझॉन नदीचा उगमही त्याने शोधून काढला. १५०१ मध्ये दुसरी मोहीम काढून त्याने आणखी काही ठिकाणे शोधली. या भूभागाची त्याने आपल्या मित्राला कळवलेली सविस्तर वर्णने युरोपात प्रकाशित झाली. या वर्णनातून अमेरिकेची माहिती युरोपियन लोकांना कळली. युरोपमधील मार्टिन व्हाल्टझेम्युलर याने १५०७ मध्ये आपल्या ग्रंथात या नव्या भूभागास अमेरिगोच्या नावावरून अमेरिका हे नाव दिले. ते प्रचलित झाले. तोपर्यंत त्याला कोलंबसच्या प्रवासाविषयी माहिती नव्हती. अमेरिकेचा प्रथम शोध लावणारा कोलंबस मात्र उपेक्षित राहिला. अमेरिकन खंडाच्या शोधाने युरोपियन राष्ट्रांच्या व्यापारास चालना मिळाली. युरोपियनांनी अमेरिका खंडातील संसाधनांची अक्षरशः लूट केली.

१.१.२ अमेरिका खंडात युरोपियन वसाहतींची स्थापना :

नव्याने शोध लागलेल्या अमेरिका खंडात वसाहती स्थापन करण्यासाठी सर्वप्रथम स्पेन आणि पोर्तुगाल यांच्यात स्पर्धा सुरू झाली. कोलंबसने सेंटो डोमिंगो येथे वसाहत स्थापन करून तेथे उसाचे उत्पादन घ्यायला सुरवात केली. या दोन राष्ट्रातील संघर्ष टाळण्यासाठी पोप अलेक्झांडर सहावा याने मध्यस्थी केली आणि प्रदेशांचे वाटप केले. या दोन्ही राष्ट्रांची दक्षिण अमेरिकेत मक्तेदारी निर्माण झाली. या दोन्ही राष्ट्रांनी तेथून अमाप फायदा मिळवायला सुरवात केली. तेथील मुळच्या रहिवासी असलेल्या इन्का, अँझटेक, माया अशा संस्कृती युरोपियनांचे आक्रमण थोपवू शकल्या नाहीत. या भागात लॅटीन भाषेचा प्रसार झाला त्यामुळे हा भाग लॅटीन अमेरिका नावाने प्रसिद्ध झाला. या भागातून दोन्ही राष्ट्रांनी प्रचंड संपत्ती मिळविली हे पाहून ब्रिटन, फ्रान्स, हॉलंड या राष्ट्रांनाही या भागात आपल्या वसाहती असाव्यात असे वाटू लागले. अखेरीस

ब्रिटनचा राजा सातवा हेन्री याने पोपचे आदेश धुडकावून लावत या भूमीकडे आपल्या जॉन कॅबेट या खलाशास सन १४९६ मध्ये पाठविले. त्याने अमेरिकेपर्यंत प्रवास करून तेथे वसाहती स्थापन करण्याच्या हक्काचा पाया रचला. मात्र त्याच्यानंतर जवळ जवळ शंभर वर्षांनंतर अमेरिकन भूमीत वसाहत स्थापन करण्यासाठी ब्रिटीशांनी प्रत्यक्ष प्रयत्न सुरु केले. १५८४ मध्ये सर वॉल्टर रॅले याने राणी एलिझाबेथकडून परवाना मिळवून उत्तर कॅरोलिना शेजारच्या बेटात व्हर्जिनिया ही वसाहत स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला मात्र तो अयशस्वी ठरला यातून धडा घेत ब्रिटीश व्यापारी एकत्र आले आणि उत्तर अमेरिका खंडातील जेम्स नदीच्या काठावर जेम्स टाऊन या नावाने शहर स्थापन केले. पुढे याचेच रुपांतर वसाहतीत झाले आणि या वसाहतीस 'व्हर्जिनिया' हे नाव दिले गेले.

ब्रिटिश वसाहतींची स्थापना :

अमेरिका खंडात स्थलांतर करणे ही त्यावेळी कठीण गोष्ट होती. अटलांटिक महासागरातून करावयाचा अत्यंत अवघड असा सुमारे पाच हजार मैलाचा प्रवास, अमेरिकन मूळनिवासी रेड इंडियन यांचा विरोध, घनदाट जंगले, वास्तव्य व शेतीसाठी जमिनीची अनउपलब्धता, नैसर्गिक आपत्ती अशा अनेक गोष्टींना तोंड देत अनेक युरोपियन लोक अमेरिका खंडात कायमचे स्थलांतरित झाले. यामागे अनेक गोष्टी कारणीभूत होत्या. ब्रिटिश व्यापार्यांना आपला उद्योग व्यवसाय वाढविण्यासाठी नवा प्रदेश योग्य वाटत होता. तेथून कच्चा माल मुबलक प्रमाणात मिळेल आणि ब्रिटनमध्ये तयार झालेल्या मालाला बाजारपेठ मिळेल असा त्यांचा अंदाज होता. या काळात ब्रिटनमध्ये बेरोजगारी वाढून चोऱ्या, लूटमाऱ्या होऊ लागल्या होत्या. बेरोजगारांचा प्रश्न नव्या वसाहतींमुळे सुटेल आणि वाढत्या लोकसंख्येचा प्रश्न प्रश्न सोडविता येईल असे मत काही मंडळींनी व्यक्त केले. कॅथॉलिक आणि प्रोटेस्टंट पंथातील मतभेद वाढत चाललेले होते. प्रोटेस्टंट आणि प्युरिटीन्सना धार्मिक छळाला सामोरे जावे लागत होते. अशा अनेकांना देश सोडून दुसरीकडे जावे असे वाटत होते. एकुणच अमेरिका खंडात नव्या वसाहती स्थापन व्हाव्यात असे अनेकांना वाटत होते. अशा वसाहती स्थापन करण्यास ब्रिटनने परवानगी दिली पण त्याचबरोबर त्यावर ब्रिटनच्या राजाचा अधिकार राहिला असेही स्पष्ट केले. ब्रिटिश सरकार बरोबरच व्यापारी आणि इतरांनीही पुढाकार घेऊन वसाहती स्थापन केल्या. या वसाहतींमधील वातावरण युरोपियन लोकांना सहन होण्यासारखे होते यामुळेही युरोपीयन लोक मोठ्या प्रमाणावर आकर्षित झाले.

१६०७ ते १७३२ या कालखंडात उत्तर अमेरिका खंडाच्या पूर्व किनाऱ्यावर तेरा वसाहती स्थापन झाल्या. या वसाहती पुढीलप्रमाणे

- १) व्हर्जिनिया (Virginia) - ब्रिटीश व्यापार्यांनी १६०७ मध्ये या वसाहतीची स्थापना केली.
- २) मॅसॅच्युसेट्स (Massachusetts)- प्युरिटीन्सनी केपकॉन्ड येथे वसाहत स्थापन केली. ती नंतर प्लायमाऊथ या नावाने ओळखली जाऊ लागली. १६३० मध्ये मॅसॅच्युसेट्स बे नावाची कंपनी स्थापन करून आणखी काही प्युरिटीन्स येथे आले आणि ही वसाहत मॅसॅच्युसेट्स या नावाने ओळखली जाऊ लागली.

- ३) मेरिलँड (Maryland) पहिल्या चार्लस कडून रीतसर सनद घेऊन ब्रिटीशांनी ही वसाहत १६३२ मध्ये स्थापन केली.
- ४) न्यूयॉर्क (New York) - डचांनी १६०९ मध्ये स्थापन केलेली ही वसाहत ब्रिटीशांनी १६६४ मध्ये जिंकून घेतली. या परिसरास न्यूयॉर्क हे नाव दिले.
- ५) डेलावेअर (Delaware)- १६४० मध्ये स्वीडिश लोकांनी स्थापन केलेली ही वसाहत प्रथम डचांनी जिंकून घेतली. नंतर डचांकडून ब्रिटीशांनी याचा ताबा मिळविला.
- ६) कनेक्टिकट (Connecticut) - १६६२ मध्ये ब्रिटिश राजाकडून सनद घेऊन प्युरीटीन्सनी अधिकृतरीत्या या वसाहतीचा विकास घडवून आणला.
- ७) न्यू जर्सी (New Jersey) - डचांनी स्थापन केलेली ही वसाहत १६६४ मध्ये ब्रिटीशांनी जिंकून घेतली.
- ८) न्यू हॅम्पशायर (New Hampshire) - प्युरीटीन्सनी स्थापन केलेल्या न्यू इंग्लंड राज्य संघातील न्यू हॅम्पशायर १६७९ मध्ये स्वतंत्र वसाहत म्हणून विकसित झाले.
- ९) पेनसिल्व्हानिया (Pennsylvania) - विचारवंत विल्यम पेन याला ही वसाहत स्थापन करण्यासाठी दूसरा चार्ल्स याने सनद दिली होती. त्याच्या नावावरून १६८२ मध्ये ही वसाहत विकसित झाली.
- १०) र्होड आयलंड (Rhode Island) - न्यू इंग्लंड संघातील या वसाहतीला ब्रिटिश राजाने १६८५ मध्ये सनद दिली आणि याचे स्वतंत्र वसाहतीत रूपांतर झाले.
- ११) दक्षिण कॅरोलिना (South Carolina)- या भागातील स्पॅनिश वर्चस्वाला शह देण्यासाठी दुसऱ्या चार्ल्सने १६७० मध्ये लॉर्ड शॅफ्टबरी आणि इतर ब्रिटिश जमीनदारांना हा भाग विकला. हाच प्रदेश दक्षिण कॅरोलिना वसाहत म्हणून विकसित झाला.
- १२) उत्तर कॅरोलिना (North Carolina) व्हर्जिनीया वसाहतीत असलेला हा प्रदेश १७२९ साली स्वतंत्र करण्यात आला आणि उत्तर कॅरोलिना या नावाने ओळखला जाऊ लागला.
- १३) जॉर्जिया (Georgia) - जेम्स एडवर्ड ओगलथार्पने १७३२ मध्ये स्वतःच्या मालकीच्या जमिनीवर ही वसाहत स्थापन केली. किंग जॉर्जच्या स्मरणार्थ याला जॉर्जिया असे नाव दिले. ब्रिटीशांनी सनद दिलेली ही शेवटची वसाहत ठरली.

यातील काही वसाहती ब्रिटीशसत्तेने, काही खाजगी व्यापारी कंपन्यांनी, शेतकऱ्यांनी, काही स्थलांतरित व्यक्तींनी पुढाकार घेऊन तर काही वसाहती विशिष्ट गटाच्या लोकांनी एकत्र येऊन स्थापन केल्या होत्या. या वसाहतींवर नंतर ब्रिटनचे प्रशासन प्रस्थापित झाले. या वसाहतींमध्ये ब्रिटन बरोबरच युरोपमधील इतर राष्ट्रांतले लोक एकत्र येऊन स्थायिक झाले. येथे ब्रिटिश लोकांचे प्रमाण जास्त होते त्यामुळे वसाहतींवर ब्रिटिश विचारांचा प्रभाव अधिक होता. येथील लोक विविध वर्णांचे आणि वंशाचे होते. युरोपमधून विविध भागातून आलेले ख्रिश्चन धर्मातील क्वेकर (Quaker), इव्हॅनजेलिकल (Evangelical), प्रोटेस्टंट (Protestant), कॅथॉलिक (Catholic), प्युरीटीन्स (Puritans) इ. पंथाचे लोक राहू लागले. आर्थिक

हलाखी, धार्मिक छळ याला कंटाळून येथे आलेल्या लोकांना प्रगतीची संधी मिळाली. परस्पर सहकार्य आणि कष्टाच्या जोरावर या लोकांनी प्रगती केली. नव्या विचारांच्या समाजाची यामुळे निर्मिती झाली. उत्तर अमेरिका खंडात स्पेन - फ्रेंच इ. युरोपियन राष्ट्रांच्या वसाहतीही स्थापन झाल्या. मात्र ब्रिटीश वसाहती इतकी त्यांची प्रगती होऊ शकली नाही.

१.२ विषय विवेचन :

१.२.१ अ) अमेरिकन राज्यक्रांतीची कारणे :

अमेरिकेत स्थापन झालेल्या वसाहतींचा उपयोग मातृदेश ब्रिटनच्या आर्थिक भरभराटीसाठी व्हावा यासाठी ब्रिटीशांनी सर्व प्रकारे प्रयत्न केले. अनेक नियम केले. बंधने घातली. ब्रिटीशांच्या परवानगीने स्थापन झालेल्या, ब्रिटीशांचे अधिपत्य मान्य केलेल्या वसाहतींनी हे अधिपत्य झुगारून देण्यासाठी प्रयत्न सुरु केले आणि राज्यक्रांती घडून आली अर्थात ही अचानक घडून आलेली घटना नव्हती अनेक गोष्टी त्यासाठी कारणीभूत होत्या त्या पुढीलप्रमाणे

१) ब्रिटीशांचा वसाहतीकडे बघण्याचा दृष्टीकोन :

व्यापारवादी ब्रिटीशांच्या पुढाकाराने तेरा अमेरिकन वसाहतींची स्थापना झाली होती. या वसाहतीबाबत ब्रिटीशांनी एक विशिष्ट धोरण ठरविले ते म्हणजे ब्रिटनची भरभराट घडवून आणण्यासाठी वसाहतींचा पुरेपूर वापर करणे किंबहुना मायभूमीची भरभराट हेच वसाहतींचे एकमेव उद्दीष्ट असले पाहिजे असे ब्रिटीशांचे ठाम मत होते. यातून ब्रिटीशांना फायद्याचे ठरतील अशीच धोरणे आणि कायदे तेथे राबविले गेले. त्यांच्या गरजेच्या वस्तु उत्पादन करण्याचे परवाने दिले. कॅलिफोर्नियाने फक्त तिळाचे उत्पादन घ्यायचे तर व्हर्जिनियाने फक्त तंबाखूचे उत्पादन करावे असे बंधन घातले गेले. ब्रिटिश उद्योगधंद्याशी स्पर्धा करतील असे लोखंडी सामान, कपडे इ. उद्योगांना परवानगी नाकारली. आयात निर्यातीबाबतसुद्धा अनेक बंधने घातली गेली. थोडक्यात वसाहतीकडे बघण्याचा ब्रिटनचा दृष्टीकोन हा पूर्णपणे साम्राज्यवादी होता. लोकशाही तत्वाचा उदो उदो करणारे ब्रिटन हे वसाहतीबाबत मात्र खूपच भेदभाव करत होते. आर्थिक फायद्यासाठी त्यांनी वसाहतीवर मजबूत पकड बसविली. या सर्व गोष्टीमुळे वसाहतींचे खूपच आर्थिक नुकसान होऊ लागले. यातूनच वसाहतीतला असंतोष निर्माण होत गेला.

२) अमेरिकन समाजाची जडणघडण :

वसाहतींवर जरी ब्रिटनची मालकी असली तरी ब्रिटन बरोबरच युरोपातील विविध राष्ट्रातून विभिन्न वंशाचे लोक तेथे येवून कायमस्वरूपी स्थायिक झाले. मूळ निवासी रेड इंडियन, ब्रिटिश, आयरिश, जर्मन, डच, स्पॅनिश, पोर्तुगीज तसेच शेतात राबण्यासाठी आणलेले निग्रो गुलाम इ. लोकांच्या वर्ण संकरातून नवसमाजाची निर्मिती झाली. सुरुवातीच्या टप्प्यात तेथे आलेल्या लोकांची जन्मभूमी अमेरिका नव्हती पण ती त्यांची कर्मभूमी ठरली. नंतरची पिढी मात्र अमेरिकेत जन्माला आली आणि वाढली ती त्यांची मातृभूमी ठरली. अमेरिकेत स्थलांतरीत झालेले लोक अत्यंत उद्योगी आणि कष्टाळू होते. असंख्य अडचणींना तोंड देत

त्यांनी कमी काळात प्रगती केली होती. नंतरच्या काळात युरोपातील धनिक वर्गही अधिक नफ्याच्या उद्देशाने इकडे आला. त्यांच्या प्रगतीत अडथळा ठरणारे राजसत्तेचे किंवा धर्मसत्तेचे वर्चस्व त्यांना नको होते. ब्रिटीशांनी त्यांच्या या भावनेकडे दुर्लक्ष केले होते. वसाहतीतील नवविचारांच्या समाजाला ब्रिटीशांचे अतिरेकी वर्चस्व नको वाटू लागले. त्यांच्या मनातील स्वातंत्र्याची भावना वाढत गेली त्याचेच रूपांतर क्रांतीत झाले.

३) वसाहतींनी केलेली शैक्षणिक सांस्कृतिक प्रगती :

आर्थिक प्रगतीबरोबरच वसाहतींनी शैक्षणिक, सांस्कृतिक प्रगती घडवून आणली त्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले. युरोपप्रमाणे वसाहतीमधील शिक्षणावर धर्माचा पगडा नव्हता. वसाहतींनी प्राथमिक शिक्षण धोरण राबविताना त्यांच्या बरोबर सार्वजनिक वाचनालये, ग्रंथालये सुरू केली. मॅसॅच्युसेट्स या वसाहतीमध्ये १६४२ मध्ये सरकारी खर्चाने शिक्षण संस्था सुरू केल्या. छापखान्यामूळे वृत्तपत्रांची सुरुवात झाली. दर्जेदार साहित्य - वाङ्मय समाजापर्यंत पोहचू लागले. उच्च शिक्षणासाठी हॉवर्ड, कोलंबिया, पेनसिल्व्हानिया यासारखी विद्यापीठे सुरू करण्यात आली. विद्यापीठातून गणित, रसायनशास्त्र, भौतिकशास्त्र, अर्थशास्त्र यासारखे विषय शिकवले जाऊ लागले. लोकशाही, व्यक्तिस्वातंत्र्य यासारखी मूल्ये तरुणपिढीत रुजविण्यात या शिक्षणव्यवस्थेने महत्त्वाची भूमिका बजावली. उत्तम दर्जाचे शिक्षक, वकील, विचारवंत निर्माण झाले. त्यांनी समाजाला बुद्धिवादी बनविण्यात मोठी भूमिका बजावली. नव्या विचारांच्या येथील समाजाला ब्रिटीशांची अतिरेकी बंधने अधिक जाचक वाटू लागली. ही बंधने झुगारून देण्याकडे वाटचाल सुरू झाली. वसाहतींचा सांस्कृतिक आणि नैतिक विकास घडवून आणण्यात येथे स्थलांतरित झालेल्या प्युरीटन धर्मगुरूंचे योगदान मोठे होते. त्यांनी नव अमेरिकन समाजात नीतिमूल्ये रुजवली. नवा विज्ञानवादी समाज येथे निर्माण झाला.

४) प्रशासकीय ज्ञान :

वसाहतींचा विकास होत गेला. त्याचबरोबर तेथील प्रशासन व्यवस्थाही विकसित होत गेली. राज्यकारभार चालविण्यासाठी लोकनियुक्त प्रतिनिधींची प्रतिनिधींची कायदेमंडळे स्थापन केली होती. तर ब्रिटीशांमार्फत प्रत्येक वसाहतीमध्ये गव्हर्नरची नियुक्ती केलेली होती. राज्यकारभाराचे उत्तम ज्ञान वसाहतवाल्यांनी यातून मिळवले होते. वसाहतींची लोकनियुक्त सभा वसाहतीसाठी कायदे करणे, कर आकारणे, वसुली करणे, न्यायालय स्थापन करणे इत्यादी कार्ये पार पाडत होती. मॅसॅच्युसेट्स वसाहतीने लोकशाहीचा यशस्वी प्रयोग केला. ब्रिटीश प्रतिनिधी शिवाय आपण राज्यकारभार चालू शकतो हा आत्मविश्वास त्यांच्यात निर्माण झालेला होता. हा आत्मविश्वास वसाहतकारांना राज्यक्रांतीसाठी प्रेरणा देणारा ठरला. ब्रिटीशांतर्फे नेमलेल्या गव्हर्नरने स्थानिक शासन संस्थेचा आदर करत योग्य कारभार करावा असे अपेक्षित होते. पण प्रत्यक्षात ते साम्राज्यवादी ब्रिटीशांचे प्रतिनिधी बनले. जास्तीत जास्त आर्थिक फायदा मिळविण्यासाठी ब्रिटनने राजकीय सत्तेची पकड घट्ट करत त्यांनी कारभार सुरू केला. जो वसाहतवाल्यांना जाचक वाटू लागला.

५) सप्तवार्षिक युद्धोत्तर परिस्थिती :

उत्तर अमेरिका खंडात ब्रिटिश वसाहतींच्या उत्तरेला आणि पश्चिमेला फ्रेंचांनी आपल्या वसाहती स्थापन केल्या होत्या. ब्रिटिश वसाहतींना फ्रेंचांच्या आक्रमणाची सतत भीती वाटत असे. वसाहतींना स्वसंरक्षणासाठी ब्रिटिश सैन्याची आवश्यकता होती आणि त्यामुळेच वसाहती ब्रिटनने घातलेली अनेक अन्यायी राजकीय, आर्थिक बंधनेही निमूटपणे मान्य करत होती. १७५६-१७६३ या काळात ब्रिटन आणि फ्रान्स यांच्यात सप्तवार्षिक युद्ध झाले. यामध्ये ब्रिटनने फ्रान्सचा पराभव केला. या युद्धानंतर झालेल्या पॅरिस करारान्वये ब्रिटिश वसाहतींना लागून असलेला फ्रेंचांचा प्रदेश ब्रिटिशांना मिळाला. फ्रेंचांना आपल्या वसाहती सोडाव्या लागल्या. ब्रिटिश वसाहतीवरचे फ्रेंचांचे दडपण नाहीसे झाले. फ्रेंच आक्रमणाची सतत वाटणारी भीती कायमची दूर झाली. ब्रिटिशांच्या संरक्षणछत्राची त्यांना आता गरज उरली नाही. सप्तवार्षिक युद्धानंतर वसाहतींच्या पश्चिमेकडील भाग ब्रिटनच्या ताब्यात आला. हा प्रदेश अत्यंत सुपीक होता. वसाहतकारांना येथे विस्तार करण्यास मज्जाव करण्यात आला. यामुळे वसाहतकारांच्यात असंतोष निर्माण झाला. ब्रिटिशांची सर्व धोरणे वसाहतींवर निर्बंध घालणारी होती. या युद्धाच्या वेळी वसाहतीतले तरुण ब्रिटिश सैन्यात भरती झाले होते. त्यांना आधुनिक युद्धतंत्राची माहिती झाली. त्याचा उपयोग पुढे राज्यक्रांतीच्या वेळी झाला. एकूणच सप्तवार्षिक युद्धाचा वसाहतींना दुहेरी फायदा झाला आणि त्यांच्यातील ब्रिटिश विरोध वाढत गेला.

६) वसाहतींवर निर्बंध घालणारे धोरण :

वसाहतींमध्ये आलेले लोक वेगवेगळ्या कारणामुळे स्थलांतरित झाले होते. प्रत्येकाचे हितसंबंध जरी वेगवेगळे असले तरी आर्थिक घटक सर्वांशी निगडित होता. सर्वांनाच स्वतःची आर्थिक भरभराट करून घ्यायची होती. त्यासाठी कष्ट घेण्याची त्यांची तयारी होती परंतु ब्रिटिशांनी अनेक निर्बंध घातले त्यामुळे त्यांना ते शक्य झाले नाही. ब्रिटनच्या गरजेच्या वस्तु उत्पादन करणार्यांना सहाय्य करणे, ब्रिटिश उत्पादित मालाशी स्पर्धा करणाऱ्या अमेरिकन मालावर जबर आयात कर बसविणे, अमेरिकन मालाची ने आण करण्यासाठी केवळ ब्रिटिश जहाजांचाच वापर करणे असे अनेक निर्णय वसाहतींवर लादण्यात आले. यामध्ये ब्रिटिश मालाची मक्तेदारी राहिल याची पुरेपूर काळजी त्यांनी घेतली. वसाहती या ब्रिटिशांच्या व्यापारी स्पर्धक बनू नयेत तसेच फ्रान्स आणि इतर युरोपियन राष्ट्रांना वसाहतींचा फायदा मिळू नये या दृष्टीनेही ब्रिटिशांनी पावले उचलली. यातूनच त्यांनी वसाहतींचे नियमन करण्यासाठी विविध कायदे केले. प्रगती करू इच्छिणार्या वसाहतीतील अनेकांसाठी ब्रिटिशांनी घातलेले निर्बंध अडथळा ठरत होते. यामुळे त्यांच्यातील असंतोष वाढत गेला.

७) लोकशाही विचारांचा वारसा :

वसाहतीतले बरेच लोक हे मुळचे ब्रिटनचे रहिवासी होते. ब्रिटनला लोकशाहीची जननी मानले जात होते. मॅग्राकार्टा, पिटिशन ऑफ राईट्स, बिल ऑफ राईट्स इ. लोकशाहीचे मूलभूत हक्क त्यांनी संघर्ष करून मिळविले होते. १६८९ मध्ये हुकूमशहा राजा दुसरा जेम्स याला तेथील जनतेने सत्तेवरून खाली खेचले आणि पार्लमेंटचे महत्व अबाधित ठेवले होते. ब्रिटिश लोकांप्रमाणेच लोकशाही तत्वांबद्दल वसाहतकारांच्यात प्रचंड

आदर होता. त्यामुळे त्यांनी लोकशाही प्रशासन व्यवस्था स्वीकारली होती. वसाहतीतले लोक आपल्या हक्काबाबत जागरूक होते. नव्या पिढीने लॉक, रुसो सारख्या अनेक विचारवंतांच्या ग्रंथाचे वाचन केले होते. त्यामुळे ब्रिटनकडून वसाहतींची होणारी गळचेपी त्यांना नको वाटू लागली. पार्लमेंटमध्ये आमचे प्रतिनिधी नाहीत तर त्यांना आमच्यासाठी कायदे करण्याचा अधिकार नाही असा विचार यातूनच पुढे आला. स्वातंत्र्य मिळविण्याकडे वसाहतींची वाटचाल सुरू झाली.

८) वसाहतीवर आर्थिक निर्बंध घालणारे कायदे :

व्यापारवादी ब्रिटीशांनी वसाहतींचे स्वतःच्या आर्थिक फायद्यासाठी प्रचंड शोषण केले. यासाठी विविध कायदे त्यांनी वसाहतींवर लादले. १६२१ मध्ये वसाहतींना भरपूर आर्थिक फायदा देणाऱ्या व्हर्जिनियातील तंबाखूच्या खाजगी उत्पादनावर बंदी घालणारा कायदा पास केला. १६५१ मध्ये ऑलिव्हर क्रॉमवेलने 'नौकानयनाचे कायदे' (Navigation Act) पास केला. या अॅक्टनुसार वसाहतीतून निर्यात केला जाणारा माल ब्रिटीशांच्या मालकीच्या जहाजातून पाठवणे बंधनकारक केले. यामुळे डचांची या वाहतुकीवर असलेली मक्तेदारी संपुष्टात आली. १६६० मध्ये ब्रिटीश पार्लमेंटने कायदा करून वसाहतीतून निर्यात होणार्या साखर, कापूस, लोकर, नीळ अशा अनेक वस्तूवर बंधने घातली. बोर्ड ऑफ ट्रेड अँड प्लँटेशन (Board of Trade and Plantation) नावाचे व्यापारी मंडळ स्थापन करून वसाहतीतील व्यापारावर लक्ष ठेवायला सुरवात केली. ब्रिटनने १६७४ मध्ये लॉर्ड्स ऑफ ट्रेड (Lords of Trade) समिती स्थापन केली. या समिती मार्फत वसाहतींचा राज्यकारभार अधिक कार्यक्षम करणे, वसाहतीच्या आयात-निर्यात व्यवहारावर बंधन ठेवणे, वसाहतीच्या गव्हर्नरला आदेश देणे अशी कामे केली जाऊ लागली. या समितीचा वसाहतीतल्या कारभारातला हस्तक्षेप तेथील लोकांना त्रासदायक वाटू लागला.

ब्रिटनमध्ये उत्पादित होणाऱ्या लोकरा कापडाच्या उत्पादनास अमेरिकेत उत्पादित होणाऱ्या लोकरा कपड्याशी स्पर्धा करावी लागू नये म्हणून १६९९ मध्ये वुलन गुड्स मॅन्युफक्चरर रिस्ट्रिक्शन अॅक्ट (Woolen Goods Manufacturer Restriction Act) पास केला. वसाहतींवर गरजेपुरतेच लोकरा कापड उत्पादित करण्याचे बंधन घातले गेले. १७३२ मध्ये हॅट्स अॅक्ट (Hats Act) द्वारे वसाहतीतील जनतेने इंग्लंडमध्ये उत्पादित होणाऱ्या हॅटचाच वापर करावा असा आदेश दिला. खरे तर अमेरिकेत बिव्हर या प्राण्याच्या कातड्यापासून हॅट तयार करण्याचा उद्योग विकसित होऊन खूप फायदाही मिळत होता पण केवळ स्वतःच्या फायद्याचा विचार करणाऱ्या ब्रिटीशांची जास्तीत जास्त लाभ मिळविण्याची वृत्ती वाढत होती. विशेषतः औद्योगिक क्रांतीनंतर यात भरच पडली.

१७६४ च्या शुगर अॅक्टने वसाहतीतील ब्रिटीश विरोधातील भावना अधिकच वाढली. या अॅक्टमुळे वसाहतींना जवळच्याच क्युबा बेटात तयार होणारी साखर थेट विकत घेता येत नव्हती. ब्रिटीशांमार्फतच विकत घ्यावी लागे. त्यामुळे साखर महाग झाली होती. याशिवाय ब्रिटीशांना १७६३ च्या सप्तवार्षिक युद्धात आलेला अफाट खर्च वसूल करण्यासाठी त्यांनी आणखी निर्बंध वाढवले. विदेशी दारू, रेशीम आणि

कापडावरचा कर वाढविण्यात आला. कातड्याची निर्यात केवळ ब्रिटीशांनाच करण्याचे बंधन घालण्यात आले. या सर्व गोष्टीमुळे वसाहतींचे खूप आर्थिक नुकसान होत असे.

वसाहतींनी या सर्वांचा निषेध केला मात्र याकडे दुर्लक्ष करत १७६५ मध्ये 'स्टॅप अॅक्ट' (Stamp Act) पास केला. या अॅक्टनंतर वसाहती ब्रिटीशांविरोधात प्रत्यक्ष कृती करू लागल्या. स्टॅम्प अॅक्टनुसार वसाहतीतील वृत्तपत्रे, विविध प्रकारची करारपत्रे, परवाने, परीक्षांची गुणपत्रके खरेदी विक्रीची कागदपत्रे इ. कागदपत्रावर अर्ध्या पेनी पासून दहा पौंडापर्यंतचे स्टॅप लावणे बंधनकारक करण्यात आले. सामान्य लोकांनाही याची आर्थिक झळ बसू लागली. वसाहतीतील अर्थव्यवहारांवर याचा वाईट परिणाम झाला. वसाहतीतील लोकांनी याला कडाडून विरोध केला. सर्वच वसाहतीत आंदोलने होऊ लागली. व्यापार्यांनी ब्रिटीश मालावर बहिष्कार टाकला. न्यूयॉर्क येथे सर्व वसाहतींची परिषद बोलावण्यात आली. या परिषदेत हा जाचक स्टॅप अॅक्ट न भरण्याचा निर्णय घेण्यात आला. व्हर्जिनिया विधानसभेत पेट्रिक हेन्ऱीने घोषित केले की वसाहतींनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधी शिवाय इतर कोणालाही कर बसविण्याचा अधिकार नाही. वाढता विरोध पाहून अखेरिस ब्रिटीश पार्लमेंटने हा अॅक्ट रद्द केला. अशाप्रकारे क्रांतीसाठीचे वातावरण यावेळी तयार झाले.

या प्रसंगातून काहीच बोध न घेता १७६६ मध्ये ब्रिटीश पार्लमेंटने 'टाऊनशेंड अॅक्ट' (Townshend Act) पास केला. ब्रिटनचा अर्थमंत्री चार्लस टाऊनशेंड याने या कायद्याद्वारे वसाहतींवर अप्रत्यक्ष करांचा बोजा टाकला. वसाहतीत आयात होणाऱ्या अनेक वस्तूवर जबर जकात बसवली. जकातीच्या वसुलीसाठी जकात खात्याची पुनर्रचना करण्यात आली. या विरोधात वसाहतीत उठाव होऊ लागले. पुढे १७६९ मध्ये हा कायदा रद्द करण्यात आला असला तरी वसाहतीतील वातावरण मात्र प्रक्षुब्ध झाले.

९) अमेरिकन वसाहती आणि ब्रिटनमधील अंतर :

हे भौगोलिक कारणही क्रांतीस पोषक ठरले. ब्रिटन आणि अमेरिकन वसाहतीमध्ये सुमारे ३००० मैलाचे अंतर होते. या काळात जलवाहतुक हे एकच संपर्काचे माध्यम होते. वसाहतींवर कडक नियंत्रण ठेवणे ब्रिटीशांना शक्य होत नसे. गव्हर्नरला वसाहतींबरोबर मिळते जुळते घ्यावे लागे. या भौगोलिक परिस्थितीचा फायदा हा अमेरिकन वसाहतींना झाला.

१०) विचारवंतांचे कार्य :

महत्वाच्या जागतिक क्रांतींच्या आढावा घेतला तर त्यामागे विचारवंतांनी प्रमुख भूमिका पार पडलेली दिसते. लोकांच्या मनात क्रांतीची बीजे पेरण्याचे कार्य त्यांनी केले. अमेरिकन वसाहतीमध्ये राष्ट्रवादी विचार पेरण्याचे कार्यही विचारवंतांनी केले. थॉमस पेनने लिहिलेल्या 'कॉमन सेन्स या ग्रंथाच्या लाखो प्रती वसाहतीमध्ये खपल्या. स्वातंत्र्य संकल्पना खूप लोकप्रिय बनली. सॅम्युल अॅडम्सने प्रक्षोभक लेखन करत वसाहतकारांना चेतवण्याचे काम केले. जेफरसनने अन्यायी सत्तेविरुद्ध सशस्त्र उठावाचे समर्थन केले. ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये आमचे प्रतिनिधी नाहीत तर कर ही नाही 'ना प्रतिनिधी ना कर' ही घोषणा अत्यंत लोकप्रिय झाली. बेंजामिन फ्रँकलिनने १७५४ मध्ये अमेरिकन राज्याची कल्पना मांडत वसाहतवादी ब्रिटीशांना धक्का

दिला होता. एकूणच तत्ववेत्ते विचारवंतांनी वसाहतीतल्या लोकांच्या मनात क्रांतीची ज्योत प्रज्वलित केली. अमेरिकन वसाहतीची क्रांतीच्या दिशेने वाटचाल सुरू झाली.

स्वयं अध्ययन प्रश्न-१

- १) दक्षिण अमेरिका हाअमेरिका म्हणूनही ओळखला जाऊ लागला.
अ) लॅटीन ब) इंग्लिश क) स्पॅनिश ड) कांगो
- २) कोलंबस सर्वप्रथम या बेटावर पोहोचला.
अ) लक्षद्वीप ब) ईस्ट इंडिज क) फिलिपाईन्स ड) बहामा
- ३) कोलंबसनेयेथे वसाहत स्थापना केली.
अ) क्युबा ब) जॉर्जिया क) कोलंबिया ड) हिसपानिपोलात
- ४) ही ब्रिटिशांची अमेरिकन खंडात स्थापन झालेली शेवटची वसाहत होय.
अ) जॉर्जिया ब) डेलावेअर क) मॅसॅच्युसेटस ड) व्हर्जिनिया
- ५) सप्तवार्षिक युद्ध ब्रिटन व..... यांच्यात झाले.
अ) फ्रान्स ब) स्पेन क) रशिया ड) पोर्तुगाल
- ६) कॉमन सेन्स या ग्रंथाचे लेखन..... यांनी केले.
अ) जॉन लॉक ब) जॉर्ज वॉशिंग्टन क) मिल्टन ड) थॉमस पेन
- ७) या कारणामुळे वसाहतींमध्ये प्रचंड असंतोष निर्माण झाला.
अ) स्टॅम्प अॅक्ट ब) टारुन अॅक्ट क) टी अॅक्ट ड) रेग्युलेटिंग अॅक्ट
- ८) अमेरिका खंडातील मूळ रहिवाशांना..... असे म्हटले जाऊ लागले.
अ) रेड इंडियन ब) इंडियन क) मंगोलियन ड) अमेरिकन
- ९) ब्रिटीशांच्या अधिपत्याखाली एकूण वसाहती अमेरिका खंडात स्थापन झाल्या.
अ) ११ ब) १२ क) १३ ड) १४
- १०) बेंजामिन फ्रॅंकलीनने १७५४ मध्ये राज्याची कल्पना मांडली.
अ) संयुक्त ब) स्वतंत्र क) अमेरिकन ड) ब्रिटीश

१.२.२ ब) राज्यक्रांती काळातील महत्त्वाच्या घटना :

वसाहती या मातृभूमीच्या कल्याणासाठीच असतात हा विचार मानणाऱ्या ब्रिटीशांनी वसाहतींचे विविध मार्गांनी आर्थिक शोषण केले. विशेषतः औद्योगिक क्रांतीनंतर हे प्रमाण वाढतच गेले. ब्रिटनच्या या धोरणाविरुद्धचा वसाहतीतील असंतोष वाढत गेला आणि अखेरीस त्याचे रुपांतर सशस्त्र राज्यक्रांतीत झाले. या क्रांतीतील महत्त्वाच्या घटना पुढीलप्रमाणे-

१. स्टॅप अॅक्ट विरोधात परिषद :

१७६५ मध्ये ब्रिटीशांनी पास केलेल्या स्टॅप अॅक्ट विरोधात सर्वच वसाहतीत असंतोष उसळला. व्हर्जिनियातील पॅट्रीक हेन्‍रीने या अॅक्टचा निषेध करत वसाहतीतील लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीशिवाय कोणालाही कर लादण्याचा अधिकार नाही हे जाहीर केले. मॅसॅच्युसेट्स वसाहतीने पुढाकार घेवून या अॅक्ट विरोधात वसाहतीची परिषद १७६५ मध्ये आयोजित केली. ज्याला नऊ वसाहतीचे प्रतिनिधी हजर होते. वसाहती यानिमित्ताने एकत्र आल्या. सर्वजण अमेरिकन आहोत ही भूमिका मान्य झाली. ब्रिटीशांनी वसाहतीच्या संमतीशिवाय कोणतेही कर लादू नयेत हा ठराव पास करण्यात आला. वसाहती आणि ब्रिटीशांच्यातील संघर्ष तीव्र होत गेला. वाढता विरोध पाहून अखेरीस ब्रिटीशांनी हा कर १७६६ मध्ये रद्द केला.

२. ना प्रतिनिधी ना कर :

ब्रिटीश पार्लमेंटमध्ये वसाहतींचा एकही प्रतिनिधी नाही तेंव्हा त्यांना वसाहतीवर कर लादण्याचा नैसर्गिक किंवा नैतिक अधिकार नाही. 'ना प्रतिनिधी ना कर' (No Taxation Without Representation) अशी घोषणा वसाहतींनी केली. 'Sons of Liberty and Daughters of Liberty' नावाची वसाहतीतील तरुण तरुणींची लढाऊ पथके स्थापन झाली. त्यांनी ब्रिटीशांना सशस्त्र विरोध सुरू केला.

३. बोस्टन टी पार्टी :

मॅसॅच्युसेट्स वसाहतीतील बोस्टन हे बंदर ब्रिटीश विरोधी आंदोलनाचे प्रमुख केंद्र बनले. ब्रिटीशांनी स्टॅप अॅक्ट रद्द केला मात्र १७६७ मध्ये टाऊनशेड अॅक्टनुसार वसाहतीत आयात केल्या जाणाऱ्या वस्तूवर प्रचंड कर बसविला. तर टी अॅक्ट लादून वसाहतींनी ब्रिटीशांकडून चहा खरेदीची सक्ती केली. वातावरण पुन्हा प्रक्षुब्ध बनले. बोस्टन येथे जकात समितीची स्थापना केली. सॅम्युअल अॅडम्ससारख्या कट्टर राष्ट्रवादी नेत्यांनी आंदोलने सुरू केली. त्याच्या प्रक्षोभक भाषणामुळे लोक आणखी चिडले. बहिष्कार आंदोलन सुरू झाले. हे आंदोलन वाढत गेले. ५ मार्च १७७० रोजी बोस्टन येथे आंदोलक आणि ब्रिटीश सैनिक यांच्यात चकमक झाली. यामध्ये चार नागरिक मारले गेले. या घटनेचे वर्णन 'बोस्टनचे हत्याकांड' असे केले जाऊ लागले. ब्रिटीश विरोध खूप वाढला. अखेरीस १७७० मध्ये चहा व्यतिरिक्त इतर पदार्थांवरची जकात रद्द केली. मात्र वसाहतकारांचा त्यालाही विरोध होता. १७७० ते १७७२ हा काळ काहीसा शांततेत गेला नंतर पुन्हा संघर्षास सुरुवात झाली.

१७७३ मध्ये ब्रिटीश पार्लमेंटने टी अॅक्टची अंमलबजावणी सुरू केली. ईस्ट इंडिया कंपनीस वसाहतीत चहा विकण्याची मक्तेदारी मिळाली. अमेरिकेतील कट्टर नेत्यांनी चहावर बहिष्काराचे आवाहन केले. ईस्ट इंडिया कंपनीची चहा घेवून आलेली जहाजे बोस्टन बंदरात नांगरली गेली होती. त्याच्यावरचा माल बंदरात उतरवला जाणार आहे अशी बातमी वसाहतवाल्यांना कळली. १९ डिसेंबर १७७३ रोजी सॅम्युअल अॅडम्स आणि त्याचे सहकारी रेड इंडियन्सचा वेश धारण करून या जहाजावर चढले आणि त्यांनी जहाजावरील चहाच्या ३४२ पेठ्या समुद्रात फेकल्या. ही घटना अमेरिकेच्या इतिहासात 'बोस्टन टी पार्टी' (बोस्टन चहा

पार्टी) या नावाने प्रसिद्ध झाली. या घटनेनंतर ब्रिटीश अधिकच संतापले. ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध केलेली ही बंडखोरी आहे असे जाहीर करून वसाहतवाल्यांना वठणीवर आणण्यासाठी आणखी कायदे पास केले. बोस्टन बंदरातील व्यापार बंद करून मॅसॅच्युसेट्स वसाहतीत नवीन कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी जनरल गेज याला सैन्यासह पाठविण्यात आले. वसाहती विरुद्ध ब्रिटीश यांच्यातील संघर्षाने उग्र रूप धारण केले.

बोस्टन टी पार्टी प्रकरणातील गुन्हेगारांवरील खटले ब्रिटनमध्ये चालविले जावेत यासाठी ब्रिटीशांनी ठराव केले. कडक धोरणांमुळे वसाहती दबतील असा ब्रिटीशांचा अंदाज पूर्णपणे फोल ठरला. उलट इतर वसाहतींनी मॅसॅच्युसेट्सला पाठिंबा देत एकत्र येऊन परिषदेचे आयोजन केले.

४. पहिली फिलाडेल्फिया परिषद (५ सप्टेंबर १७७४)

निर्माण झालेल्या परिस्थितीवर विचार करण्यासाठी व्हर्जिनिया वसाहतीने पुढाकार घेवून फिलाडेल्फिया येथे परिषदेचे आयोजन केले. जॉर्जिया वगळून इतर बारा वसाहतींचे प्रतिनिधी हजर होते. बेंजामिन फ्रॅंकलीन हा या परिषदेचा अध्यक्ष होता. या परिषदेस 'कॉन्टिनेन्टल काँग्रेस' (Continental Congress) असे नाव दिले गेले यावेळी ब्रिटनच्या राजाकडे साम्राज्यातर्गत स्वायत्ततेची मागणी करण्यात आली. अन्यायी कायदे रद्द करावेत अन्यथा बहिष्कार आंदोलन तीव्र करण्याचा इशारा देण्यात आला. वसाहतीच्या आंदोलनास मार्गदर्शन करण्यासाठी विविध समित्या स्थापन करण्यात आल्या. वसाहती आणि ब्रिटीश यांच्यात समेट घडवून आणण्याचा प्रयत्न बेंजामिन फ्रॅंकलीन, एडमंड फ्रॅंक इ. नी केला मात्र त्यास यश आले नाही. ब्रिटनचा राजा तिसरा जॉर्जने आक्रमक धोरण स्वीकारले. वसाहती या ब्रिटीश अधिसत्तेच्या अंकित आहेत, त्यांची बंडखोरी सहज दडपता येईल असे त्याला वाटत होते. त्याने वसाहतीत ब्रिटीश फौजा पाठविण्याचे आदेश दिले. वसाहतींनीही स्वसंरक्षणासाठी क्रांतीकारकांची सशस्त्र दले उभारायला सुरुवात केली.

५. लेक्झिंग्टनची चकमक आणि स्वातंत्र्य युद्धाची सुरवात :

कंकार्ड शहरात क्रांतीकारकांनी लष्करी शस्त्रास्त्राचा साठा केला आहे अशी बातमी ब्रिटीश सेनानी थॉमस गेजला समजली. त्याने लगेचच आपली एक लष्करी तुकडी पाठवली. मात्र वाटेत लेक्झिंग्टन नावाच्या एका खेडेगावाजवळ १९ एप्रिल १७७५ मध्ये ब्रिटीश सैन्य आणि क्रांतीकारकांच्यात चकमक होऊन आठ क्रांतीकारक मारले गेले. हीच राज्यक्रांतीची सुरवात ठरली. क्रांतीकारकांनी याला प्रत्युत्तर देत गेजच्या अडीचशे सैनिकांना ठार मारले.

६. दुसरी फिलाडेल्फिया परिषद/कॉन्टिनेन्टल काँग्रेस (८ मे १७७५) :

प्रत्यक्ष चकमकीना सुरवात झाल्यावर पुढचा कार्यक्रम ठरविण्यासाठी दुसरी फिलाडेल्फिया परिषद बोलविण्यात आली. जॉन हॅन्कोक हा श्रीमंत उद्योजक या परिषदेचा अध्यक्ष होता. जॉर्ज वॉशिंग्टनकडे वसाहतीच्या सैन्याचे नेतृत्व अधिकृतरीत्या सोपविण्यात आले. त्याने पुन्हा एकदा ब्रिटनच्या राजाकडे अर्ज पाठवून शांततेने प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु राजाने याला प्रतिसाद दिला नाही आणि वसाहती ब्रिटन विरोधात बंडखोरी करताहेत असे २२ डिसेंबर १७७५ रोजी जाहीर करून बंडाळी मोडून काढण्याचे आदेश दिले. या परिषदेच्या वेळी वसाहतीच्यावतीने कामकाज पाहण्याचा अधिकार कॉन्टिनेन्टल काँग्रेसला

देण्यात आला. पुढे १७८९ पर्यंत या काँग्रेसने सर्व वसाहतींच्या वतीने कामकाज पाहिले. प्रत्यक्ष युद्धाच्या दृष्टीने अनेक महत्वाचे निर्णय या परिषदेत घेण्यात आले.

७. अमेरिकन स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा :

फिलाडेल्फिया परिषदेत वसाहतींनी ब्रिटिशां विरोधातील लढ्यास मान्यता दिली. व्हर्जिनीयाच्या रिचर्ड हेन्री ली याने ७ जून १७७६ रोजी वसाहतींच्या स्वातंत्र्याचा प्रस्ताव मांडला. याचवेळी वसाहतींच्या स्वातंत्र्यलढ्यास नैतिक बळ देणाऱ्या स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा तयार करण्यासाठी थॉमस जेफरसनच्या नेतृत्वाखाली एक समिती नियुक्त करण्यात आली. बेंजामिन फ्रँकलीन, रॉबर्ट लिचिंग्गस्टन, जॉन अँडम्स आणि रॉजर शेर्मन हे या समितीचे सदस्य होते. स्वातंत्र्यप्राप्ती हे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून तयार केलेल्या या जाहीरनाम्याच्या अंतिम मसुद्यास कॉन्टिनेन्टल काँग्रेसने मान्यता दिली. हा जाहीरनामा इतिहासात 'अमेरिकन स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा' (Declaration of Independence) या नावाने प्रसिद्ध झाला. ४ जुलै १७७६ रोजी थॉमस जेफरसनने तो सादर केला. हा दिवसअमेरिकेचा स्वातंत्र्यदिन ठरला. या जाहीरनाम्यामुळेच वसाहतींच्या लढ्यास असलेले बंडाचे स्वरूप नाहीसे करून त्याला स्वातंत्र्य युद्धाचे स्वरूप प्राप्त करून दिले. मानवी स्वातंत्र्याची ही सनद ठरली. यात 'निसर्गतः मानव स्वतंत्र असून मुक्त आहे. सर्व मानव जन्मतः समान असून प्रत्यक्ष विधात्यानेच सर्वांना स्वातंत्र्य व सुख संपादन करण्याचा हक्क दिला आहे. या हक्काच्या संरक्षणासाठी प्रजा शासनसंस्था निर्माण करत असते. जेव्हा ही शासन संस्था प्रजेचे मुलभूत हक्क डावलते तेव्हा ती बदलण्याचा, बरखास्त करण्याचा आणि नवी शासनसंस्था स्थापन करण्याचा पूर्ण हक्क प्रजेस आहे' असे प्रतिपादित करण्यात आले.

प्रजेचे सार्वभौमत्व अधोरेखित करणाऱ्या या जाहीरनाम्याच्या पहिल्या भागात मानवाच्या निसर्गदत्त अधिकारांची, दुसऱ्या भागात ब्रिटिशांकडून वसाहतीवर केलेल्या अत्याचाराची तर तिसऱ्या भागात शासन व प्रजा यांच्यातील संबंधाची चर्चा केलेली आहे. थॉमस जेफरसनने यात जनतेलाही सांगितले की देशभक्तांचे आणि हुकुमशहांचे रक्तसिंचन केल्याशिवाय स्वातंत्र्याचा वृक्ष टवटवीत रहात नाही. यासाठी वसाहतीतील सर्व जनतेला लढ्यात सहभागी होण्याचे आवाहन केले. या जाहीरनाम्यावर विचारवंत लॉक, रुसो, थॉमस पेन इ. च्या विचारसरणीचा प्रभाव पडलेला होता. या जाहीरनाम्याच्या स्वीकृतीमुळे ब्रिटनशी तडजोड अशक्य आहे याची सर्वांनाच जाणीव झाली. वसाहतींना अन्य देशाची मदत मिळणे यामुळे शक्य झाले. अन्यायी राजसत्तेविरुद्धच्या संघर्षात सामान्य लोकांच्या प्रयत्नांना या जाहीरनाम्यामुळे तात्त्विक बैठक मिळवून दिली. अमेरिकेबरोबरच अनेक राष्ट्रांच्या संविधानात मानवाच्या मुलभूत अधिकारांची चर्चा केलेली आहे. त्याचा आधार हा स्वातंत्र्याचा जाहीरनामाच आहे. मानवी इतिहासाला वेगळे वळण देण्याचे कार्य या जाहीरनाम्याने केले.

८. सैन्य बळ :

वसाहतवाल्यांना युद्ध जिंकणे इतके सोपे नव्हते कारण सैन्यबळ, आर्थिकबळ, लष्करी साधनसामग्री, युद्ध शास्त्राचे ज्ञान आणि अनुभव, आरमार या सर्व बाबतीत ब्रिटिश हे वरचढ होते. त्याचबरोबर वसाहतीतले काही लोक हे ब्रिटिश सत्तेबरोबर प्रामाणिक होते. त्यांनी स्वतःचे गट तयार केले होते.

अनेकजण ब्रिटिश सैन्यात भरती झाले होते. मूळ अमेरिकन निवासींना भविष्यात होणार्या अमेरिकन वसाहतींच्या विस्ताराची भीती वाटत होती. त्यामुळे त्यांच्यातील अनेकांनी ब्रिटिश सैन्यास मदत केली. आफ्रिकेतून गुलाम म्हणून आणल्या गेलेल्या अनेक काळ्या लोकांचीही तीच परिस्थिती होती. युद्धानंतर स्वतंत्र होण्याची लालूच त्यांना दाखवली गेली त्यामुळे अनेकांनी ब्रिटिशसेनेत प्रवेश केला होता. स्वतः ब्रिटीशांना अनेक युद्धांचा शेकडो वर्षांचा अनुभव होता. तुलनेत वसाहतीचे सैन्य नवखे होते. वसाहतीतले काहीजण सप्तवार्षिक युद्धाच्यावेळी ब्रिटिश सेनेत सहभागी झाले होते. त्यांनी त्यावेळी वसाहतींची सेना निर्माण करताना महत्वाची भूमिका बजावली. युद्धाचा कोणताही अनुभव नसलेले सामान्य लोकसुद्धा यामध्ये सहभागी झाले होते.

स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाल्यानंतर खऱ्या अर्थाने वसाहतीच्या लढ्यास बळ आले. सुरुवातीच्या काळात ब्रिटिशांचे पारडे जड होते कारण त्यांचे लष्करी बळ अधिक होते. थॉमस गेज हा त्यांचा प्रमुख सेनानी होता. त्याच्या मदतीला उत्तमोत्तम सहायक होते. तुलनेने वसाहतींचे बळ कमी होते. सर्वसामान्य लोकांनीच शस्त्र हाती घेतले होते. वसाहतीच्या सैन्यास जॉर्ज वॉशिंग्टनच्या रूपाने अत्यंत देशभक्त, चारित्र्यवान आणि समतोलबुद्धीचा नेता मिळाला होता. त्याने आपल्या सैन्यात शिस्त आणि जिद्द निर्माण केली.

८. अमेरिकन स्त्रियांचे योगदान :

अमेरिकन स्त्रिया या प्रत्यक्ष राजकारणात सक्रिय नव्हत्या मात्र स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या एकूण घटनाक्रमात त्यांचे योगदान मोलाचे राहिले. ज्यावेळी अमेरिकन पुरुष स्वातंत्र्य लढ्यासाठी घराबाहेर पडले त्यावेळी स्त्रियांनी घर सांभाळण्याबरोबरच शेती कामे व इतर कामे सांभाळत आर्थिक आघाडी सांभाळण्याचे काम केले. ब्रिटिश वस्तूवर वसाहतींनी टाकलेला बहिष्कार यशस्वी करण्यात त्यांचा हातभार महत्वाचा होता. अनेक स्त्रियांनी स्वतः वस्त्र विणून त्याचा पुरवठा केला. युद्ध भूमीवर जखमी सैनिकांसाठी नर्सिंगचे काम करणे, आवश्यक गोष्टी पोहोचविणे, प्रसंगी गुप्त संदेश पोहोचविणे इ. कार्ये पार पाडली. काही स्त्रियांनी सैनिकांसाठी अन्न, पैसा, कपडे इ. गरजेच्या वस्तू गोळा केल्या. थोडक्यात जेव्हा अमेरिकन पुरुष युद्धावर होते तेव्हा घरची आणि समाजाची आघाडी सांभाळण्याचे कार्य त्यांनी केले.

९. वसाहतीचे स्वातंत्र्ययुद्ध :

ब्रिटिश सैनिक आणि वसाहती यांच्यातील चकमकीना १७७५ पासूनच सुरुवात झाली होती. जून १७७५ मध्ये बंकर हिल या भागात झालेल्या संघर्षात ब्रिटीशांचा विजय झाला होता मात्र त्यांना आपले एक हजार चोपन्न सैनिक गमवावे लागले होते. यामुळे ब्रिटिश सेनापती गेजच्या जागेवर जनरल हॉवेची नियुक्ती करण्यात आली होती. इ.स. १७७६ मध्ये वसाहतींच्या सैनिकांना न्यूयॉर्क आणि न्यूजर्सी येथेही माघार घ्यावी लागली. ब्रिटीशांनी प्रसंगी भाडोत्री सैनिक आणले होते. एकूणच सुरुवातीच्या टप्प्यात वसाहतवाल्यांना ठिकठिकाणी मार खावा लागला. मात्र जॉर्ज वॉशिंग्टन आपल्या सैन्याचे मनोधैर्य टिकवून ठेवण्यात यशस्वी झाला.

१७७७ च्या सॅराटोगाच्या लढाईने मात्र युद्धाचे एकूण चित्र पालटले. अमेरिकन सेनानी गेट्स याने जनरल बरगोइनच्या नेतृत्वाखाली ब्रिटीश फौजांचा धुव्वा उडवला. त्याला पूर्ण शरणागती पत्करावी लागली. दरम्यान बेंजामिन फ्रँकलीनने फ्रान्सची मदत मिळविण्याचा बराच प्रयत्न केला होता. सॅराटोगाच्या विजयानंतर फ्रान्सने १७७७ मध्ये वसाहतींना मदत करण्याचे मान्य केले. फ्रान्स आणि वसाहती यांच्यात दोन करार होऊन फ्रान्सने वसाहतींच्या स्वातंत्र्याला मान्यता दिली आणि त्यांच्या बाजूने युद्धात प्रवेश केला. युद्ध अधिक व्यापक झाले. सप्तवार्षिक युद्धात झालेल्या पराभवाचे पराभवाचे उट्टे फ्रान्सने अशाप्रकारे काढले. १७७९ मध्ये स्पेनही वसाहतींच्या बाजूने युद्धात उतरले. विशेषतः स्पेनने दिलेली आरमारी मदत वसाहतींना उपयुक्त ठरली. फ्रान्सच्या लाफायत या सेनानीच्या नेतृत्वाखाली मोठे सैन्य अमेरिकन भूमीत ब्रिटिशां विरोधात लढू लागले तर डेन्मार्क, स्वीडन, रशिया या राष्ट्रांनी सशस्त्र तटस्थतेचे धोरण स्वीकारले. फ्रँकलीनच्या मुत्सद्देगिरीचा हा विजय होता.

युद्धातील निर्णायक लढाया दक्षिणेकडे झाल्या. ब्रिटीश सेनानी व्हिल्टन आणि कॉर्नवालीस हे या भागात वसाहती विरुद्ध लढत होते. ऑक्टोबर १७८१ मध्ये यॉर्कटाऊन येथे कॉर्नवालीसला वॉशिंग्टनच्या सैन्याने पूर्णपणे घेरले. अखेरीस १९ ऑक्टोबर १७८१ या दिवशी त्याने आपल्या सेनेसह शरणागती पत्करली. ही बातमी ब्रिटनला पोहोचताच नॉर्थ मंत्रिमंडळाने राजीनामा दिला. यानंतर सत्तेवर आलेल्या व्हिग पक्षाच्या मंत्रीमंडळाने १७८३ मध्ये वसाहतींच्या स्वातंत्र्यास मान्यता दिली.

१०. पॅरीस तह ३ सप्टेंबर १७८३ :

प्रत्यक्ष युद्धाच्या समाप्तीनंतर ब्रिटन आणि वसाहती यांच्यात तह होण्यासाठी जवळपास दोन वर्षांचा कालावधी गेला. पॅरीस येथे उभय पक्षात वाटाघाटी झाल्या. तहाच्या वाटाघाटीच्या वेळी बेंजामिन फ्रँकलीन आणि जॉन अँडम्स यांनी अमेरिकन राष्ट्रांचे प्रतिनिधित्व केले. त्यान्वये युद्धाचा अधिकृतरीत्या शेवट झाला आणि ब्रिटीशांनी तेराही वसाहतींचे स्वातंत्र्य मान्य केले शिवाय सप्तवार्षिक युद्धानंतर फ्रान्सकडून मिळालेला प्रदेशही वसाहतींच्या ताब्यात दिला. वसाहती फ्रान्सच्या वर्चस्वाखाली जाऊ नयेत तसेच व्यापारासाठी वसाहतीकडून ब्रिटीशांना अधिक सवलती मिळाल्यात या हेतूने ब्रिटीशांनी यावेळी तह स्वीकारला. ब्रिटीशांनी आपल्या फौजा काढून घेण्याचे मान्य केले. वसाहती यानंतर अधिकृतरीत्या स्वतंत्र झाल्या. अटलांटिक महासागरापासून ते मिसिसिपीपर्यंतचा तर उत्तरेस सेंट लॉरेन्स नदीपासून ते फ्लोरिडाच्या उत्तर सीमेपर्यंतचा प्रदेश हा वसाहतींकडे आला तर स्पेनने केलेल्या मदतीचा मोबदला म्हणून फ्लोरिडाचा भाग त्यांना दिला गेला. अशारीतीने अमेरिकन वसाहतींच्या नव्या वाटचालीस सुरवात झाली.

नंतर वसाहती एकत्र येऊन अमेरिकेचे संघराज्य अस्तित्वात आले. नवी लिखित राज्यघटना तयार केली गेली. या नव्याने जन्माला आलेल्या राष्ट्राने अध्यक्षीय लोकशाही पद्धतीचा स्वीकार केला. जॉर्ज वॉशिंग्टन यांच्याकडे संघराज्याचे अध्यक्षपद दिले गेले.

स्वयं अध्ययन प्रश्न-२

- १) १७७४ मध्ये वसाहतींची पहिली परिषद..... येथे भरली.
अ) फिलाडेल्फिया ब) वॉशिंग्टन क) डेलावेअर ड) न्यूयॉर्क
- २) पहिल्या फिलाडेल्फिया परिषदेचे अध्यक्षपद..... यांनी भूषविले.
अ) जॉर्ज वॉशिंग्टन ब) बेंजामिन फ्रँकलिन
क) थॉमस पेन ड) तिसरा जॉर्ज
- ३) अमेरिकन क्रांतीच्या वेळीहा ब्रिटनचा राजा होता.
अ) प्रिन्स चार्ल्स ब) लुई फिलिप क) आठवा हेन्री ड) तिसरा जॉर्ज
- ४)या बंदराच्या ठिकाणी अमेरिकन क्रांतिकारकांनी ब्रिटिश जहाजातील चहा समुद्रात ओतला.
अ) प्लायमारूथ ब) ह्युस्ट क) बोस्टन ड) न्यूयॉर्क
- ५) अमेरिकन स्वातंत्र्याच्या जाहीरनामा साली घोषित करण्यात आला.
अ) १७७५ ब) १७८९ क) १७७९ ड) १७७६
- ६) च्या तहाने ब्रिटनने वसाहतींच्या स्वातंत्र्याला मान्यता दिली.
अ) पॅरिस ब) वॉशिंग्टन क) बोस्टन ड) न्यूयॉर्क
- ७) स्वातंत्र्यानंतर अमेरिकेच्या अध्यक्षपदी..... यांची नियुक्ती झाली.
अ) रिचर्ड ली ब) थॉमस पेन क) जॉर्ज वॉशिंग्टन ड) तिसरा जॉर्ज
- ८) स्वातंत्र्यानंतर अमेरिकेनेशासन पद्धतीचा स्वीकार केला.
अ) नियंत्रित राजेशाही ब) लोकशाही क) साम्यवादी ड) समाजवादी
- ९) अमेरिकेचा स्वातंत्र्य दिन..... या दिवशी साजरा केला जातो.
अ) ४ जुलै ब) १४ जुलै क) २४ जुलै ड) ३१ जुलै
- १०) अमेरिकन स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा ने सादर केला.
अ) जॉर्ज वॉशिंग्टन ब) रूसो क) थॉमस पेन ड) थॉमस जेफरसन

वसाहतींच्या विजयाची आणि ब्रिटीशांच्या पराभवाची कारणे :

ब्रिटन हे त्यावेळचे राजकीय आणि लष्करीदृष्ट्या एक बलाढ्य राष्ट्र होते. नवख्या अमेरिकन वसाहतींनी ब्रिटनचा पराभव करणे ही त्या काळातील राजकीयदृष्ट्या सर्वात आश्चर्यकारक गोष्ट ठरली. त्यामागची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. भौगोलिक परिस्थिती :

ब्रिटन आणि अमेरिकन वसाहतीत जवळपास तीन हजार मैलाचे अंतर आहे. याकाळात दळणवळणासाठी केवळ जलमार्गच उपलब्ध होता. अशा या अधिक अंतरावरून युद्ध साहित्य, अन्नधान्याचा पुरवठा करणे आणि युद्ध नियंत्रण करणे ही तशी कठीण गोष्ट होती. ब्रिटीशांचे सैन्य हे अनोळखी प्रदेशात जाऊन लढत होते तर वसाहतींचे सैन्य त्यांच्याच प्रदेशात लढत होते. त्यांना स्वतःच्या भौगोलिक परिस्थितीची संपूर्ण माहिती असल्याने सैन्य संख्येने कमी असूनही वेगवान हालचाली करत प्रसंगी गनिमी युद्धाचा वापर करत त्यांनी ब्रिटीश सैन्यास अनेक आघाड्यांवर त्यांनी पराभूत केले.

२. अमेरिकनांनी स्वीकारलेले युद्धतंत्र :

वसाहतीच्या सैन्यास स्वतःच्या भौगोलिक वैशिष्ट्यांची माहिती होती. डोंगरदऱ्यात लपून शत्रूवर अचानक आक्रमण करण्याच्या गनिमी काव्याच्या तंत्राचा अत्यंत परिणामकारक वापर अमेरिकन सैन्याने केला. या तंत्राचा वेगवेगळ्या आघाड्यांवर वापर केला. झटपट हालचाली करत त्यांनी ब्रिटीशांना खूप दमवले. याला तोंड देणे ब्रिटीश सैन्याला अवघड गेले.

३. स्वातंत्र्यासाठी वसाहतींची तीव्र आकांक्षा :

युरोपातून वसाहतीत स्थलांतरीत झालेले लोक स्वस्वातंत्र्यावर प्रेम करणारे होते. ब्रिटीशांची वाढत चाललेली बंधने अधिक काळ सहन करणे त्यांना शक्य नव्हते. त्यामुळेच वसाहतीतील सामान्य लोकही ब्रिटीशांविरोधी लढ्यात सहभागी झाले. वसाहती स्वातंत्र्याच्या उदात्त हेतूने आणि सर्व शक्तीनिशी लढत होत्या तर ब्रिटीश अत्यंत संकुचित भावनेने लढत होते. त्यामुळे वसाहतींना विजय मिळविता आला.

४) जॉर्ज वॉशिंग्टनचे खंबीर नेतृत्व :

वॉशिंग्टनच्या रूपाने वसाहतीच्या सैन्याला अगदी योग्य आणि खंबीर नेतृत्व मिळाले. देशभक्त - निस्वार्थी - समतोल बुद्धीच्या या नेत्याने आपल्या संख्येने अपुऱ्या आणि अप्रशिक्षित सैन्याच्या सहायाने ब्रिटीश सैन्याला तोंड दिले. काही वेळा त्यांचा पराभव झाला मात्र त्याने आपल्या सैन्याचे मनोधैर्य खचू दिले नाही. प्रसंगी माघार घेत अचानक हल्ला करणे, गनिमी काव्याचा वापर करणे अशा युद्ध तंत्राचा वापर चांगल्या रीतीने केला. याउलट ब्रिटीश सेनापती थॉमस गेज, कॉर्नवालीस इतकी प्रभावी कामगिरी करू शकले नाहीत.

५. युरोपियन राष्ट्रांकडून मिळालेली मदत :

वसाहतीच्या लढ्यास काही युरोपियन राष्ट्रांनीही मदत केली त्यामुळे वसाहतींच्या विजयाचा मार्ग सुकर झाला. फ्रान्सने १७७८ मध्ये लष्करी आणि आरमारी मदत केली. स्पेननेही वसाहतींना आरमारी मदत केली. यामुळे ब्रिटीशांच्या आरमाराला रोखणे, त्यांचे युद्ध साहित्य ब्रिटीश सैन्यापर्यंत पोहचू न देणे इ. गोष्टी करता आल्या. डेन्मार्क, स्वीडन, रशिया यांनी तटस्थेचे धोरण स्वीकारत वसाहतींना अप्रत्यक्षपणे मदतच

केली. थोडक्यात वसाहतींना जागतिक पातळीवर स्वातंत्र्य लढ्यासाठी प्रत्यक्ष मदत आणि नैतिक पाठिंबा मिळाला.

५. विचारवंतांचे कार्य :

थॉमस पेन, थॉमस जेफरसन, बेंजामिन फ्रँकलिन, सॅम्युअल अॅडम्स, जॉर्ज वॉशिंग्टन इ. नेत्यांनी - विचारवंतांनी वसाहतीतल्या लोकांना स्वातंत्र्यासाठी प्रेरित केले. वसाहतीतल्या असंतोषाचे रूपांतर त्यांनी क्रांतीमध्ये केले. त्यांच्यामुळे वसाहतीतील व्यापारी, शेतकरी, व्यावसायिक, कामगार अशा सर्व थरातले लोक ब्रिटिशांविरुद्धच्या लढ्यात सहभागी झाले आणि ते स्वातंत्र्याच्या उद्दिष्टाने लढले. त्यामुळे वसाहती विजयापर्यंत पोहोचल्या याउलट ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादावर खुद्द त्यांच्याच देशातून टीका झाली.

१.२.३ क) अमेरिकन राज्यक्रांतीचे परिणाम :

अमेरिकन राज्यक्रांतीने नव्या राष्ट्रास जन्म दिला तर ब्रिटिशांना त्यांच्या साम्राज्याचा मोठा भाग गमवावा लागला. या राज्यक्रांतीचे परिणाम अमेरिकन वसाहती व ब्रिटनबरोबर इतर राष्ट्रांवरही झाले. हे परिणाम केवळ राजकीयच नव्हते तर आर्थिक, सामाजिक आणि तात्विकही होते.

१. स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून अमेरिकेचा (USA) उदय :

राज्यक्रांतीनंतर सर्व तेरा वसाहती एकत्र आल्या आणि अमेरिकेची संयुक्त संस्थाने (United States of America) या स्वतंत्र आणि सार्वभौम राष्ट्राचा उदय झाला. क्रांतीपूर्व काळातील तेरा वसाहती म्हणजे जणू तेरा स्वतंत्र विचारांची राष्ट्रेच होती. स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या उद्देशाने या वसाहती एकत्र आल्या. समान उद्दीष्ट समोर ठेवून त्यांनी लढा दिला आणि विजय मिळविला. प्रगती करावयाची असेल तर एकत्र येण्याशिवाय पर्याय नाही याची जाणीव त्यांना झाली. यातूनच एक राष्ट्र जन्माला आले. लिखित राज्यघटना आणि प्रजासत्ताक पद्धती हे या राष्ट्राचे वैशिष्ट्य होते. अल्पावधीत या राष्ट्रांने जागतिक राजकारणात आपला प्रभाव निर्माण केला. राज्यक्रांतीमुळे हे होऊ शकले.

२. प्रादेशिक विस्तार :

तेरा वसाहती पूर्वेस अटलांटिक समुद्राच्या किनाऱ्यावर स्थित होत्या. पॅरीसच्या तहानंतर पश्चिमेकडे वसाहतींचा विस्तार होत गेला. नव्या सरकारने पश्चिमेकडे वसाहती निर्माण करण्यास प्रोत्साहन दिले. तेरा वसाहतींच्या एकत्रीकरणातून निर्माण झालेल्या या राष्ट्रात पुढे एकावन्न राज्ये निर्माण झाली आणि बलशाली राष्ट्राची निर्मिती झाली.

३. जगातल्या पहिल्या लिखित राज्यघटनेची निर्मिती आणि लोकशाहीचा प्रत्यक्ष आविष्कार :

स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून अस्तित्वात येत असताना सर्व राज्यांना एकत्र बांधणारी लिखित राज्यघटना १७८९ मध्ये अमेरिकेतील विचारवंतांनी निर्माण केली. घटनेद्वारे लोकशाही पद्धतीचा अंगीकार अमेरिकेने केला. जगाच्या इतिहासात हे पहिल्यांदाच घडले होते. अध्यक्षीय लोकशाही, द्विगृही कायदे मंडळ, सर्वोच्च

न्यायालय, सत्तेचे विकेंद्रीकरण अशा अनेक लोकशाही पूरक गोष्टींची निर्मिती या राज्यघटनेद्वारे अमेरिकेत केली गेली. या राज्यघटनेचा आदर्श जगातील अनेक राष्ट्रांनीही ठेवला आणि लोकशाही राज्यपद्धतीचा स्वीकार करत आपल्या राज्यघटना याप्रमाणे तयार केल्या. भारताच्या राज्यघटनेवर ही या राज्यघटनेचा प्रभाव पडला आहे .

४. जगभरात अनेक राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्य चळवळींना प्रेरणा :

मानवी स्वातंत्र्यासाठी अन्यायी राजसत्तेविरुद्ध लढा दिलेल्या अमेरिकन राज्यक्रांतीने जगभरातल्या अनेक राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्य चळवळींना प्रेरणा दिली. विशेषतः १७८९ मध्ये झालेल्या फ्रेंच राज्यक्रांतीवर या राज्यक्रांतीचा खूप प्रभाव पडला. अमेरिकन स्वातंत्र्य सैनिकांना मदत करणाऱ्या लाफाएत या फ्रेंच सेनानीने नंतर अमेरिकन स्वातंत्र्य चळवळीने प्रेरित होऊन फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या वेळी खूप महत्वाची भूमिका बजावली. अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्धात वसाहतीच्या बाजूने सहभागी झालेले फ्रेंच सैनिक 'स्वातंत्र्याचा' विचार घेवूनच फ्रान्समध्ये परतले. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या तत्वांचा प्रसार करणाऱ्या फ्रेंच राज्यक्रांतीसमोर अमेरिकन राज्यक्रांतीचाच आदर्श होता. दोन्ही राष्ट्रातील मैत्रीचे प्रतिक म्हणून फ्रान्सने अमेरिकेला स्वातंत्र्य देवतेचा पुतळा (Statue of Liberty) भेट दिला. एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकात झालेल्या जगभरातील अनेक क्रांत्यांवरही या राज्यक्रांतीचा प्रभाव पडला होता.

५. जगभरात अनेक राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्य चळवळींना प्रेरणा :

ब्रिटीशांना वसाहती बरोबरच्या लढ्यासाठी प्रचंड खर्च करावा लागला. त्यांच्या राष्ट्रीय कर्जाचे प्रमाण त्यामुळे खूपच वाढले. आर्थिक मंदीचा त्यांना सामना करावा लागला. ब्रिटनच्या युरोपमधील शत्रूंनी परिस्थितीचा फायदा घेत त्यांच्या नाविक दलावर त्याचप्रमाणे व्यापारी जहाजांवरही हल्ले केले. अनेक व्यापारी जहाजे शत्रूंच्या ताब्यात गेली यामुळे ब्रिटीशांच्या व्यापारावर अनिष्ट परिणाम झाला.

६. अमेरिकेची आर्थिक प्रगती :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अमेरिकेची वेगाने आर्थिक प्रगती झाली. शेती, व्यापार व उद्योगधंदे या सर्वच क्षेत्रात विकास झाला झाला. पश्चिमेकडे भौगोलिक विस्तार होऊन सुपीक भूमी, संसाधन मुबलक प्रमाणात मिळाली. ब्रिटीशांच्या जाचक आर्थिक निर्बंधनातून सुटका झाल्यामुळे व्यापार आणि उद्योगधंद्यां विस्तारत गेला. अमेरिकन मालाची मागणी वाढली. आर्थिक महासत्ता बनण्याकडे अमेरिकेची वाटचाल सुरू झाली. अमेरिकन वसाहतीमधील बंदरे जागतिक व्यापारासाठी खुली झाली. आयात निर्यातीचे प्रमाण वाढत गेले. अनेक खाजगी कंपन्यांनी जहाज वाहतुकीस चालना दिली. यामुळे आर्थिक उलाढाली वाढल्या.

७. ब्रिटनच्या वसाहतविषयक धोरणात बदल :

अमेरिकन वसाहतीतून ब्रिटिशांना खूप आर्थिक फायदा मिळत होता जो या क्रांतीनंतर पूर्ण बंद झाला. या वसाहतीबाबतचे त्यांचे अन्यायी आर्थिक धोरण हे राज्यक्रांतीचे प्रमुख कारण ठरले होते. यामुळे क्रांतीनंतर ब्रिटिशांनी आपल्या धोरणात बदल केला. ऑस्ट्रेलिया-कॅनडा इत्यादी ठिकाणच्या वसाहतीतील

कडक व्यापारी बंधने त्यांनी दूर केली. वसाहतींना अंतर्गत कारभाराच्या बाबतीत काही प्रमाणात स्वायत्तता द्यायला सुरुवात केली. यानंतरच्या काळात वसाहती स्थापन करण्यासाठी त्यांचे लक्ष हे आशिया - आफ्रिका खंडावर केंद्रित झाले. येथील अनेक राष्ट्रे नंतर ब्रिटीश साम्राज्यवादास बळी पडली.

८. राष्ट्रवाद व लोकशाहीचा प्रसार :

अमेरिकन राज्यक्रांतीने राष्ट्रवाद व लोकशाही या दोन महत्वाच्या तत्वांच्या जगभरात प्रसार केला. ब्रिटनच्या साम्राज्यवादाला जोरदार धक्का देत अमेरिकेच्या रूपाने लोकांचे राज्य अस्तित्वात आले. अमेरिकन स्वातंत्र्याच्या जाहीरनाम्याने जगाला मार्गदर्शन करण्याचे काम केले. मानवी स्वातंत्र्याची जाणीव यामुळे लोकांना झाली. राजेशाही - सरंजामशाहीला धक्का देणाऱ्या या राज्यक्रांतीने आधुनिक युगाला चालना दिली.

९. अमेरिका खंडाचे नेतृत्व अमेरिकेकडे :

स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून अस्तित्वात आल्यावर अमेरिकेने अत्यंत वेगाने प्रगती केली. उत्तर अमेरिका खंड आणि दक्षिण अमेरिका खंडातील सर्व राष्ट्रांचे नेतृत्व आपसूकच अमेरिकेच्या हातात आले. युरोपियन साम्राज्यवाद्यांना अमेरिकन भूमीवरून घालवून देण्यात अमेरिकन संघराज्याची भूमिका महत्वाची ठरली. या क्रांतीने युरोपियन वसाहत वादाला धक्का देण्याचे कार्य केले. यामुळेच नंतर ब्रिटनने आशिया आफ्रिकेत वसाहती स्थापन करण्याकडे लक्ष दिले.

स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी तेरा वसाहती एकत्र आल्या आणि बलाढ्य ब्रिटिशांविरुद्ध त्यांनी मोठा संघर्ष केला. त्यात त्यांना यश आले. हा संघर्ष साम्राज्यवादाला बळी पडलेल्या इतरांसाठीही प्रेरणादायी ठरला. त्यांनीही स्वस्वातंत्र्यासाठी प्रयत्न केले

अमेरिकन राज्यक्रांतीचे महत्त्व :

आधुनिक जगाच्या इतिहासाला वळण लावणारी घटना, साम्राज्यवादाविरुद्ध लढण्याची प्रेरणा देणारी घटना म्हणून या राज्यक्रांतीचे वर्णन करावे लागते. ही घटना अमेरिकेचे स्वातंत्र्ययुद्ध म्हणूनही ओळखली जाते. या राज्यक्रांतीचे अमेरिकन इतिहासावर परिणाम झालेच त्याचबरोबर जागतिक इतिहासावरही परिणाम झाले. वसाहतींवरचा ब्रिटीशांच्या वसाहती हा शिक्षा पुसला गेला. त्यांचे अमेरिकीकरण झाले. स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून अस्तित्वात येण्याकडे त्यांची वाटचाल सुरू झाली. एका बलाढ्य राष्ट्राची पायाभरणी या क्रांतीने झाली. राज्यक्रांती दरम्यान वसाहतींनी प्रसिद्ध केलेला मानवी हक्काचा जाहीरनामा हा आजही संपूर्ण जगाचा मार्गदर्शक ठरतो आहे. राजसत्ता-सरंजामी सत्ता-धार्मिक सत्तेस जोरदार धक्का देत लोकशाहीची प्रस्थापना या क्रांतीने केली. वसाहतवादाखाली दबलेल्या जगभरातील जनतेला स्व-स्वातंत्र्यासाठी लढण्याची प्रेरणा आणि बळ यामुळे मिळाले, म्हणजेच असे म्हणता येईल की विविध देशांच्या स्वातंत्र्यलढ्यांमागे अमेरिकन राज्यक्रांती कारणीभूत ठरली आहे. मानवाच्या मूलभूत हक्कांची जोपासना केली पाहिजे, राजसत्तेकडून अन्याय झाल्यास त्याविरुद्ध आवाज उठवला पाहिजे ही प्रेरणा या क्रांतीने सगळ्यांना दिली.

१.३ पारिभाषिक शब्द

- १) रेड इंडियन - अमेरिका खंडातील मूळ निवासी, कोलंबसने यांचा उल्लेख रेड इंडियन असा केला.
- २) पेनी, पौंड - ब्रिटिश चलन
- ३) कॉन्टिनेन्टल काँग्रेस-फिलाडेल्फिया परिषदेच्यावेळी अमेरिकन वसाहतींच्या प्रतिनिधींची तयार केलेली समिती, ही समिती वसाहतींच्यावतीने सर्व निर्णय घेणार होती.
- ४) वसाहतवाद - नव्या जलमार्गाच्या शोधानंतर वसाहतवादाला चालना मिळाली. वसाहतवाद म्हणजे बलिष्ठ किंवा शक्तीशाली सत्तेने दुसऱ्या कमकुवत राष्ट्रावर राजकीय वर्चस्व स्थापन करत त्या राष्ट्राचा वापर स्वतःच्या आर्थिक भरभराटीसाठी करणे. हाच वसाहतवाद साम्राज्यवादाला जन्म देणारा ठरला. अमेरिका, आशिया आणि आफ्रिकेतील अनेक राष्ट्रे युरोपियन वसाहतवादाला बळी पडली.

१.४ स्वयं अध्ययन १ ची उत्तरे

- १) अ) लॅटीन २) ड) बहामा ३) ड) हिसपनिपोलात
- ४) अ) जॉर्जिया ५) अ) फ्रान्स ६) ड) थॉमस पेन
- ७) अ) स्टॅम्प अ‍ॅक्ट ८) अ) रेड इंडियन ९) क) १३
- १०) क) अमेरिकन

स्वयं अध्ययन २ ची उत्तरे

- १) अ) फिलाडेल्फिया २) ब) बेंजामिन फ्रँकलिन ३) ड) तिसरा जॉर्ज
- ४) क) बोस्टन ५) ड) १७७६ ६) अ) पॅरिस
- ७) क) जॉर्ज वॉशिंग्टन ८) ब) लोकशाही ९) अ) ४ जुलै
- १०) ड) थॉमस जेफरसन

१.५ सारांश :

विज्ञान, तंत्रज्ञान, आर्थिक प्रगती, लष्करी बळ या सर्व बाबतीत आज आघाडीवर असलेल्या अमेरिका (USA) या राष्ट्राचा जन्म ज्या क्रांतीमुळे झाला ती अमेरिकन राज्यक्रांती ही जगाच्या इतिहासातील मैलाचा दगड मानली जाते. अठराव्या शतकात झालेल्या या क्रांतीचे परिणाम फक्त अमेरिका किंवा ब्रिटनपूरते मर्यादित राहिले नाहीत तर ते जागतिक होते. अन्याय करणारी शासन संस्था बदलण्याचा अधिकार सामान्य जनतेला आहे हे सांगणार्या या क्रांतीने लोकशाही, व्यक्ती स्वातंत्र्य या अत्यंत महत्त्वाच्या तत्वांची पायाभरणी केली. सतराव्या शतकात ब्रिटीशांच्या परवानगीने स्थापन झालेल्या उत्तर अमेरिका खंडातील तेरा वसाहतींनी ब्रिटिश साम्राज्यवादा विरोधात एकत्र येऊन लढा दिला आणि बलाढ्य ब्रिटीशसत्तेला पराभूत करून स्वातंत्र्य मिळवले. मानवाचे मुलभूत हक्क नाकारणार्या सरकार विरोधात लढण्याची प्रेरणा या क्रांतीने जगाला दिली. मानवाच्या मूलभूत हक्कांचा जाहीरनामा, लिखित राज्यघटना या अमेरिकन लोकांद्वारे निर्मित दोन्ही गोष्टी

जगाच्या इतिहासातील मैलाच्या दगड ठरल्या आहेत. जगातील अनेक राष्ट्रांना स्वातंत्र्यलढ्यासाठी नैतिक बळ देण्याचे काम या क्रांतीने केले. वसाहतवादाच्या विरोधातील पहिली क्रांती त्याचबरोबर राजेशाही नाकारून लोकशाही राज्य आणि जनतेचे सार्वभौमत्व ही संकल्पना रुजविण्याचे कार्य करणारी क्रांती म्हणून या क्रांतीचे इतिहासात खूपच महत्त्व आहे.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय :

अ) सविस्तर उत्तरे लिहा

- १) अमेरिकन राज्यक्रांतीच्या कारणांची चर्चा करा.
- २) अमेरिकन राज्यक्रांतीचे परिणाम स्पष्ट करा.
- ३) अमेरिकन राज्यक्रांतीत वसाहतींच्या विजयाची तसेच ब्रिटिशांच्या पराभवाची कारणे स्पष्ट करा.

ब) टिपा लिहा

- १) बोस्टन टी पार्टी
- २) अमेरिकन स्वातंत्र्याच्या जाहीरनामा
- ३) जॉर्ज वॉशिंग्टन
- ४) अमेरिकन क्रांतीचे महत्त्व

१.७ संदर्भ ग्रंथ :

१. कोठेकर शांता, अमेरिकेच्या संघराज्याचा इतिहास, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, १९९९
२. मोरवंचीकर रा. श्री., अमेरिकेन संघराज्याचा इतिहास, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद
३. के. सागर, आधुनिक जगाचा इतिहास, के. सागर पब्लिकेशन, पुणे, २०१७
४. कदम य. ना., आधुनिक जग, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, जून २०१०
५. जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपा.) महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई, विश्वकोश खंड-१
६. गर्गे स. मा. (संपा.) समाजविज्ञान कोश भाग १
७. आचार्य धनंजय, अमेरिकन फ्रेंच आणि रशियन राज्यक्रांती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००९
८. जैन हुकूमचंद्र, माथुर कृष्णचंद्र, आधुनिक जगाचा इतिहास १५०० ते २०००, मराठी अनुवाद काळे अनिल, के सागर पब्लिकेशन, २०२२
९. <https://vpmthane.org/jbcapp/upload/m6/123.pdf>

बी. ए. भाग-३ इतिहास सत्र-५ पेपर-१ :
History of Modern World (18th to 19th Century)

घटक २
फ्रेंच राज्यक्रांती (१७८९)
(French Revolution-1789)

अनुक्रमणिका :

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय विवेचन
 - २.२.१ कारणे
 - २.२.२ महत्त्वाच्या घटना आणि नेते
 - २.२.३ परिणाम
- २.३ सारांश
- २.४ पारिभाषिक शब्द आणि शब्दार्थ
- २.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.६ सरावासाठी प्रश्न
- २.६ संदर्भ ग्रंथ यादी

२.० उद्दिष्टे :

या प्रकरणाच्या अभ्यासानंतर विद्यार्थी मित्रांनो आपणास.....

- फ्रेंच राज्यक्रांतीची कारणे अभ्यासता येतील.
- बुरबाँ घराण्यातील लुई राज्यकर्त्याविषयी माहिती घेता येईल.
- फ्रेंच राज्यक्रांतीसाठी वैचारीक जागृती विचारवंतानी कशी केली याची माहिती देता येईल.
- फ्रेंच राज्यक्रांती काळातील घटनांची सविस्तर माहिती घेता येईल.
- राष्ट्रीय सभेच्या कार्याचा सविस्तर आढावा घेता येईल.
- पहिल्या फ्रेंच विधीमंडळाची माहिती घेता येईल.
- दहशतवादी कालखंडाचा आढावा घेता येईल.
- संचालक मंडळाचे कार्य स्पष्ट करता येईल.
- फ्रेंच राज्यक्रांतीचे परिणाम सांगता येतील.

४.१ प्रास्ताविक :

सन १६८८ च्या इंग्लंडमधील गौरवशाली राज्यक्रांतीनंतर जागतिक इतिहासामध्ये १७८९ च्या फ्रेंच राजक्रांतीचे खूप महत्त्व आहे. फ्रेंच राज्यक्रांती ही जगाच्या इतिहासातील मोठी परिवर्तनवादी घटना होय. फ्रान्समध्ये परंपरागत चालत आलेली बुरबाँ राजघराण्याची जुनी राजवट, शासनातील गोंधळ, तत्कालीन राजा सोळावा लुई याची अकार्यक्षमता व त्याची पत्नी राणी मेरी अँटोईनेट हिचा उद्दामपणा यामुळे फ्रान्सची राजकीय स्थिती बिघडली अशामध्येच फ्रान्समधील सामाजिक विषमता, दिवाळखोरीवर आलेले राष्ट्र, सर्व सामान्य लोकांची गरिबी, प्रचंड हलाकी या सर्व घटकांनी राज्यक्रांतीस वातावरण निर्माण केले. अशामध्येच युरोपात वैचारिक प्रबोधनाचे वारे जोरात वाहू लागले. रूसो, मॉटेस्क्यू, व्हॉल्टेअर, फ्रॅने, डिडेराँ इत्यादी विचारवंतांनी फ्रेंच लोकामध्ये क्रांतीप्रवण विचार रूजवले. या सर्वांचा परिणाम म्हणून सन १७८९ मध्ये फ्रेंच राज्यक्रांती घडून आली.

फ्रान्समध्ये लोकांनी राष्ट्रीय सभेच्या माध्यमातून क्रांतीच्या वाटचालीस सुरुवात केली. अनेक शतके जुलमी राजेशाहीचे प्रतिक असणारे बॅस्टील या छोट्या किल्ल्याचा पाडाव करून त्या ठिकाणी कैदेत असणाऱ्या लोकांना मुक्त करून पुढे मानवी हक्काचा जाहीरनामा प्रसिध्द करून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या महान तीन तत्वांचा जयघोष केला. ऐनभरात चालु असणाऱ्या क्रांतीला राजा, राणी व त्यांच्या पाठीराख्यांनी चिरडण्याचा प्रयत्न केला. क्रांतीकारकांनी राजा-राणीला पकडून गिलोटिनवर चढवून त्यांचा शिरच्छेद केला. पुढे फ्रान्समध्ये दहशतीचा कालखंड निर्माण करणाऱ्या रॉबेस्पीअर ला लोकांनीच गिलोटिनवर चढविले आणि दहशतीचा कालखंड संपवला.

फ्रेंच लोकांनी क्रांती करून परंपरागत चालत आलेली जुलूमी व भ्रष्ट राजेशाही शासन व्यवस्था उलटून टाकली. फ्रेंच लोकांनी राजकीय, धार्मिक व सामाजिक क्षेत्रातील सनातनी विचार गाढून टाकले. आणि फ्रेंच समाज पुरोगामी प्रगत लोकशाही विचारांकडे वळला. अनियंत्रित राजेशाही, वर्ग कलह, सरंजामशाही पध्दत, श्रेष्ठ -कनिष्ठ विचार व्यवस्थेला मुठमाती दिली.

फ्रेंच लोकांनी केलेल्या या क्रांतीचे दुरगामी परिणाम फ्रान्सबरोबर संपूर्ण जगावर झाले. परंपरागत चालत आलेला राजवंश हा ईश्वराचा अंश नसून तो जनतेचा सेवक आहे, आपले कर्तव्य पार पाडण्यात राजा अपयशी ठरत असेल तर त्यास सिंहासनावरून खाली खेचण्याचा अधिकार जनतेचा आहे हे सिध्द करून दाखविले. म्हणून फ्रेंच राज्यक्रांतीचे फार मोठे महत्त्व आहे. जनता प्रतिनिधींच्या माध्यमातून राज्य चालवू शकते हा नवीन संदेश जगाला दिला.

४.२ विषय विवेचन :

४.२.१ कारणे

अ) फ्रान्सची भौगोलिक स्थिती :

युरोप खंडातील फ्रान्स हा देश अगदी प्राचीन कालखंडापासून आपले अस्तित्व टिकवून आहे. हे राष्ट्र व तेथील लोक अत्यंत प्रामाणिक, कष्टाळू आहेत. या देशामध्ये पश्चिम बाजूस अटलांटिक महासागर, इंग्लंडची खाडी ही महत्वाची ठिकाणी आहेत. फ्रान्सच्या भूभागात सेंट, लुआर, गॅरोन, आणि न्होन या महत्वाच्या नद्या आहेत. फ्रान्समध्ये दोन विशाल पठारे आढळतात. दक्षिणेस आल्प्स आणि पिरनिज या मोठ्या डोंगर रांगा आढळतात. उत्तरेकडून फ्रान्सचा भूभाग सपाट आढळतो येथील हवामान सौम्य अत्यंत उत्साहवर्धक आहे. त्यावेळी येथील लोंकाचा मुख्य व्यवसाय शेती हाच होता. या देशामध्ये विपूल प्रमाणात फळ बागा आढळतात. शेतीमुळे हा देश पूर्वी स्वयंपूर्ण होता. असे असले तरी या देशात परंपरागत चालत आलेल्या बुरबाँ घराण्याच्या राजे लोकांनी येथे अनियंत्रित राजसत्ता चालविली व फ्रान्सची मोठ्या प्रमाणात अर्थिक दिवाळखोरी केली. परिणामी फ्रेंच जनतेने क्रांती करून बुरबाँ राजघराण्याची सत्ता नष्ट केली.

ब) राजकीय कारणे :

कोणतीही क्रांती एकाएक होत नसते. तिची कारणे परंपरा ही कित्येक वर्षे चालत राहते. लोकांना अनियंत्रित राजसत्तेविरोधात शासन निर्णय असहय ठरू लागल्यास स्थिती स्फोटक बनते. त्यातुनच क्रांती होते. फ्रेंच राजक्रांतीबाबत हीच स्थिती दिसून येते. राज्यक्रांतीची विविध कारणे आहेत. ती याप्रमाणे-

● अनियंत्रित राजेशाही :

फ्रान्समध्ये वंशपरंपरागत बुरबाँ राजघराण्याची सत्ता चालत आलेली होती. ही सत्ता अनियंत्रित होती. या राजेशाहीवर कोणाचेच निर्बंध अथवा अंकुश नव्हता. राजाने प्रजेच्या कल्याणकरिता राज्य करणे हे कर्तव्य. परंतु बुरबाँ वंशज फ्रेंच जनतेसाठी लोककल्याणार्थ राज्यकारभार करित नव्हते. ते सर्व बुरबाँ वंशज जुलमी, अत्याचारी, पक्षपात करणारे, अन्यायी स्वरूपाचे कायदे करणारे, वर्ग भेद करणारे राजे होते. फ्रान्समधील वरिष्ठ वर्ग सुखविलासात दंग होता तर सर्व सामान्य प्रजा अत्यंत हलाखीत जीवन जगत होती. त्यांना कोणत्याही सोयीसुविधा नव्हत्या, त्यांना कर भरावे लागत. या जनतेला भाषण स्वातंत्र्य नव्हते. ही जनता अन्यायाखाली पिचली होती. त्यामुळे फ्रेंच लोकांत बुरबाँ घराण्याविषयी असंतोष पसरला होता.

● सोळावा लुई :- (१७७४ ते १७९३)

सोळावा लुई हा १७७४ ते १७९३ या काळात फ्रान्सचा राजा होता. त्याची सर्व शासन व्यवस्था विस्कळीत व लाचलुचपतीने बरबटलेली होती. हा राजा प्रजेवर जुलूम करणारा होता. या राजाच्या अंगी धडाडीचे नेतृत्व नव्हते. तो भित्रा आणि आळशी होता. राज्यकारभार करण्याचे सखोल ज्ञान त्याच्या जवळ नव्हते. हा सोळावा लुई आपल्या राणीच्या वर्चस्वाखाली होता. राणी आणि तिच्या सल्लागारांनी सोळावा लुईस चुकीचे सल्ले दिले त्यामुळे त्याला राज्यकारभारात कोणत्याही नवीन सुधारणा करता आल्या नाहीत. हा राजा नको त्या गोष्टीत अडकून पडला. या राजाने फ्रेंच जनतेची सहानुभूती गमावली.

- **राणी मेरी ॲटोईनेट :**

सोळाव्या लुईची पत्नी राणी मेरी ॲटोईनेट ही होती. ही ऑस्ट्रियाची होती. ही अत्यंत सुंदर असून, ती उधळ्या स्वभावाची होती. ती आपल्या पतीवर प्रभुत्व गाजवत असे कोणत्याही गोष्टीची खात्री न करता योग्य अयोग्य न पहाता, ती राजाकडून आपणांस हवी असणारी बाब साध्य करून घेत असे. राज्यकारभारात तिने अत्यंत गोंधळ घातला होता. तसेच ती उधळ्या स्वभावाची असल्यामुळे राजतिजोरीवर मोठा खर्च पडला जाई. फ्रान्स राष्ट्र दिवाळखोरीच्या उंबरठ्यावर असतानाही तिने आपला उधळेपणा कमी केला नाही. ही राणी फ्रान्सच्या लोकांमध्ये समरस झाली नाही. त्यामुळे फ्रेंच जनता तिचा तिरस्कार करू लागली. तुटीची राणी (Madam Deficit) असा तिचा उल्लेख केला जात होता.

- **सत्तेचे केंद्रीकरण :**

राज्यामध्ये सर्व सत्ता केंद्राच्या ठिकाणी केंद्रित असेल. आणि जनतेला स्थानिक स्वराज्याचे अधिकार नसतील तर राज्यकारभाराची कार्यक्षमता कमी होते. सतराव्या आणि अठराव्या शतकात फ्रान्समध्ये फार मोठे सत्तेचे केंद्रीकरण झाले. व्हर्साय येथील राजवाडयातून अनेक चुकीचे निर्णय घेतले जात असत. एखाद्या गोष्टीचा निर्णय लागेपर्यंत त्या निर्णयातील हवा निघून जात असे. फ्रेंच जनतेची कोणतीही कामे यामुळे होत नसत.

- **सदोष राज्यकारभार :**

सोळाव्या लुईची राज्यव्यवस्था विस्कळीत व सदोष होती. प्रशासनातील महत्वाच्या जागा सरदार, उमराव, व त्यांचे वारसदार यांना परंपरागतरित्या मिळत असत. चुकीचे सल्ले देणारी मंडळी राज्यकारभारात हस्तक्षेप करित. लोकशाही मार्गाने कोणतीही निर्णय प्रक्रिया होत नसे. फ्रान्समधील विविध प्रांतात वेगवेगळ्या प्रकारचे कायदे असत. राजाची न्यायदान प्रक्रियासुध्दा अत्यंत वाईट व अन्यायी स्वरूपाची होती. त्यामुळे प्रशासनात कमालीचा गोंधळ निर्माण झाला होता. चौदाव्या लुई नंतर फ्रान्समध्ये कर्तबगार राजा निर्माण झाला नाही. पंधरावा लुई सुध्दा अकार्यक्षम होता. पंधराव्या लुईच्या काळात फ्रान्सला आपल्या अनेक वसाहती गमवाव्या लागल्या. १७५६ ते १७६३ या काळात इंग्लंड आणि फ्रान्स या देशात 'सप्तवार्षिक युध्द' झाले या युध्दात इंग्लंडकडून फ्रान्सचा मोठा पराभव झाला.

फ्रान्समधील प्रशासनाने आपल्या अधिकाऱ्यांचे अधिकार स्पष्ट केलेले नव्हते. त्यामुळे हे प्रशासकिय अधिकारी एकमेकांमध्ये विविध स्तरावर निर्णय प्रक्रियेत हस्तक्षेप करित परिणामी सर्व सामान्य जनतेवर जुलूम, अन्याय व अत्याचार होत असे. या अत्याचारापासून सरकारी अधिकाऱ्यांना कोणीही परावृत्त करित नव्हते.

क्रांतीपूर्व काळात फ्रान्समध्ये अनेक न्यायालये होती. परंतु या न्यायालयामध्ये लिखित कायद्याची पुस्तके नव्हती. राजा, उमराव, संरजामदार, सरदार, धर्मगुरू देतील तो न्याय अशी अवस्था प्रत्येक प्रांतात होती. न्यायाधिकाऱ्यांच्या जागा राजाच्या मर्जीनुसार भरल्या जात. एवढेच नव्हे, तर प्रत्येक वर्गाची वेगवेगळी न्यायालये, तुरूंग असत त्यामुळे सर्वसामान्य फ्रेंच जनतेला न्याय मिळणे अत्यंत अवघड होवून बसले होते.

- **फ्रान्समध्ये लोकशाही शासन संस्थांचा अभाव :**

फ्रान्समध्ये अनियंत्रित राजेशाही कार्यान्वीत असल्याने इंग्लंडच्या पार्लमेंटसारखी लोकशाही शासन संस्था फ्रान्समध्ये कार्यरत नव्हती. त्यामुळे फ्रान्सच्या राजकर्त्यांना गरीब फ्रेंच जनतेच्या वेदना कळल्या नाहीत. फ्रान्समध्ये मध्ययुगापासून 'स्टेटस् जनरल' नावाची संस्था होती. पण या संस्थेची शेवटची सभा १६१४ मध्ये झाली होती. त्यानंतर या सभेला राजाने कधीच बोलविले नव्हते. या सभेला कोणतेही अधिकार नव्हते. परकिय आक्रमणाच्यावेळी राजा कधीतरी या सभेचा सल्ला घेई. ही सभा राजाला विरोध करित नसे. स्टेटस् जनरलची तीन प्रमुख सभागृहे होती. त्यामध्ये 'सरदारसभागृह', 'धर्मगुरूसभागृह' व 'सामान्य प्रजेचे सभागृह' हे तिन्ही वर्गातील प्रतिनिधी आपआपल्या सभा वेगवेगळ्या घेत असत. धर्मगुरू व सरदार सभागृहे एकत्र येत असत. त्यामुळे 'सामान्य सभागृहाचे' चालत नसे. धर्मगुरू आणि सरदार सभागृहाच्या वर्चस्वामुळे फ्रान्ससमोर असणारे विविध प्रश्न सोडविण्यासाठी 'स्टेटस् जनरल' सभा काहीही करू शकत नव्हती.

क) सामाजिक कारणे :

फ्रेंच लोकांचे राज्यक्रांतीपूर्व सामाजिक जीवन अन्याय, विषमता, वर्ग कलहाने भरून गेलेले होते. फ्रेंच समाजात प्रमुख तीन वर्ग होते पहिला वर्ग - उमराव, दुसरा वर्ग- धर्मगुरू, तिसरा वर्ग- सामान्य जनता (थर्ड इस्टेट) या शिवाय यामध्ये भूदास व गुलांमाचा वर्ग वेगळा होता.

पहिल्या दोन वर्गांना समाजात विशेष अधिकार, सवलती होत्या. हा वर्ग कोणताही कर भरत नव्हता. सामान्य जनतेवर (थर्ड इस्टेट) करांचे सर्व ओझे लादले जाई. या लोकांची एकूण लोकसंख्या ९९ टक्के होती. उमराव, संरंजामदार सरदार, धर्मगुरू यांची मिळून लोकसंख्या ही १ टक्के होती. असे असून सुद्धा १ टक्के लोक, ९९ टक्के असणाऱ्या बहुसंख्य जनतेवर अन्याय अत्याचार व जुलूम करित.

फ्रान्सची समाजरचना ही त्यावेळी पूर्णपणे शोषणावर आधारेलेली होती. फ्रान्सच्या समाजातील अनेक लोकांचे मृत्यू अजीर्णामुळे, उपासमारीने होत असत. क्रांतीपूर्व फ्रान्समध्ये ही विषमता अत्यंत पराकोटीला गेली होती.

- **सरंजामदार वर्ग :**

हा फ्रान्समधील प्रस्थापित वर्ग होता. राजनिष्ठा ठेवणे, सामान्य लोकांचे शोषण करणे, हा यांचा जन्मसिद्ध हक्क होता. या वर्गाला राजाने खास अधिकार दिले होते. या अधिकाराचा वापर करून हा वर्ग अत्यंत चैनीत व विलासात राहत असे. 'राजाशी बोलणारा राजाच्या मंत्र्याची मैत्री करणारा, कर्ज काढणारा पगार घेणारा, पेन्शन घेणारा, वारसाहक्क मिळवणारा हा सरंजामदार वर्ग होता.' या वर्गाकडे संपूर्ण फ्रान्समधील ६०% हून अधिक जमीन होती. खंड वसूल करणे, बळजबरीने धान्य घरी आणणे. लोकांकडून नजराणा घेणे तसेच भूदास, वेठबिगार व गुलांमांना आपल्या शेतावर सक्तीने राबवून घेणे इ. कामे करून घेत असत. राज्यप्रशासन व्यवस्थेमधील वरिष्ठ जागा, सैन्यातील जागा, न्यायदान क्षेत्रातील जागा यांना मिळत असत. या परंपरागत अधिकारामुळे सरंजामदार वर्ग फ्रेंच लोकांवर प्रभुत्व ठेवून होता.

- **धर्मगुरू वर्ग :**

सरंजामदार वर्गा प्रमाणे धर्मगुरू वर्गसुध्दा प्रस्थापित होता. या वर्गाकडे सुध्दा वंशपरंपरागत अधिकार होते. फ्रेंच लोकांची अध्यात्मिक उन्नती करणे, त्यांना सदमार्ग दाखविणे, हे यांचे काम होते. समाजात यांना अत्यंत मानाचे स्थान होते. असे असले तरी सरंजामदार वर्गाप्रमाणे हा वर्ग श्रीमंती, चैन, विलास याबाबतीत मागे नव्हता. या वर्गाकडे वंशपरंपरागत अधिकार होते. हा वर्ग सुध्दा फ्रान्समधील एकूण जमीनीच्या हिस्स्यापैकी पाचव्या हिस्स्यावर अधिकार मिळवून बसला होता. या वर्गाचे चर्चचे राज्य, 'राज्यांतर्गत राज्य' होते. विविध धर्मसंस्था अधिकारात असल्यामुळे प्रचंड पैसा या वर्गाकडे उपलब्ध होत असे.

फ्रान्समधील चर्च ही धर्मसंस्था कॅथॉलिक होती. त्यामुळे जुने बुरसटलेले विचार, भोंदूगिरी, वाममार्ग, अनैतिकता यामध्ये हे सर्व धर्मगुरू गुंतलेले होते. यामुळे सर्वसामान्य फ्रेंच जनतेचा 'चर्च' या धर्म संस्थेवरील विश्वास उडून गेलेला होता. या धर्मगुरूंना धार्मिक कर, इतर उत्सव कर वसूल करणेचा अधिकार होता. हे कर गोळा करताना सर्वसामान्य लोकांवर सक्ती केली जाई. या वर्गाचा हा अत्याचार फ्रेंच राज्यक्रांतीसाठी कारणीभूत ठरला.

- **सर्व सामान्यवर्ग (थर्ड इस्टेट):-**

सरंजामदार व धर्मगुरू व्यतिरिक्त राहिलेले बहुसंख्याक लोक तिसऱ्या वर्गाचे लोक (थर्ड इस्टेट) म्हणून ओळखले जात. यामध्ये ही अनेक पोटभेद होते तिसऱ्या वर्गामध्ये सुध्दा श्रीमंत, गरीब, सामान्य, अतिसामान्य, शेतकरी, बुध्दीनिष्ठ व भिकारी यांचा समावेश होता. या सर्वांचे अर्थिक दृष्टिकोनातून तीन प्रकार समजले जात.

१. श्रीमंत जमीनदार (बुज्वा)
२. मजूर व कारागीर
३. सामान्य / गरीब/ शेतकरी

पहिल्या वर्गामध्ये वकील, डॉक्टर, शिक्षक, लेखक, शेती कसणारे शेतकरी येत असत. यांची आर्थिक स्थिती बऱ्यापैकी असे. हे बुध्दीवादी व वैचारिक असत. हा वर्गच अनियंत्रित राजसत्तेचा खरा विरोधक होता. म्हणून धर्मगुरू, सरदार व उमराव हे या वर्गाचा द्वेष करीत असत. क्रांतीपूर्व व क्रांती काळात जो असंतोष निर्माण झाला त्यास योग्य वळण देण्याचे काम या वर्गाने केले. प्रचलित राजसत्ता, सामाजिक विषमता खऱ्या अर्थाने या वर्गाने नष्ट केली असे म्हणता येईल.

मजूर व कारागिर या वर्गातील लोक दुय्यम दर्जाचे असत. यामध्ये हमाल, मजूर, किरकोळ काम करणारे, छोटे मोठे कारागिर येत असत. त्या काळात फ्रान्स उद्योग प्रधान देश नसल्याने यांची संख्या फ्रेंच समाजात कमी होती.

तिसऱ्या वर्गातील लोक म्हणजेच बहुसंख्य शेतकरी होत. हे लोक म्हणजेच फ्रेंच राष्ट्र होय. या वर्गाने क्रांतीमध्ये महत्वपूर्ण कामगिरी केली. या वर्गावर प्रस्थापितांनी अनन्वीत अत्याचार केले. हा वर्ग सर्व कर

भरत असे. अतिशय मोठा हिस्सा कर रूपाने हा वर्ग राजाकडे भरत असे. कर भरण्यासाठी सक्ती केली जाई. करांच्या ओझ्याखाली हा संपूर्ण वर्ग पिचला गेलेला होता. मात्र राजसत्तेकडून यांना कोणत्याही सोई व सुविधा उपलब्ध होत नसत.

फ्रेंच शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती यामुळे अतिशय वाईट झाली होती. या वर्गाला फ्रान्समध्ये कोणतेही अधिकार अथवा स्थान नव्हते. अन्याय, अत्याचार, जुलूम यास हा वर्ग बळी पडला होता. माणूस म्हणून असणारे निसर्गदत्त अधिकार या वर्गाला उपभोगता येत नव्हते. या लोकांची व्यक्तिगत स्वायत्ता पायदळी तुडवली गेली होती. परिणामी या वर्गात बुरबाँ राजसत्ते विरोधात प्रचंड चिड, असंतोष, निर्माण झालेला होता. त्याचे पर्यावसन फ्रेंच क्रांतीत झाले.

ड) आर्थिक कारणे :

सन १७८९ च्या फ्रेंच राज्यक्रांतीचे प्रमुख कारण म्हणजे फ्रान्सची ढासळत चाललेली आर्थिक परिस्थिती होय. या देशामध्ये आर्थिक विषमता, उत्पादनाची साधने राजा-राणी, उमराव, सरदार, संरजामदार व धर्मगुरू यांच्या हाती होती. या लोकांनी केलेल्या भ्रष्टाचारामुळे फ्रान्समध्ये विषमतेने थैमान घातले. ढासळती अर्थव्यवस्था सावरता आली नाही. परिणामी राज्यक्रांती अटळ ठरली.

● चौदाव्या लुईची दिवाळखोरी :

चौदाव्या लुईच्या कारकिर्दीमध्ये फ्रान्सने अनेक लढाया केल्या. युद्धावर प्रचंड खर्च केला. तिजोरीची उधळपट्टी झाली. चौदाव्या लुईचे डोळे उघडले तेव्हा वेळ निघून गेलेली होती. या काळात राष्ट्रीय कर्जाचे उच्चांक केला. चौदाव्या लुईला फ्रान्सला आर्थिक दृष्टिकोनातून सावरता आले नाही.

● पंधरावा लुई :

पंधराव्या लुईने आपल्या काळात फ्रान्समध्ये विविध ठिकाणी मोठ मोठी बांधकामे केली. या बांधकामावर अमाप पैसा उधळला तसेच त्याने ही युद्धांवर प्रचंड पैसा खर्च केला. पोलंड बरोबरील 'वारसाहक्क युद्ध' आणि इंग्लंड बरोबरील 'सप्तवार्षिक युद्धे' यावर प्रचंड पैसा खर्च झाला. या युद्धातील पराभवामुळे फ्रान्सची प्रतिष्ठा लयास गेली.

● सोळावा लुई आणि अमेरिकन स्वातंत्र्य युद्ध :

सोळावा लुई फ्रान्सचा राजा झाला तेव्हा फ्रान्सची आर्थिक परिस्थितीत अतिशय बिकट वळणावर होती. असे असताना ही सोळाव्या लुईने केवळ इंग्लंडला विरोध म्हणून अमेरिकन वसाहतींना प्रचंड मोठी लष्करी मदत केली. या घटनेमुळे फ्रान्सचे आर्थिक कंबरडे मोडले. मात्र अमेरिकेत गेलेल्या फ्रेंच सैनिकांना त्याठिकाणी स्वातंत्र्याचा नवीन अविष्कार पहावयास मिळाला. वसाहतींचे स्वातंत्र्य तेथील लोकांचे देशप्रेम, उद्योगीपणा, विविध अधिकाराचा उपभोग, याचा प्रभाव फ्रेंच सैनिकावर पडला. याचा उपयोग क्रांतीसाठी झाला.

● असमाधानकारक महसूल करपध्दती :

या काळात दिवाळखोरीमुळे फ्रान्सवरील कर्जाचा बोजा वाढत गेला. हा बोजा कमी करणेसाठी सोळाव्या लुईने प्रजेवर कर बसविण्यास सुरुवात केली. उमराव, सरदार, धर्मगुरू वर्ग करमुक्त होता तर फ्रेंच गरीब जनतेवर विविध प्रकारचे असंख्य कर लादण्यात आले. या आर्थिक पिळवणूकीमुळे फ्रेंच जनता उपाशी राहिली. या कर पध्दतीतून गरीब, भूमीहीन, मजूर, कारागिर सुटले नाहीत. मीठ कर, धार्मिक कर, मिरासदारी कर, दळणवळण कर, पाणीपट्टी, दिवाबत्ती, शेतसारा कर, इत्यादी करामुळे आणि वेठबिगारीमुळे फ्रेंच सामान्य जनतेला जीव नकोसा झाला. राज्यकर्ता या नात्याने सोळाव्या लुईने गरीब जनतेकडे दुर्लक्ष केले. परिणामी क्रांती अटळ ठरली.

इ) धार्मिक कारणे :

फ्रान्समध्ये 'कॅथॉलिक आणि प्रोटेस्टंट' असे दोन पंथ होते. फ्रान्समध्ये कॅथॉलिक पंथाचे वर्चस्व होते. कॅथॉलिक व प्रोटेस्टंट पंथात संघर्ष होते. चर्च या धर्मसत्तेवर प्रभाव राखणेसाठी हे दोन्ही पंथ धडपडत असत. राजसत्ता ही धर्मसत्तेच्या वर्चस्वाखाली असल्याने धर्म सत्तेला हक्क, सवलती, मिळत असत. त्यामुळे चर्चला सुबत्ता प्राप्त झाली होती. धर्म सत्तेकडून राजाला मान्यता घ्यावी लागे. त्यामुळेच धर्म सत्ता राजावर आपला प्रभाव पाडत असे. विविध संस्कार, धर्मअनुष्ठाने, केली नाही. तर नरक यातना भोगाव्या लागतात. असा समज धर्म सत्तेने निर्माण केलेला होता. या अंधश्रद्धेपायी सर्व सामान्य जनता अर्थिक दृष्टीकोनातून नागविली जाई. सर्व सामान्य जनतेवर धर्म संस्थेकडून 'टाईथ' नावाचा धार्मिक कर सक्तीने वसूल केला जाई. धर्म संस्थेच्या या अन्यायामुळेच फ्रेंच जनतेत प्रचंड असंतोष निर्माण झाला. व यातून क्रांतीसाठी वातावरण निर्माण झाले.

ई) वैचारिक कारणे :

शस्त्रापेक्षा अनेक वेळा लेखणी प्रभावी ठरलेली आढळते. याचे सर्वात श्रेष्ठ उदाहरण म्हणजे फ्रेंच तत्ववेत्त्यांनी लोकांची मने क्रांतीसाठी तयार केली. प्रत्यक्ष फ्रेंच क्रांती या तत्वज्ञांनी घडविली नसेल परंतू फ्रेंच लोकांची दुःखे अत्यंत प्रभावीपणे मांडणेचे काम यांनी केले. गलितगात्र झालेल्या फ्रेंच लोकांचा स्वाभीमान जागृत करण्याचे व नेतृत्व निर्माण करणेचे आणि आत्मविश्वास निर्माण करण्याचे अत्यंत भरीव कार्य या विचारवंतांनी केले. संपूर्ण फ्रान्स देशामधील मध्य युगापासून चालत आलेल्या संस्था कशा सडलेल्या आहेत. त्यांना अधोगती प्राप्त झाली आहे. हे आपल्या लिखाणाद्वारे त्यांनी मांडले. हे मांडत असताना उपरोध, तुलना, शास्त्रीय मांडणी, दृष्टांत, युक्तीवाद, दोषनिरूपण आणि प्रखर टिकेच्या माध्यमातून फ्रान्सच्या सार्वजनिक जीवनातील दोष स्पष्ट केले. या लोकांच्या लिखाणामुळे फ्रेंच जनतेत जागृतीची भावना निर्माण झाली.

भ्रष्टाचारी राजव्यवस्थेला उलथून टाकण्याची पार्श्वभूमी तयार केली. फ्रेंच राज्यक्रांतीला आवश्यक असणाऱ्या सर्व घोषणा या लोकांनीच तयार केल्या होत्या. फ्रान्समध्ये क्रांती होण्यापूर्वी मॉॅंटेस्क्यू (१६८९ ते १७५५), व्हॉल्टेअर (१६९४ ते १७७८), फ्रेने (१६९४ ते १७७४), रूसो (१८१२ ते १७७८) व डिडेरोँ

(१७१३ ते १७८४) या सारख्या विचारवंतानी समाज जागृतीचे कार्य केले. या समाज जागृतीमुळे फ्रान्सच्या जनतेत वैचारिक क्रांती घडून आली.

● **मॉन्टेस्क्यू (१६८९ ते १७५५) :**

मॉन्टेस्क्यू तज्ञ कायदेपंडित होता. याने जगातील अनेक राज्य घटनांचा व विविध शासन संस्थांचा मोठा अभ्यास केला होता. 'स्पिरिट ऑफ लॉज' या आपल्या राज्यशास्त्रावरील प्रसिद्ध ग्रंथात त्याने राजेशाहीच्या गुणदोषांचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. ब्रिटनची घटनात्मक शासन पध्दती त्यास योग्य वाटे. कारण राजेशाही, लोकशाही व हकूमशाही या तिन्हीचे गुण एकत्र आलेले आहेत. असे त्याला वाटत असे. मॉन्टेस्क्यूला फ्रान्समध्ये राजसत्ता हवी होती पण निरंकुष, अनियंत्रित राजसत्तेचा तो विरोधक होता.

राजसत्तेकडून लोककल्याण होण्यासाठी राजाच्या शासन पध्दतीवर निर्बंध असायला पाहीजेत हे निर्बंध आणण्यासाठी त्याने सत्ताविभाजनाचा सिध्दांत मांडला कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ, न्यायमंडळ या तीन सत्ता त्याला वेगळ्या हव्या होत्या. एकाच व्यक्तीच्या हाती सत्ता राहिल्यास ती व्यक्ती व्यभिचारी, भ्रष्ट बनते या त्याच्या विचारामुळे फ्रान्समधील दैवी राजसत्तेच्या सिध्दांतावर मोठा प्रहार झाला. फ्रेंच लोकांना त्याच्या या विचारामुळे फ्रान्समधील प्रचलित अनियंत्रित राजव्यवस्था हीच फ्रान्समधील भ्रष्टाचाराचे, जुलूम अन्यायाचे प्रतीक आहे ते समजून आले. मॉन्टेस्क्यूने 'सत्ता विभाजनाचा' पुरस्कार केला. मॉन्टेस्क्यूने फ्रेंच राज्यक्रांती पूर्व काळात जागृतीची भावना निर्माण करून लोकांना क्रांती करण्यास प्रेरित केले.

● **व्हॉल्टेअर (१६९४ ते १७७८) :**

हा नाटककार, इतिहासकार, कवी, शास्त्रज्ञ म्हणून प्रसिद्ध होता. त्याने आपल्या लिखाणात विनोद व उपहास या माध्यमातून फ्रेंच सार्वजनिक जीवनातील सदोष शासन व्यवस्था, बुरबाँ घराण्याची अनियंत्रित राजेशाही, चर्च, धर्मगुरू यांची लबाडी फ्रेंच समाज जीवनातील वर्ग, दांभिकता इ. दोषांवर टिका केली. तो श्रद्धाळू होता. तरीसुद्धा त्याने चर्च, धर्मगुरू, त्यांचे धर्मपीठ त्यातील अनाचार, अनैतिकता, सकुंचीत विचार यावर जोरदार हल्ले केले. व्हॉल्टेअरने प्रचलीत राजव्यवस्थेवर फार मोठी टिका केली. याला लोककल्याणकारी राजसत्ता अभिप्रेत होती. त्याने व्यक्ती स्वातंत्र्यांचा पुरस्कार केला. लोकमताप्रमाणे राज्य चालावे, तसे चालत नसेल तर लोकांनी ते चालवावे, लोकमत सार्वभौम आहे, लोकच सर्वश्रेष्ठ आहेत. राज्य नव्हे, सर्वांचे कल्याण व हित थोड्यांच्या हाती न देता सर्वांच्या हाती द्यावे या मताचा त्याने पुरस्कार केला. त्याने आपल्या लिखाण्याचा माध्यमातून राजसत्तेचे वाभाडे काढले. धर्मसत्ता व राजसत्ता मिळून सामान्य लोकांवर कसा अन्याय करता हे आपल्या लिखाणाद्वारे दाखविले. व्हॉल्टेअरने 'कॅडिड' नावाचा अत्यंत महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहिला.

● **फ्रेने (१६९४ ते १७७४) :**

हा डॉक्टर होता त्याने फ्रान्समध्ये वैद्यकीय व्यवसाय केला होता. त्यामुळे त्याचा गोरगरीब जनतेशी संबंध आलेला होता. या लोकांची दुःखे त्याला समजली होती. याने फ्रान्समधील आर्थिक परिस्थितीचा

मोठा अभ्यास केला होता. फ्रान्सची अर्थव्यवस्था सुधरायची असेल तर उद्योग, व्यापार, शेती याकडे लक्ष दिले पाहिजे. फ्रान्सला आर्थिक दृष्ट्या सबल करणारी ही क्षेत्रे स्वायत्त ठेवली पाहिजेत. असे फ्रेनेने अर्थविषयक मोठे विचार मांडले. फ्रान्स आर्थिकदृष्ट्या बलवान असला पाहिजे असे प्रतिपादन केले. क्रांतीनंतरच्या काळात फ्रेंच नेत्यांनी फ्रेंचेचे विचार प्रत्यक्षात उतरविले.

● **रूसो (१७१२ ते १७७८) :**

‘रूसो झाला नसता तर फ्रेंच राज्यक्रांती झाली नसती’ असे म्हणतात याने फ्रेंच जनतेमध्ये क्रांतीची ज्योत पेटविण्याचे महान काम केले त्याने ‘द सोशल कॉन्ट्रॅक्ट’ म्हणजे ‘सामाजिक करार’ हा सुप्रसिध्द ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ म्हणजे फ्रेंच राज्यक्रांतीचे बायबल समजतात. या ग्रंथाच्याद्वारे त्याने आपले विचार मांडून क्रांतीला जोरदार चालना दिली. याशिवाय ‘माय कन्फेशनस’ नावाचे आत्मचरित्र लिहीले. तसेच एमिल नावाचा दुसरा ग्रंथ ही लिहिला. स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व या उदात्त तत्वांचा पाठपुरावा केला. रूसोने राजसत्तेच्या दैवीसिध्दातांला प्रचंड मोठा विरोध केला. जनता अथवा लोकांच्या इच्छेवरच किंवा संमतीवरच राजाचे स्थान अवलंबून आहे. राजा सार्वभौम नसून फ्रेंच लोकमत सार्वभौम आहे. लोककल्याण करण्याच्या अटीवर राजाचे स्थान अवलंबून आहे लोक कल्याण जर राजाकडून होत नसेल किंबहुना हे कर्तव्य त्याच्याकडून जर पार पाडले जात नसेल तर त्या राजास सिंहासनावरून खाली खेचण्याचा नैतिक अधिकार फ्रेंच जनतेला आहे.

पण कोणतीही व्यक्ती सिंहासनावर बसली व तिला एकदा अधिकार प्राप्त झाले की ती प्रजेचे कल्याण करू शकणार नाही ती व्यक्ती सत्तेचा गैरवापर करणार हे इतिहासाने सिध्द केले असून फ्रान्समध्ये लोकशाहीच असली पाहिजे असे परखड विचार रूसोने मांडले. सामाजिक समता आणणे आर्थिक विषमता नष्ट करणे यावर त्याने मोठा भर दिला. देशामध्ये लोकशाही पद्धतीची शासन व्यवस्था असली पाहिजे, लोक कल्याणासाठी स्वातंत्र्य पाहिजे सर्वाना समतेची वागणूक मिळाली पाहिजे, कोणीही उच्च, निच नाही. हे त्याचे विचार अत्यंत प्रभावी ठरले. सार्वभौमत्व आणि राजकीय समता या त्याच्या दोन तत्वांचा फ्रेंच जनतेत फार मोठा प्रसार झाला. त्यामूळे लोकशाहीची भावना फ्रेंचांच्या मनात रुजली व ते क्रांतीसाठी तयार झाले.

● **डिडेरो (१७१३ ते १७८४) :**

याने लिहिलेल्या विश्वकोषांच्या माध्यमातून फ्रान्सचा राजकीय, सामाजिक व धार्मिक जीवनपट लोकांपूढे मांडला. व याच माध्यमातून सामाजिक गुलामगिरी, आर्थिक गुलामगिरी, विषमता, धार्मिकता चर्चमधील अनागोंदी यावर प्रखर टिका केली. राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी कोणत्या सुधारणा केल्या पाहिजेत हे स्पष्ट केले. डिडेरोने लेखनी व वाणीच्या माध्यमातून आपली विचार-सरणी फ्रेंच समाजात रुजविण्याचा प्रयत्न केला. डिडेरोच्या विचारांचा प्रभाव फ्रेंच मध्यवर्गावर पडला व या वर्गानेच क्रांतीचे नेतृत्व केले.

वरील विचारवंतांशिवाय अर्थशास्त्रज्ञ, इतिहासकार यांनीही याच काळात जहाल लिखाण केले. हेलेवेटियस, हॉलबाँच, क्विस्ने, व कॅने यांनी आपल्या लिखाणात कर पद्धतीतील दोष, युध्दांवर होणारे खर्च,

गरीब वर्गाचे चाललेले शोषण, गुलामगिरी, वेठबिगारी, चर्च मधील अनैतिकता इत्यादी विषयावर जहाल लिखाण केले. त्यांच्या लिखाणामूळे फ्रेंच गरीब व पिचलेल्या वर्गात मोठी जागृती झाली. या सर्व बुध्दीवादी मंडळीचा प्रभाव फ्रेंच राज्यक्रांतीवर पडलेला दिसतो.

● स्वयं-अध्यायनासाठी प्रश्न क्र. १

अ) योग्य पर्याय निवडा.

१. फ्रान्समध्ये या घराण्याची सत्ता होती.
अ) बुरबाँ ब) औरैज क) व्हॉनेवर ड) जेम्स
२. फ्रान्समधील सर्वसामान्य जनतेला असे म्हणतात.
अ) थर्ड ईस्टेट ब) सेकंड क्लास क) प्रोटेस्टंट ड) रॉईस टॅग
३. सामाजिक करार हा ग्रंथ याने लिहला.
अ) व्हॉल्टेअर ब) रूसो क) मिराबो ड) रॉबेस्पियर
४. स्पिरीट ऑफ लॉज हा ग्रंथ याने लिहिला.
अ) मॉन्टेस्क्यू ब) रूसो क) व्हॉल्टेअर ड) कॅने
५. फ्रान्समध्ये व्या शतकात मोठी सामाजिक विषमता होती.
अ) १६ ब) १७ क) १८ ड) १९

४.२.२ महत्त्वाच्या घटना आणि नेते :

अ) राज्यक्रांतीतील महत्त्वाच्या घटना :

● फ्रान्सची ढासळती अर्थव्यवस्था :

१४ व १५ व्या लुईपासून फ्रान्सवरील कर्जाचा बोजा वाढत गेला. आणि १६ व्या लुईच्या काळापर्यंत फ्रान्स आर्थिक दिवाळखोरीच्या उंबरठ्यांवर येऊन पोहचला. संरजामदार, उमराव धर्मगुरू, करमुक्त होते. तर गरीब फ्रेंच जनता करदाती होती त्यामुळे सामाजिक जीवनात प्रचंड कटूता निर्माण झाली. फ्रान्स जेव्हां दिवाळखोरीच्या उंबरठ्यावर आला १६ व्या लुईने दिवाळखोरीतून फ्रान्सला वाचविणेसाठी 'टरगॉट' या अर्थमंत्र्याची नेमणूक केली. टरगॉटने अर्थमंत्रीपद स्विकारलेनंतर त्याला अंदाजपत्रका मध्ये तुट जाणवू लागली. प्रत्येक वर्षी अशीच तुट राहिली तर फ्रान्सचे नक्की दिवाळे वाजेल, याची खात्री टरगॉटला झाली. म्हणून त्याने दिवाळखोरपणा नको, कर वाढ नको, असे धोरण जाहीर केले. आणि राजा-राणी, संरजामदार व सरदार यांची उधळपट्टी कमी करणेचा प्रयत्न केला परिणामी उमराव, सरदार भडकले. त्यांनी राणीच्या माध्यमातून टरगॉटला अर्थ मंत्रीपदावरून हाकलले.

टरगाँटच्या हाकालपट्टी नंतर 'नेकर' हा नवा अर्थमंत्री झाला. त्याच्या काळात विविध युध्दावरील खर्च वाढत गेल्याने फ्रान्सवरील कर्ज वाढत गेले. अशा परिस्थितीमध्ये नेकरने खर्च व उत्पन्न दाखविणारा एक अहवाल प्रसिध्द केला. या अहवालात दरबारातील लोक, वरिष्ठ 'प्रस्थापित वर्ग, राष्ट्राची कोणतीही सेवा न करता तिजोरी कशी रिकामी करतात याचे स्पष्ट चित्र दाखविण्यात आले. या अहवालामुळे नेकरवर दरबारी मंडळीचा रोष वाढत गेला. व त्यामुळे त्यालाही आपले अर्थमंत्रीपद गमवावे लागले. त्यानंतर 'कॅलोन' अर्थमंत्री झाला याच्या काळात तिन वर्षांमध्ये फ्रान्सवर ३०० कोटी फ्रँक्स डॉलरचे कर्ज झाले. त्याने कर्ज काढण्यास प्रतिबंध केला नाही. पुढे त्याने सर्वसाधारण कर बसविणेचा प्रयत्न केला. यास मोठा विरोध होवून त्यासही आपले मंत्रीपद गमवावे लागले.

● **स्टेटस् जनरलची सभा :**

फ्रान्सचे अर्थव्यवस्था सावरण्याचे प्रयत्न अपयशी ठरल्यानंतर राजाला मृतप्राय झालेली स्टेटस् जनरल सभा बोलवावी लागली. उमराव, धर्मगुरू, व सामान्य प्रजा अशी तीन गृहे होती. ही तिन्ही सभागृहे स्वतंत्र असत. उमराव व धर्मगुरू यांचे बहुमत होई व सामान्य प्रजेचे एक मत होत असे. त्यामुळे स्टेटस् जनरलमध्ये सामान्य प्रजेच्या मताला त्याज्य ठरविले जाई.

● **स्टेटस् जनरलचे तीन वर्ग :**

फ्रान्सची आर्थिक दिवाळखोरी लक्षात घेवून राजाने पुन्हा एकदा नेकरला अर्थमंत्रीपद दिले. व स्टेटस् जनरलची सभा मे १७८९ ला 'व्हसार्थ' येथे बोलविण्यात आली. फ्रान्समधील सामान्य जनतेला विश्वासात घेतल्या शिवाय आपणाला कांही करता येणार नाही याची खात्री सोळाव्या लुईला झाली होती. या सभेला एकूण बाराशे हून अधिक प्रतिनिधी हजर होते. यामध्ये ६२१ प्रतिनिधी थर्ड इंस्टेट, २८५ उमरावांचे प्रतिनिधी आणि ३०८ धर्मगुरूंचे प्रतिनिधी एकत्र येवून बैठक झाली. ही बैठक फ्रान्सच्या इतिहासात अविस्मरणीय मानली जाते.

● **फ्रेंच जनतेची गाऱ्हाणी :**

स्टेटस् जनरलेच्या सभेस आलेल्या प्रतिनिधींनी जनतेची गाऱ्हाणी, जनतेची दुःखे, अडचणी, नविन सुधारणा याबाबतीत राजाकडे आपल्या मागण्या सादर केल्या. त्या याप्रमाणे होत्या.

- ▶ केवळ लहरीवर जे शासन चालू आहे ते बंद करण्यात यावे.
- ▶ प्रत्येकास स्वातंत्र्य देणारी राजघटना तयार करण्यात यावी.
- ▶ स्टेटस् जनरलची सभा नियमित बोलविण्यात यावी.
- ▶ स्टेटस् जनरलला कायदे करण्याचे अधिकार असावेत.
- ▶ प्रजेवर कर बसविताना स्टेटस् जनरलची परवानगी घ्यावी.
- ▶ शेतकऱ्यावर बसविलेले कर रद्द करण्यात यावे.

स्टेटस् जनरलच्या कोणत्याही प्रतिनिधीने क्रांतीचा उल्लेख केला नव्हता. या उलट राजाने आम्हांला बोलविले या बदल कृतज्ञता व्यक्त केली. कारण नवीन सुधारणाबाबत त्यांना अशा निर्माण झाली होती.

- **स्टेटस् जनरलचे राष्ट्रीय सभेमध्ये रूपांतर :**

अर्थमंत्री नेकरने स्टेटस् जनरल सभा बोलविली खरी परंतु महत्वाचा प्रश्न लोंबकळत ठेवला. स्टेटस् जनरलचे प्रतिनिधी एकाच सभागृहात बसले नाहीत. ते आपआपल्या सभागृहात बसले. हे तिन्ही सभागृहाचे प्रतिनिधी एकत्र बसले असते तर या सभेस पार्लेमेंटचे स्वरूप मिळाले असते परंतु तसे घडले नाही. परिणामी तिसऱ्या वर्गाने १७ जून १७८९ ला आमचे सभागृह म्हणजेच 'राष्ट्रीय सभा' आहे. असे जाहीर केले.

- **टेनिस कोर्टावरील शपथ :**

२० जून १७८९ ला थर्ड इस्टेटचे प्रतिनिधी सभेसाठी आपल्या सभागृहाच्या जागी गेले तेव्हां सभागृह राजाच्या सैनिकांनी ताब्यात घेतल्याचे आढळले. यामुळे राष्ट्रीय सभेची गळचेपी करण्याचा उद्देश आहे. असा समज सामान्य वर्गाचा झाला. यामुळे राजा, उमराव, धर्मगुरू हे एका बाजूला व थर्ड इस्टेट दुसऱ्या बाजूला अशी स्थिती निर्माण झाली. अशा गोंधळाच्या वातावरणात सामान्य जनतेने सभागृहाजवळच असलेल्या टेनिस कोर्टाकडे मोर्चा वळविला व त्या मैदानवर राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन घेण्यात आले. त्या ठिकाणीच राज्यघटना तयार करण्याची शपथ घेण्यात आली. यास फ्रान्सच्या इतिहासात 'टेनिस कोर्टवरील शपथ' असे म्हणतात.

- **संयुक्त बैठक :**

उमराव, धर्मगुरू, संरजामदार वर्गाने राजावर दडपण आणले. व राष्ट्रीय सभेला मोडून काढण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. त्यांनी राजाचा पाठिंबा मिळवून २३ जून १७८९ ला तिन्ही सभागृहाची बैठक भरविली या बैठकीमध्ये थर्ड इस्टेटने केलेली कृती अवैध आहे असे जाहीर केले, आणि उमराव, धर्मगुरू वर्गासह राजा सभागृहातून निघून गेला. मात्र थर्ड इस्टेटचे सभासद त्याच ठिकाणी बसून राहिले. हे पाहताच राजाचा अधिकारी थर्ड इस्टेटच्या सभासदाना म्हणाला राजाचा हक्क तुम्ही ऐकला नाही का? आपण येथून निघून जावे अशी माझी विनंती आहे. त्याच वेळी सभागृहाच्या बाहेर राजाचे सैनिक दिसू लागले. थर्ड इस्टेटच्या सभासदाना आपण येथून निघून गेल्यास आतापर्यंत केलेल्या कामावर पाणी फिरेल. आणि बाहेर पडल्यास राजाचे सैनिक मारतील. असे वाटू लागले दरम्यान थर्ड इस्टेट सभागृहाचा नेता 'मिरॅबो' याने उभे राहून आम्ही येथून हलणार नाही असे स्पष्ट सांगितले व जो कोणी उपस्थितीत सदस्यांवर शस्त्र उगारेल त्यास देशद्रोही समजण्यात येईल. असे सांगून तसा ठराव राष्ट्रीय सभेने पास केला. सभागृहामध्ये झालेला हा गोंधळ सेवकाने राजास सांगितला. थर्ड इस्टेटच्या लोकांचा हा उघड राजाज्ञा भंगाचाच प्रकार होता. सोळाव्या लुईला काय करावे हे सूचना झाले दोन दिवसानंतर अनेक धर्मगुरू उमराव, राष्ट्रीय सभेस येवून मिळाले. २७ जून १७८९ ला सोळाव्या लुईने खास वटहकूम काढून तिन्ही सभागृहाने या पुढील काळात एकत्रच बैठकी घ्याव्यात असे जाहीर केले.

- **अर्थमंत्री नेकरची पुन्हा एकदा हाकलपट्टी :**

सोळावा लुई आणि सामान्य वर्ग यांच्यात संघर्ष चालूच राहिला. राजा आणि त्याच्या दरबाराच्या लोकांनी राष्ट्रीय सभेला चिरडण्याचे प्रयत्न केले. अर्थमंत्री नेकरने राज्यकारभार सुधारणा सुचविल्या होत्या. पण त्या मान्य झाल्या नाहीत. उलट नेकरची पुन्हा हाकलपट्टी करण्यात आली. राजाने व्हसार्थ आणि पॅरीस जवळ लष्कर जमा केले व राष्ट्रीय सभा व फ्रेंच जनतेच्या चळवळीवर प्रहार करण्याचे ठरविले. हे कळताच राष्ट्रीय सभेने लोकांना सैन्य स्थापन करण्याचे आदेश दिले या घटनेला फ्रान्सच्या इतिहासात 'सिंव्हीक्स गार्डस्' असे नाव मिळाले. पुढे हीच संघटना फ्रान्सची 'नॅशनल गार्डस्' बनली. अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्धात भाग घेतलेला फ्रेंच लष्कराचा सेनापती लाफायत हा या संघटनेचा प्रमुख बनला.

- **बॅस्टिलचा पाडाव :**

नेकरच्या हाकलपट्टीमुळे राजाच्या प्रतिगामी धोरणाबाबत फ्रेंच जनतेला खात्री झाली. त्यामुळे पॅरीस, व्हसार्थसह अनेक शहरात असंतोष उसळला. जनतेनेच राष्ट्रीय सभेला मोठे संरक्षण दिले. लोकांनी हाती सापडतील ती शस्त्रे घेवून बॅस्टिल या गढीवजा किल्ल्यावर हल्ला चढविला. बॅस्टिलचा किल्ला जुलूम व अन्यायाचे प्रतिक होता या ठिकाणी हजारो निरपराध लोकांना डांबून ठेवले होते. या ठिकाणी जो संघर्ष झाला त्यामध्ये २०० लोक मारले गेले, शोकडो लोक जखमी झाले. बॅस्टिल येथील तुरूंग प्रमुख डी. लुने मारला गेल्यानंतर लोकांनी कैदी असणाऱ्या लोकांना मुक्त केले विजयी मिरवणूक काढली. १४ जुलै १७८९ हा दिवस 'राष्ट्रीय दिन' म्हणून जाहीर करण्यात आला. म्हणून हा दिवस फ्रान्समध्ये स्वातंत्र्याचा विजय दिवस म्हणून ओळखला जातो. बॅस्टिलवरील हल्ला फ्रान्सच्या क्रांती घटनांची नांदी ठरला.

- **चार ऑगस्टची सामाजिक क्रांती :**

फ्रान्सच्या क्रांतीकाळात राजाच्या विरोधात सामान्य जनता विजयी होत गेली. हे लोन संपूर्ण फ्रान्समध्ये सुरू झाले. अत्याचारी लोकांवर सुड घेण्यात आले. फ्रान्समधील उमराव, धर्मगुरू, राजनिष्ठ लोक यांच्यावर मोठे हल्ले करण्यात आले. जमिनदारांचे वाडे लुटण्यात आले. त्यांच्याकडे असणारी जमीन, गहाण खतपत्रे जाळण्यात आली. अनेक ठिकाणी जमीनदाराचे खून पाडण्यात आले. धान्यसाठे लुटण्यात आले. या घटनेने फ्रान्समध्ये संरजामशाही मोडकळीस आली.

४ ऑगस्ट १७८९ या दिवशी 'नोआलिस्' या उमरावाने आपले परंपरागत सर्व अधिकार त्याग करून सर्वसामान्य प्रजेबरोबर आहोत हे दाखवून दिले. या घटनेमुळे अनेक उमरावांनी आपले वंशपरागत अधिकार त्यागले. या ठिकाणी झालेल्या सभेत अत्यंत महत्वपूर्ण ठराव पास करण्यात आले. या ठरावांना ४ ऑगस्टचे वटहूकूम म्हणून ओळखले जातात ते या प्रमाणे :

- १) फ्रान्समध्ये वेठबिगारी पद्धत रद्द करण्यात आली.
- २) उमरावांचे वंशपरंपरागत अधिकार रद्द करण्यात आले.
- ३) या पुढे कोणताही भेदभाव करण्यात येऊ नये.

- ४) निष्पक्षपातीपणे न्याय देण्यात यावा.
- ५) सर्व फ्रेंच लोक समान मानले जातील.
- ६) सामाजिक भेद व विषमता नष्ट करण्यात येईल.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही आधारभूत तत्वे राहतील असे जाहीर करण्यात आले. म्हणून ४ ऑगस्ट हा दिवस फ्रेंच राज्यक्रांतीत मोठा मानला जातो. या घटनेने फ्रान्समध्ये परंपरागत चालत आलेली सामाजिक विषमता मोडून पडली.

● **व्हर्सायच्या राजवाड्यावर फ्रेंच स्त्रियांचा मोर्चा :**

राजा सोळावा लुई हा धरसोड वृत्तीचा होता. राणी आपल्या राजनिष्ठ सेवकांच्या व आपल्या भावाच्या पाठिंब्याच्या मदतीने क्रांती दडपण्याचा प्रयत्न करित होती. ऑगस्टच्या सामाजिक क्रांतीच्या ठरावांना संमती- दर्शक सही नाकारून राजाने राष्ट्रीय सभेच्या ध्वजाचा अपमान केला. ही बातमी कळताच हजारो स्त्रियांनी पुढाकार घेवू पॅरिसहून व्हर्सायच्या राजवाड्यावर मोर्चा काढला. हा मोर्चा संमत व भुकेल्या स्त्री-पुरुषांचा होता. राजाच्या सैनिकानी या लोकांना विरोध केला नाही. खवळलेल्या लोकांनी राजा-राणी यांना पकडून अत्यंत अपमानास्पद रितीने पॅरिस येथे आणले. मिरवणूकीतील स्त्रियांनी 'आम्ही बेकरीवाला आणि त्यांची पत्नी पकडून आणली आहे हे आता आम्हांस भरपूर ब्रेड खावयास देणार आहेत.' अशा प्रकारच्या घोषणा दिल्या. 'ब्रेड मिळत नसेल तर केक खा' म्हणणाऱ्या राणीला लोकांनी चांगलीच अदल घडवली. राजा व राणीला पॅरिस जवळ कैदत ठेवण्यात आले. या घटनेने व्हर्सायच्या राजवाड्याचे महत्व लोप पावून फ्रान्सचा राजकारभार पॅरिस या ठिकाणाहून सुरू झाला व राष्ट्रीय सभेचे कार्य सुरू झाले.

● **राष्ट्रीय सभेचे कार्य :**

अ) **विषमता व जमीनदारी पध्दत नष्ट :**

फ्रान्सच्या क्रांतीकाळात उदयास आलेल्या राष्ट्रीय सभेने १७८९ ते १७९१ या काळात महत्वपूर्ण कार्य केले. राष्ट्रीय सभेने फ्रान्समध्ये राज्यघटना करण्याचे मोठे काम केले. या राष्ट्रीय सभेने उमरावशाही, संरजामशाही व विषमता नष्ट करून मोठे कार्य केले

ब) **मानवी हक्काचा जाहीरनामा :**

राष्ट्रीय सभेने फ्रान्समध्ये मानवी हक्काचा जाहीरनामा घोषित केला. अमेरिकन स्वातंत्र्याच्या जाहीरनाम्याच्या धर्तीवर तो आधारीत होता. त्यात सतरा महत्वपूर्ण कलमे होती. यामधील अधिकारी हे कोणत्याही शासनाच्या मर्जीवर अवलंबून नव्हते, म्हणून मानवी हक्काचा जाहीरनामा फ्रेंच राजक्रांतीचा पाया मानला जातो. ही कलमे या-प्रमाणे होती.

- १) मानव हा जन्मतः स्वतंत्र आहे. तो स्वतंत्रच राहतो. त्याला समान हक्कप्राप्त होतात.
- २) सामाजिक जीवनात व्यक्ती, व्यक्तींमध्ये भेदभाव करता येणार नाही.

- ३) मानवाच्या नैसर्गिक अविनाशी हक्काचे रक्षण करणे हे प्रत्येक राजकीय संस्थेचे ध्येय असले पाहिजे ते म्हणजे स्वातंत्र्य, मालमत्ता संपादन, सुरक्षितता, अन्यायांचा प्रतिकार ही होत.
- ४) दुसऱ्या कोणत्याही व्यक्तीच्या हितसंबंधाला न दुखवणे. स्वइच्छेनुसार वागण्याचे स्वातंत्र्य हे प्रत्येक व्यक्तीला असलेच पाहिजे.
- ५) आचार, विचार, उच्चार मतप्रदर्शन करणे इत्यादी हक्क असतील .
- ६) कायद्याचे विहित राहून आरोप निश्चित करणे.
- ७) विना चौकशी कोणासही तुरूंगात ठेवता येणार नाही.
- ८) आरोप सिध्द झालेशिवाय शिक्षा देण्यात येवू नये. कायद्याद्वारे सामाजिक समता प्रस्थापित करणे.
- ९) सार्वभौमत्व हा राष्ट्राचा अधिकार आहे. तो व्यक्ती अथवा संस्थेला घेता येणार नाही.
- १०) फ्रेंच लोकच अर्थव्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवतील.
- ११) सर्व देशात जनकल्याणकारी कायदे निर्माण केले जातील.

राष्ट्रीय सभेने केलेल्या या मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्यामध्ये व्यक्तीस्वातंत्र्य, नागरीहक्क, नागरी मताधिकार, कायदा व न्याय, शिक्षा पध्दती, खाजगी मालमत्तेचा अधिकार स्पष्ट केलेला आढळतो. या जाहीरनाम्यामुळे स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व या तीन तत्वांचा जोरदार प्रसार झाला.

क) एकसमान राज्य व्यवस्था स्थापन :

राष्ट्रीय सभेने फ्रान्समध्ये एकसमान राज्यव्यवस्था निर्माण केली. ८३ प्रांत, विभाग, कॅंटन्स, कम्युन्स निर्माण केली व ग्रामीण भागात स्थानिक कौन्सिलची तरतुद केली. न्यायाधिकांची निवड लोकामार्फत सुरू केली. कायदे जास्तीजास्त सुटसुटीत केले.

ड) अर्थव्यवस्थेची पुर्नरचना :

फ्रान्स आर्थिकदृष्ट्या दुबळा होता. तो सशक्त बनविणेसाठी राष्ट्रीय सभेने प्रयत्न केले. चर्च या धर्मसत्तेची सर्व मालमत्ता जप्त केली व फ्रान्समध्ये कागदी चलन सुरू केले. चर्च संबंधी अत्यंत कडक उपाय करून फ्रान्समध्ये धार्मिक संहिष्णुता जाहीर केली. जुलै १७९० मध्ये चर्चला मुलकी राजघटना लागू केली. बिशप, आर्चबिशप यांची नियुक्ती अधिकार लोकांना दिले. त्यांना रोख पगार सुरू केला. यामुळे पोपची धार्मिक सत्ता नाराज झाली.

इ) नवीन राज्यघटना निर्माण :

सन १७८९ ते १७९१ पर्यंत राष्ट्रीय सभेने जे वेळोवेळी हुकूम, जाहीरनामे, कायदे केले होते ते एकत्र करून राष्ट्रीय सभेने फ्रेंच लोकांना घटना दिली. व राजाने त्यास संमती दिली. ही फ्रान्सची लिखित राज्यघटना होय. नविन राज्यघटनेनुसार फ्रान्समध्ये मर्यादीत घटनात्मक राजेशाही अस्तित्वात आली. राजाच्या

अमर्याद सत्तेवर अंकूश लावण्यात आला. मर्यादित राजेशाही व सत्ताविभाजन ही दोन्ही वैशिष्ट्ये या राज्यघटनेमध्ये होती. या राज्यघटनेमध्ये कायदेमंडळ निर्माण करण्यात आले. या कायदे मंडळाचे सदस्य निवडणूकीने निवडून घेण्यात आले. लोकांना मतदानाचे अधिकार दिले. न्याय शाखा पुर्नजिवीत करण्यात आली. न्यायाधिकांची निवड निवडणूका घेवून करण्यात आली. यांचा कार्यकाळ चार वर्षे ठेवण्यात आला. पंच पध्दती सुरू करण्यात आली. फ्रान्समधील राज्यकारभार विकेंद्रित केला अधिकारी, कारकून, यांची योग्य पध्दतीने निवड केली. प्रशासनातील गोंधळ कमी केला. राष्ट्रीय सभेने आपल्या काळात असे भरीव कामकाज केले. राष्ट्रीय सभेने जे कार्य केले त्यामुळे फ्रान्सच्या राजकारणाला विशिष्ट अशी दिशा मिळाली. अनियंत्रित राजेशाहीचे जोखड फेकून देवून जनतेला राज्यकारभारात सहभाग मिळून देणेसाठी राष्ट्रीय सभेने केलेले कार्य महत्त्वाचे मानले जाते.

● **राष्ट्रीय सभेच्या कार्याचे मुल्यमापन :**

राष्ट्रीय सभेने १७८९ ते १७९१ या काळात महत्त्वपूर्ण कार्य केले. जुनी राज्यव्यवस्था, संरंजामदार वर्ग, जुनी अर्थव्यवस्था, बदलून टाकून चर्चच्या संस्थेत बदल घडविले. प्रशासन सोपे करण्याचा प्रयत्न केला. कांही इतिहासकारांच्या मतानुसार राष्ट्रीय सभेने घेतलेल्या निर्णयामुळे फ्रान्समध्ये झुंडशाहीस प्रारंभ झाला. धार्मिक प्रश्नामुळे फ्रान्सच्या समाजात दरी निर्माण झाली. कायदे मंडळ आणि कार्यकारी मंडळ वेगळे झाल्याने त्यांची कार्यक्षमता नष्ट झाली. जुन्या जाणकार लोकांना डावलले गेले. नवीन तरुणांना वाव दिला. या गोष्टींचा फायदा होण्या ऐवजी नुकसान झाले असे म्हणतात. तरी राष्ट्रीय सभेने केलेले कार्य पुढे टिकले फ्रेंच जनतेला प्रेरणा व स्फूर्ती मिळाली. ही गोष्ट कमी महत्त्वाची नाही.

ब) राज्यक्रांतीतील महत्त्वाचे नेते :

● **माक्सीमील्यँ फ्रान्स्वा रोबिन्झपिअर (१७५८-१७९४) :**

फ्रान्समधील एक जहाल क्रांतिकारक आणि तत्कालीन जॅकबिन्झ गटाचा एक पुढारी. त्याचा जन्म अँरास येथे मध्यमवर्गीय कुटुंबात झाला. त्याचे वडील वकील होते. आईच्या मृत्यूनंतर वडील घर सोडून गेले; म्हणून आजोबांनी त्याचा सांभाळ केला. त्याचे प्रारंभीचे शिक्षण जन्मगावीच झाले. पुढे त्याने पॅरिसच्या लूई ले-ग्रां या जेझुइट कॉलेजमधून वकिलीची पदवी घेतली. या काळात त्याच्या मनावर रूसो व व्हॉल्टेअर यांच्या विचारांचा प्रभाव पडला. त्याने अँरास येथे वकिली व्यवसायास प्रारंभ केला (१७८९); तथापि त्याची साहित्यविषयक उर्मी जाज्वल्य होती. 'रोझाती' या वाङ्मय मंडळाचा तो सभासद झाला. रूसोच्या आदर्शन समाजाविषयी त्याला आकर्षण होते. क्रांतीनंतर तो लोकसत्ताक गणराज्याच्या पुरस्कनर्ता आणि प्रभावी वक्ता म्हणून पुढे आला. तो गरीबांचा कैवारी होता. राष्ट्रीय सभेत तो अँरासचा उदारमतवादी प्रतिनिधी म्हणून निवडून गेला. त्याने राष्ट्रीय सभेत एका याचिकेद्वारे सोळाव्या लूईला पदच्युत करण्याची मागणी केली (१७९१). पुढे नॅशनल कन्व्हेन्शन निवडणुकीत पॅरिसमधून तो सर्वात जास्त मते मिळवून निवडून आला. जानेवारी १७९३ मध्ये सोळाव्या लूईचा शिरच्छेद करण्यात आला व जहालांचे वर्चस्व वाढू लागले. ३१ मे १७९३ रोजी मवाळ जिर्णोडिस्टांचा प्रभाव झाला व राजसत्तेवर जहाल जॅकबिन्झांचे वर्चस्व

प्रस्थापित झाले. ४ जून १७९३ रोजी तो सुरक्षासमितीचा सभासद झाला. सत्ता हातात आल्यानंतर रोबझपिअरने आपल्या विरोधकांचा अतिशय क्रूरपणे निःपात करावयास सुरुवात केली. त्यात अनेक क्रांतिकारकांचा बळी गेला.

तत्कालीन राजकारणात त्याने गरीबी निवारण यांसारखे प्रयोग केले; कायद्यात बदल घडवून आणले. त्याने प्रजादेवीची उपासना रद्द करून स्वतःच्या अशा धर्मपंथाचे प्रवर्तन केले. परमेश्वराचे अस्तित्व व आत्म्याचे अमरत्व हे मानवजातीचे स्वप्न आहे, असे त्याचे मत होते. त्याने मानवी अधिकारांचा व स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला. त्याला फ्रान्समध्ये सद्गुणांचे स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व या तत्त्वत्रयीवर आधारित राज्य स्थापन करावयाचे होते; कारण विश्वात्मक मानवी बंधुभावावर त्याचा विश्वास होता; तथापि त्याच्या दहशतवादांमुळे राष्ट्रीय समितीतील सदस्य त्याच्या विरोधात जाऊ लागले. देशसंरक्षण समितीत रोबझपिअर विरुद्ध बहुमत सिद्ध झाले. त्याच्यावर अनेक आरोप लादण्यात आले. त्यामुळे त्याच्याविरुद्ध उठाव झाला व त्याला पकडण्यात आले. २६ जुलै १७९४ रोजी त्याच्यावर खटला भरून फाशीची शिक्षा फर्माविण्यात आली व त्याला ठार मारण्यात आले.

रोबझपिअर हा युरोपातील सतराव्या व अठराव्या शतकांतील वैचारिक चळवळींनी प्रभावित झालेला एक मानवतावादी विचारवंत होता. अविवाहित राहून त्याने विवेकनिष्ठ नागरी सद्गुणांची जोपासना केली. प्रजासत्ताक लोकशाही, मानवी अधिकार व स्वातंत्र्य या तत्वांवर त्याचा विश्वास होता. गरिबांविषयी त्यास कणव होती; पण या उच्च मूल्यांना प्रस्तापित करण्याच्या प्रयत्नात त्याने दहशतवादी हुकूमशाही शासनाचा अवलंब केला.

● झॉर्झ झाक दांताँ (१७५९ - १७९४) :

फ्रेंच राज्यक्रांतीतील एक प्रभावी वक्ता व मुत्सद्दी. त्याचा जन्म आर्सीस्यूरोब ऑबे (शॅपेन) येथे एका मध्यमवर्गीय कुटुंबात झाला. त्याचे वडील एक झाक व सामान्य वकील होते. त्यांच्या मारी मादलेन काम्यू या दुसऱ्या पत्नीचा झॉर्झ हा मुलगा. रीमूझ या विद्यापीठातून कायद्याची पदवी घेऊन (१७८५) तो नोकरीसाठी पॅरिस येथे आला आणि अल्पावधीतच त्याने अर्थसंचय करून अधिवक्त्याचे कार्यालय विकत घेतले. हळूहळू तो फ्रेंच राज्यक्रांतीत सहभागी झाला.

१७८९ मध्ये प्रत्यक्ष क्रांतीस सुरुवात होताच कॉर्दल्येच्या नागरी फौजेत तो सामील झाला आणि लवकरच जिल्ह्याचा अध्यक्ष झाला. त्याने 'कॉर्दल्ये क्लब' या राजकीय संस्थेची स्थापना केली. यामुळे त्याची लोकप्रियता वाढली. त्याची पॅरिस येथे विभागशासक म्हणून निवड झाली (१७९१). या वेळी जॉकबिन्झ आणि जिरोँदिस्त या दुसऱ्या दोन राजकीय संस्थाही फ्रान्समध्ये राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित करण्याच्या खटपटीत होत्या. संविधानात्मक राजेशाही नष्ट करण्यात व १७९२ मध्ये झालेल्या राजघराण्यातील व्यक्ती व सरदार यांच्या कत्तलीस (सप्टेंबर कत्तल) त्याला इच्छा असूनही विरोध करता आला नाही, म्हणून लोकमतासाठी त्याने संमती दर्शविली, यानंतर फ्रान्सवर ऑस्ट्रिया व प्रशिया यांनी स्वारी केली, त्यावेळी त्याने जे भाषण केले ते संस्मरणीय ठरले. त्याचे म्हणणे असे होते की, क्रांतिकारकांनी प्रथम फ्रान्सच्या

नैसर्गिक सीमा ठरवून राष्ट्राची उभारणी करावी. साहजिकच क्रांतीनंतरच्या हंगामी सरकारात त्याची मंत्री म्हणून निवड झाली आणि कार्यकारी समितीचा तो सर्वाधिकारी झाला. सुमारे एक वर्ष दांतां हा जवळजवळ हुकूमशाह होता. १७९३ मध्ये त्याने त्याची संरक्षण समिती आणि क्रांतिकारी लवाद यांचा अध्यक्ष म्हणून निवड झाली; पण त्याच वर्षी झाक रने एबेअरचे वर्चस्व कॉर्दल्ये क्लबमध्ये वाढले. अंतर्गत कलह कमी करण्यासाठी त्याने प्रयत्न केले. लोक जॅकबिन्झकडे नव्या नेतृत्वासाठी आशेने पाहू लागले. यावेळी रोबूझपीअर व त्याचे अनुयायी यांचे महत्त्व वाढले होते. यामुळे १० जुलै १७९३ रोजी त्याची फेरनिवड झाली नाही. क्रांतीची सर्व सूत्रे ओघानेच रोबूझपीअरच्या हातात गेली. दांतांनै राजकारणातून निवृत्त होण्याचा मार्गही हाताळऊन पाहिला; पण मित्रांच्या आग्रहाने तो पुन्हा राजकारणात खेचला गेला. रोबूझपीअरने प्रथम एबेअरच्या अनुभागांचे खच्चीकरण केले आणि रोबूझपीअरच्या धोरणास दांतां पाठिंबा देऊनही अखेर रोबूझपीअरने त्याच्या अनुयायांसह त्याला पकडले आणि पॅरिस येथे फाशी दिले.

दांतांच्या चरित्र आणि चारित्र्य यांबद्दल मतभेद आहेत. काहींच्या मते तो एक संधिसाधू राजकारणी होता आणि धनसंचयासाठी त्याने खऱ्याखोट्याची कधीही तमा बाळगली नाही, तर इतर त्याच निष्ठावान देशभक्त मानतात. कसेही असले, तरी फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर काही वर्षे तो फ्रान्सचा अनभिषिक्त राजा होता.

● स्वयं-अध्यायनासाठी प्रश्न क्र. २

अ) योग्य पर्याय निवडा.

१. दिवाळखोरपणा नको, कर वाढ नको,..... असे धोरण कोणत्या अर्थमंत्र्याने जाहीर केले.
 अ) नेकर ब) कॅलोन क) टरगॉट ड) ब्रियान
२. या अर्थमंत्र्याच्या काळात फ्रान्सवर तीनशे कोटी डॉलरचे कर्ज झाले.
 अ) नेकर ब) कॅलोन क) टरगॉट ड) ब्रियान
३. या वर्गाने आम्हीच राष्ट्रीय सभा आहोत असे जाहीर केले.
 अ) संरजामदार ब) धर्मगुरू क) थर्ड इस्टेट ड) बुज्वा
४. हा थर्ड इस्टेटचा नेता होता.
 अ) डिलुने ब) कॅने क) फॅने ड) मिरॅबो
५. हे ठिकाण फ्रेंच जनतेवरील जुलमाचे प्रतिक होते.
 अ) पॅरिस ब) व्हर्साय क) बॅस्टिल ड) सेंट

क्रांतिनंतरच्या प्रमुख घटना

● पहिले फ्रेंच विधिमंडळ :

राजा व राणी नजर कैदेत होते. फ्रान्समध्ये राष्ट्रीय सभा कार्य करीत होती. तेंव्हा राजा व राणीने फ्रान्समधून पळून गेलेले राजनिष्ठ लोक, स्वतःचा बंधू व इतरांच्या मदतीने क्रांती दडपण्याचा विचार केला व २० जुन १७९१ रोजी पळून जाण्याचा प्रयत्न केला. परंतू त्यांचा प्रयत्न असफल ठरला. त्यांना पकडून आणून परत नजर कैदेत ठेवण्यात आले. यानंतर राष्ट्रीय सभेत राजाच्या अधिकाराबाबत सखोल चर्चा झाली. परंतू शेवटी राजालाच घटना प्रमुख म्हणून ठेवण्यात आले. त्यावर राजाच्या सही घेवून घटना मंजूर होवून नवीन कायदे मंडळ अस्तित्वात येण्यापूर्वी राष्ट्रीय सभा बरखास्त करण्यात आली. पुढे कायदे मंडळाच्या निवडणूका घेण्यात येवून ७४५ जणांचे एक कायदेमंडळ तयार झाले. यात जुने अनुभवी सभासद नव्हते. त्यामुळे पुन्हा फ्रान्स संकटाच्या गर्तेत अडकला. या काळात फ्रान्समध्ये अनेक पक्ष निर्माण झाले. फ्रान्सच्या जिरॉंड या भागातून आलेल्या सदस्यांना जिरॉंडिन्स म्हणून ओळखले जाई. तर पॅरिस परिसरातील प्रतिनिधीच्या गटास जॅकोबिन्स म्हणत असत. या जहाल गटाचे नेतृत्व मिरॅबो व लाफायते यांच्याकडे होते. यामधील कॉर्डेलियर हा गट अति जहाल होता. डॉटन हा या गटाचा प्रमुख होता. ग्रामीण भागातून आलेल्या प्रतिनिधींना नियंत्रित राजेशाही मान्य होती. जिरॉंडिन्स हे संयमी व मवाळवादी होते. त्यांना फ्रान्समध्ये प्रजासत्ताक राजवट हवी होती. तर जॅकोबिन्स प्रतीनिधींना राजेशाही पूर्णपणे नष्ट करावयाचे होती. नवीन कायदे मंडळाने धर्मगुरूवर पहिल्यांदा निर्बंध लादले व क्रांतीकाळात पळून गेलेल्यांची मालमत्ता जप्त करण्याचे निर्णय घेतले. सोळाव्या लुईने याला विरोध केला. त्यामुळे या नव्या विधिमंडळाने सोळाव्या लुईचे राजपद नष्ट करून हंगामी सरकार स्थापन केले.

फ्रेंच राजक्रांतीमुळे युरोपातील राजेशाहीला धोका निर्माण झाला अनेक देश फ्रान्सचे शत्रू बनले. अशा परिस्थितीत कायदे मंडळाने २० एप्रिल १७९२ रोजी ऑस्ट्रिया-विरुद्ध युद्ध पुकारले. परंतू युद्ध आघाड्यावर फ्रान्सचा पराभव होवू लागला. या काळात सोळावा लुई आणि राणीने क्रांती विरोधी मदत करण्याचे आव्हान युरोपीयन देशांना केले. ऑस्ट्रिया व प्रशिया या देशानी राजेशाही संरक्षणासाठी लुईला पाठींबा दिला. व फ्रान्समध्ये पुन्हा बुरबाँ राजघराण्यांची सत्ता निर्माण केली जाईल अशी घोषणा केली. त्यामुळे लोकांनी राज्यघटना रद्द करून कायदेमंडळ (विधिमंडळ) बरखास्त केले नवीन निवडणूका घेतल्या. आणि २० सप्टेंबर १७९२ रोजी नॅशनल कन्व्हेंशन सरकार सत्तेवर आले.

● नॅशनल कन्व्हेंशन सरकारचे - कार्य :

२१ सप्टेंबर १७९२ ते २६ ऑक्टोबर १७९५ या काळात फ्रान्समध्ये नॅशनल कन्व्हेंशन कार्य केले. या नॅशनल कन्व्हेंशन सरकारला अनेक गुंतागुतीचे प्रश्न व समस्या सोडवाव्या लागल्या उदा. सोळाव्या लुईच्या बाबतचा प्रश्न, राजेशाही समर्थन करणाऱ्या देशांबाबत संघर्षचे प्रश्न, अंतर्गत उठाव व बंडाळाचे प्रश्न, फ्रान्समध्ये समाजसुधारण्याचा प्रश्न व फ्रान्सची अर्थिक प्रगती करणे इ. गुंतागुतीच्या समस्या या सरकारपुढे होत्या.

राष्ट्रीय सभेच्या बरखास्तनंतर फ्रान्सची नवीन असेब्ली अस्तीत्वात आली यामध्ये विविध पक्षांचे सदस्य होते. या सरकारात जॅकोबिन्स लोकांचा मोठा प्रभाव होता.

१) सोळाव्या लुईस फासावर चढविले :

या सरकारने राजपद नष्ट केले. सोळाव्या लुईस देशद्रोहाचा आरोप ठेवून खटला चालविला या मध्ये राजा सोळावा लुई याला फाशीची शिक्षा ठोठावण्यात आली. २१ जानेवारी १७९३ रोजी त्याला फाशी देण्यात आली. पुढे १६ ऑक्टोबर १७९३ रोजी राणी मेरी अँटोईनेट हीला सुद्धा फाशावर लटकवले. नॅशनल कन्व्हेंशन सरकारने राजेशाही सर्व जुने अवशेष नष्ट केले.

२) विदेश निती :

नॅशनल कन्व्हेंशन सरकार सत्तेवर आल्यानंतर राजा सोळावा लुईस जो कोणी मदत करील तो फ्रान्सचा शत्रू राहिल असे जाहीर केले. पुढे सोळावा लुईस फासावर लटकविल्यानंतर युरोपातील राजेशाही राष्ट्रे फ्रान्सची शत्रू राष्ट्रे झाली. या मध्ये ऑस्ट्रिया, रशिया, इंग्लंड, हॉलंड, स्पेन, सार्डीनिया या राष्ट्रांनी फ्रान्सवर आक्रमण केले.

नॅशनल कन्व्हेंशन सरकारने कॅरनाट या सेनापतीच्या नेतृत्वाखाली युद्धाची तयारी केली. नविन सैन्य उभे करण्यात आले. राज्यक्रांतीचे रक्षण करणे या ध्येयाने लष्कराने मोठा पराक्रम केला. रशियाने फ्रान्स बरोबर तह केला. तर हॉलंडने मैत्री केली. मात्र ऑस्ट्रिया, इंग्लंड व सारडानिया या देशाबरोबरच फ्रान्स संघर्ष करित राहिला.

३) अंतर्गत धोरण :

नॅशनल कन्व्हेंशन सरकारला अंतर्गत धोरण राबविताना कठिण परिस्थितीला तोंड द्यावे लागले. या सरकारने या परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी 'सार्वजनिक सुरक्षा समिती' व 'सर्वसाधारण सुरक्षा समिती' या दोन कमिटीच्या स्थापन करून देशात दहशतीचे वातावरण निर्माण केले. या समित्याबरोबरच क्रांतीकारी न्यायालये स्थापन करून अंतर्गत बंडाळ्या मोडून काढण्यासाठी उपाय योजना करण्यात आली.

राष्ट्रविरोधी चळवळी करणाऱ्यांवर दहशत बसविण्यात आली. संशयावरून हजारो लोकांना ठार मारण्यात आले. हजारोना तुरूंगात डांबण्यात आले व अंतर्गत शांतता प्रस्तापीत करण्याचा प्रयत्न केला.

● दहशतीचे राज्य :- १७९३ ते १७९४ :

फ्रान्समध्ये दहशतीचे राज्य १ वर्ष ४ महिने चालले. क्रांतीकारी न्यायालये स्थापन करण्यात आली. त्याच दिवसापासून फ्रान्समध्ये दहशतीच्या राज्यास प्रारंभ झाला. २९ जुलै १७९४ रॉबेस्पियर या जहाल नेत्याच्या फाशीनंतर दहशतीच्या राज्याचा शेवट झाला. जिर्झिन्सच्या अकार्यक्षम प्रशासनामुळे देशात गोंधळ निर्माण झाला अशा मध्येच परकिय राष्ट्रांचे आक्रमण चालूच होते. क्रांती वाचविणे आवश्यक होते. म्हणून

जॅकोबिन्स पक्षांच्या जहाल नेत्यांनी फ्रान्समध्ये दहशत निर्माण केली. यामध्ये रॉबेस्पियर, डॉन्टन, कॅरनॉट, सेंटजॅस्ट इत्यादी नेते आघाडीवर होते.

या सरकारने सार्वजनिक सुरक्षा समितीला पोलिसी अधिकार दिले. क्रांतीकारी न्यायालयाने कायदा आणि सुव्यवस्थेबाबत लोकांच्या मनात दहशत निर्माण केली. राष्ट्रद्रोह करणाऱ्यांना फासावर लटकविण्यात आले. या लोकांना फाशी देणेसाठी 'गिलोटीन' नावाचे यंत्र निर्माण केले. या यंत्राने अनेक मवाळ कार्यकर्ते, क्रांतीविरोधक आणि क्रांतीसमर्थक याना फाशी दिले. दहशतीच्या राज्यांचा पुरस्कर्ता रॉबेस्पियरने या काळात अमर्याद हुकूमशाही चालविली. भयानक अत्याचार पाहून डॉन्टन याने हा रक्तपात व अत्याचार न्यायोचित नाही असे विचार बोलून दाखविल्यानंतर त्यालाही फाशी देण्यात आले. डॉन्टनच्या फाशीनंतर कन्व्हेंशन सरकारमधील सदस्य अस्वस्थ झाले, उदया ही वेळ आपल्यावर येईल या भितीने त्यांचा थरकाप उडाला रॉबेस्पियर हाच फ्रेंच स्वातंत्र्य पायदळी तुडवीत आहे. यावर कन्व्हेंशन सरकारची बैठक होवून सरकारनेच रॉबेस्पियरलाच पकडण्याची आज्ञा केली. २८जुलै १७९४ ला रॉबेस्पियरला पकडण्यात आले व त्याला गिलोटीनवर चढविण्यात आले. त्याच्या मृत्यूबरोबरच फ्रान्समधील मानवी हत्याकांडाची शृंखला थांबली. ही दहशतीची कारकिर्द फ्रान्सच्या इतिहासाला काळीमा लावलाणारी ठरली. यामध्ये अंदाजे चाळीस हजार लोकांचा गिलोटीनवर शिरच्छेद करण्यात आला. दोन लाख लोकांना तुरुंगात डांबण्यात आले. दहशतीच्या राज्यानंतर नॅशनल कन्व्हेंशन सरकारने फ्रान्समध्ये खालील महत्त्वपूर्ण कार्य केले.

त्यामध्ये - शिक्षणाचे माध्यम म्हणून फ्रेंच भाषेचा वापर सुरू केला. कायद्यांचे एकसूत्रीकरण केले. शेती संदर्भात समाजवादी प्रयोग सुरू केले. जमिनीचे समान वाटप केले. धर्मविषयक क्षेत्रात विज्ञानावर विश्वास दाखविला. राष्ट्रीयत्वाला उत्तेजन दिले. कालगणनामध्ये बदल केले. राष्ट्रीय ग्रंथालयाची स्थापना केली. नॉर्मल स्कूल व तंत्रमहाविद्यालये सुरू केली. फ्रान्समध्ये वस्तुसंग्रहालयाची निर्मिती केली. फ्रान्समध्ये नवीन घटना निर्माण करून द्विगृही कायदे मंडळ तयार केले.

● नॅशनल कन्व्हेंशनचे मुल्यमापन :

नॅशनल कन्व्हेंशन सरकारचे फ्रान्समधील कार्य 'मेट्रीक पध्दती' सारखे होते कन्व्हेंशन सरकारने फ्रान्सला वजनामापाची पध्दती दिली. देशप्रेम, राष्ट्रीयत्व याला महत्त्व देवून कायद्याचे सुसूत्रीकरणे केले. भाकरी इतकेच शिक्षणाला महत्त्व दिले. मुले ही आई-बापा पेक्षा राष्ट्राची संपत्ती असतात हे दाखवून दिले. दहशतीच्या राज्यामुळे बदनाम झालेल्या काळात अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत या सरकारने कामकाज केले. मिरॉबो, मॉरट, रॉबेस्पियर, कॅरनॉट, सेन्टजॅस्ट, डॉन्टन यांनी फ्रान्सच्या याकाळात कार्य केले. त्यांनी फ्रेंच राज्यक्रांती यशस्वी करणे तसेच फ्रान्सचे संरक्षण करून लोकांसाठी स्थिर करणेसाठी फार मोठे योगदान दिले. पुढे १७९५ च्या नवीन राजघटनेनुसार संचालक मंडळ अधिकारावर आले. या मंडळाने १७९५ ते १७९९ या काळात फ्रान्सचा कारभार चार वर्षे केला. या काळात मात्र फ्रान्समध्ये गोंधळ, भ्रष्टाचार झालेने नेपोलियन बोनापार्टने योग्य संधीचा फायदा घेवून कॅन्सुलेटची सत्ता आपल्या हातात घेतली.

२.२.३ फ्रेंच राज्यक्रांतीचे फ्रान्सवरील परिणाम :

१७८९ च्या फ्रेंच राज्यक्रांतीचे परिणाम सर्वात प्रथम फ्रान्स राष्ट्रावर झाले. ते याप्रमाणे -

१) अनियंत्रित सत्ता संपली :

फ्रान्समध्ये कित्येक शतके चालू असणारी बुरबाँ वंशाची अनियंत्रित व जुलमी राजसत्तेचा शेवट क्रांतीमुळे झाला. या क्रांतीनंतर फ्रान्समध्ये नेपोलियन बोनापार्ट, अठरावा लुई, लुई फिलीपी आणि तिसरा नेपोलियन यांनी राजसत्ता भोगली. परंतु त्यांच्या राजसत्तेवर मर्यादा होत्या. जुने राजसत्तेचे वैभव नाहीसे झाले. फ्रान्समध्ये कांही अंशी घटनात्मक राजेशाही आणि नंतर लोकसत्ताक राज्यपद्धती वापरली गेली.

२) सामाजिक विषमतेचा अंत :

या क्रांतीने फ्रान्समधील सामाजिक विषमतेचा अंत केला. क्रांतीपूर्व कालखंडामध्ये तेथे सरदार, उमराव, संरजामदार, धर्मगुरू, राजाचे नातेवाईक, इ. विशेष अधिकार होते. फ्रान्समध्ये उच्च, निच भेदभाव होते. गरीब, मध्यम वर्गाचे प्रचंड हाल होते. या क्रांतीने देशात वरिष्ठ वर्गाचे विशेष अधिकार मोडून पडले. सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यात आली. लायक लोकामधूनच प्रशासनातील सर्व पदे भरली जावू लागली.

३) गुलामगिरी संपली :

फ्रान्समध्ये चालत आलेली वेटबिगारी, भुदास पद्धत आणि गुलामगिरी या पद्धती विषमतेचे प्रतीक होत्या. या क्रांतीमुळे या सर्व पद्धती नष्ट झाल्या. क्रांतीमुळे सर्व लोक स्वतंत्र व समान झाले. अन्याय, पिळवणूक बंद झाली. स्वातंत्र, समता, बंधुत्व यावर आधारित नवसमाज निर्मिती होवू लागली.

४) प्रशासनात सुधारणा :

या क्रांतीमुळे देशातील राज्यकारभार सुधारला. विविध ठिकाणीच चालणारी बेशिस्त, वशिलेबाजी, पक्षपात, विविध पातळीवर लोकांवर होणारा अन्याय या क्रांतीने गाढून टाकला. सर्व देशात समान कायदेपद्धत अंमलात आली. कायद्याचे सुसूत्रीकरण झाले क्षेत्रात सुधारणा झाली. कायद्यापुढे सर्व फ्रेंच समान ठरले.

५) नेपोलियन बोनापार्टचा उदय :

नेपोलियन बोनापार्टला फ्रेंच राज्यक्रांतीचे अपत्य मानले जाते. क्रांतिनंतरच्या अराजकातून आणि अपयशातून त्याचा उदय झाला. दुबळ्या संचालक मंडळाकडून त्याने १७९९ मध्ये सत्ता स्वतःच्या हातात घेतली आणि तो फ्रान्सचा सत्ताधिश बनला.

ब) फ्रेंच राज्यक्रांतीचे जगावरील परिणाम :

१७८९ च्या फ्रेंच राज्यक्रांतीचे दूरगामी परिणाम जगावर झाले ते या प्रमाणे -

१) जागतिक राजसत्तेवर प्रहार झाला :

१७८९ च्या फ्रेंच राजक्रांतीने युरोपातील व जगातील अनियंत्रित राजेशाहीवर मर्यादा आणल्या. राजा हा ईश्वराचा अंश आहे हा सिद्धांत मोडून पडला. राजा आपल्या लहरी प्रमाणे अथवा मर्जीप्रमाणे राज्य करू शकत नाही. यामध्ये लोकांची अंतिम सार्वभौम इच्छा महत्वाची असते. हा विचार फ्रेंच राज्यक्रांतीने जागतिक स्तरावर नेला.

२) वर्ग पद्धती नष्ट झाली :

जागतिक अनेक देशामध्ये चालत आलेली पंपरागत वर्ग पद्धती संपुष्टात आली. सर्व लोक समान आहेत, ही कल्पना या क्रांतीने जोरात प्रसारीत केली. यातूनच पुढील काळात गुलामगिरी, वेठबिगारी, भूदास यांच्या विरोधी चळवळी जागतिक स्तरावर सुरू झाल्या. हा या क्रांतीचा मोठा जागतिक परिणाम होय.

३) जनता- लोक सार्वभौम :

फ्रान्समधील विविध बुद्धीवादी लोकांनी मांडलेले सिद्धांत हे राजेशाहीविरोधी होत. प्रजा ही सार्वभौम असून राजा सार्वभौम नाही, राजा हा प्रजेचा सेवक आहे, त्यामुळे जनता अथवा लोक आपल्या इच्छेनुसार राज्यकर्ते व शासन पद्धत ठरवू शकतात. अन्यायी राजसत्ते विरोधात उठाव अथवा बंड करण्याचा अधिकार जनतेस आहे. हे या क्रांतीने सिद्ध केले.

४) स्वातंत्र्य, समता आणि विश्वबंधूत्व :

फ्रेंच राजक्रांतीने जागतिक स्तरावर स्वातंत्र्य, समता, विश्वबंधूत्व या तीन अमूल्य तत्वांचा जगामध्ये जोरदार प्रसार केला. या तत्वासाठीच फ्रेंच लोकांनी आपली प्राणांची आहूती दिली. व त्यामध्ये ते यशस्वी झाले. पारतंत्र्यांत असणाऱ्या राष्ट्रांमध्ये ही तीन तत्वे वेगाने प्रसारित झाली. या राष्ट्रांमध्ये स्वातंत्र्यचळवळी सुरू झाल्या.

५) राष्ट्रीयत्व भावना वाढीस लागली :

लोकांनी आपल्या देशावर निसीम्म प्रेम, भक्ती केली पाहिजे. हे तत्व या क्रांतीने दिले. एकजूट असल्यास शत्रूचा पराभव होवू शकतो. हे फ्रान्सने जगाला दाखविले. त्यामुळे जागतिक स्तरावर राष्ट्रीयत्वाची भावना वाढीस लागली. या घटनेचे परिणाम पुढील काळात दिसून आले. युरोप खंड, आशिया खंड आणि मध्य पूर्वेत राष्ट्रीयत्वाच्या चळवळीने जोर धरला. थोडक्यात फ्रेंच राज्यक्रांती ही दुर्गामी परिणाम करणारी घटना मानली जाते.

४.३ सारांश :

१७८९ च्या फ्रेंच राजक्रांतीने जागतिक इतिहासावर दूर्गामी परिणाम केले. बूरबाँ घराण्याची जुलमी राजवट, फ्रान्समधील सामाजिक विषमता, अनैतिक वागणारे धर्मगुरू, राजा सोळाव्या लुईचा नाकर्तेपणा, राणीचा उधळा स्वाभाव, बदसल्ला देणारे अधिकारी, संपूर्ण देशाची डगमगणारी अर्थव्यवस्था चुकीचे अर्थमंत्री

व त्यांचे निर्णय, या सर्व परिस्थितीमुळे क्रांती स्थिती निर्माण झाली. अशा मध्येच राजाने बोलविलेले जाणकार लोकांचे मंडळ इंस्टेट जनरल चे अधिवेशन, त्यामध्ये झालेला गोंधळ त्यामुळे निर्माण झालेली राष्ट्रीय सभा, आणि राजा व जनता यांच्यातील कटुता, राजाने राष्ट्रीय सभेला दडपण्याचा केलेला प्रकार त्यातुन निर्माण झालेले बॅस्टिल प्रकरण, मानवी हक्काचा जाहिरनामा, नवीन राज्यघटना, राजा-राणीने पळून जाणेचा केलेला प्रयत्न, परकिय राष्ट्राच्या मदतीने क्रांती दडपण्याचा झालेला प्रयत्न या सर्वांचा परिणाम म्हणजे दहशतीची राजवट, या मधून राजा-राणीस दिलेली फाशी नॅशनल कन्व्हेंशन सरकारने केलेले कामकाज, संचालक मंडळाचे अपयश आणि नेपोलियन बोनापार्टचा उदय या अत्यंत महत्वपूर्ण घटना आहेत.

फ्रेंच राज्यक्रांतीचे युरोप आणि जगावर दुरगामी परिणाम झाले. या क्रांतीने युरोपातील लोकांना जुलमी राजसत्तेच्या विरोधात, सामाजिक विषमते विरोधात लढण्याची प्रेरणा दिली. फ्रान्सच्या प्रशासनास सुधारणा झाल्या युरोप आणि जगातील असणाऱ्या राजसत्तेवर या क्रांतीने मर्यादा पडल्या. जागतिक स्तरावर वर्ग पद्धती हळूहळू नष्ट झाली. प्रजा सार्वभौम आहे, राजा नव्हे. हे सिद्ध केले. जागतिक स्तरावर राष्ट्रीयत्वाची भावना वाढीस लागली. 'स्वातंत्र्य, समता आणि विश्वबधूत्व' ही तीन सर्वश्रेष्ठ तत्त्वे जगाला दिली. म्हणून फ्रेंच राज्यक्रांती अतिशय महत्त्वाची घटना आहे.

● स्वयं-अध्यायनासाठी प्रश्न क्र. - ३

अ) योग्य पर्याय निवडा.

१. च्या धरसोड वृत्तीने फ्रान्समध्ये आर्थिक परस्थितीत बिकट झाली.
अ) चौदावा लुई ब) पंधरावा लुई क) सोळावा लुई ड) राणी मेरी अँटोईनेट
२. या अर्थमंत्र्याने अंदाजपत्रक सादर केल्याने त्यास बडतर्फ व्हावे लागले.
अ) कॅलोन ब) नेकर क) ब्रियन ड) टरगॉट
३. फ्रान्समधील ही संस्था इंग्लंडच्या पार्लमेंटसारखी लोक प्रतिनिधींची सभा होती.
अ) स्टेटस् जनरल ब) इंस्टेट जनरल क) लायन डी कोर्ट ड) नॅशनल गार्डस्
४. या संघटनेचा मिरॉबो हा प्रमुख होता.
अ) नॅशनल गार्डस् ब) स्टेटस् गार्डस् क) कोर्ट गार्डस् ड) इंस्टेट गार्डस्
५. या दिवशी सामाजिक क्रांती झाली.
अ) १ ऑगस्ट ब) २ ऑगस्ट क) ३ ऑगस्ट ड) ४ ऑगस्ट

४.४ पारिभाषिक शब्द आणि शब्दार्थ :

१. दैवी अधिकाराचा सिद्धांत : राजा म्हणजे साक्षात परमेश्वराचा अंश होय. परमेश्वरानेच राज्यकारभारासाठी राजांस निर्माण केले आहे. हा परंपरागत चालत आलेला सिद्धांत होय.
२. टाईथ : धार्मिक कर
३. टॅली : सामान्य जनतेवरील मालमत्तेचा कर
४. सामाजिक करार : रूसोचा ग्रंथ
५. राष्ट्रीय सभा : सामान्य लोकांच्या प्रतिनिधींची झालेली एकजूट
६. राष्ट्रीय दिवस : १४ जुलै १७८९ रोजी राजेशाहीच्या अन्यायाचे प्रतिक बॅस्टिलचा पाडाव घटनेचा दिवस.
७. गिलोटीन : फाशी देण्याचे यंत्र.

४.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे :

● स्वयं-अध्ययन प्रश्न क्र. १

- १) अ) बुरबाँ
- २) अ) थर्ड ईस्टेट
- ३) ब) रूसो
- ४) अ) मॉन्टेस्क्यू
- ५) क) १८

● स्वयं-अध्ययन प्रश्न क्र. २

- १) क) टरगॉट
- २) ब) कॅलोन
- ३) क) थर्ड ईस्टेट
- ४) ड) मिरॅबो
- ५) क) बॅस्टिल

● स्वयं-अध्यायनासाठी प्रश्न क्र. ३

- १) क) सोळावा लुई
- २) ब) नेकर
- ३) अ) स्टेटस् जनरल
- ४) अ) नॅशनल गार्डस्
- ५) ड) ४ ऑगस्ट

४.६ सरावासाठी प्रश्न :

अ) दिर्घोत्तरी प्रश्न :

१. सन १७८९ च्या फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या कारणांची सविस्तर चर्चा करा.
२. राष्ट्रीय सभेने केलेल्या कामाचा आढावा घ्या.
३. फ्रान्सच्या क्रांतीकाळातील महत्वपूर्ण घटनांचा आढावा द्या.

४. युरोप आणि जगावर फ्रेंच राज्यक्रांतीचे कोणते परिणाम झाले ते सांगा.
५. नॅशनल कन्व्हेंशन सरकारचे कार्य लिहा.

ब) टिपा लिहा.

१. १६ वा लुई
२. राष्ट्रीयसभा.
३. रूसो
४. पहिले विधीमंडळ
५. नॅशनल कन्व्हेंशन
६. दहशतीची राजवट

४.७ संदर्भ ग्रंथ यादी :

१. केळकर न.ची. 'फ्रेंच क्रांती' व्हीनस बुक स्टॉल पुणे.
२. वैद्य सूमन 'आधुनिक जग' मंगेश प्रकाशन, नागपुर १९७५.
३. कुलकर्णी अ.रा. / फडके श्री. रा. 'आधुनिक युरोप' देशमुख आणि कंपनी पुणे. १९७६.
४. Ketelbey, C.D.M. A short History of Modern Eueope, Surjeet Publication, Delhi 1978.
5. Gooch G. P. History of Modern Europe.1878-1919.
6. Mahajan V.D. History of Modern Europe Since 1789.
7. Hazew C.D. Modern Europe up to 1945.
8. Hayes Cariton J.H Contemporary EuropeSine 1870, Macmillion Co'Newyork 1958.
9. Rao B.V. History of Modern Europe Since 1789. S. Chand & Co.New Delhi. 1963.

घटक ३
इटलीचे एकीकरण (१८७१)

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ विषय विवेचन
- ३.२.१ पार्श्वभूमी
- ३.२.२ मॅझिनी, गॅरिबाल्डी आणि काव्हर
- ३.२.३ व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय आणि इटलीचे एकीकरण
- ३.३ सारांश
- ३.४ पारिभाषिक शब्द शब्दार्थ
- ३.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ३.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ३.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

३.० उद्दिष्टे :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणास,

- राष्ट्रवादाची संकल्पना, राष्ट्रवादाचा उदय आणि प्रसार याची कारणमीमांसा करता येईल.
- इटलीचे व जर्मनीचे एकीकरण यांचा राष्ट्रवादाशी असलेला सहसंबंध लक्षात येईल.
- इटलीच्या एकीकरणामधील मॅझिनी, गॅरिबाल्डी आणि काव्हर यांची भूमिका समजून घेता येईल.
- व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय याची इटलीच्या एकीकरणातील भूमिका लक्षात येईल.

३.१ प्रास्ताविक :

विद्यार्थी मित्र-मैत्रिणीनो, बी.ए. भाग ३ सत्र ५ मध्ये आपण १८ व्या व १९ व्या शतकामध्ये आधुनिक जगाच्या जडणघडणीचा अभ्यास करत आहोत. प्रस्तुत घटकात इटलीचे एकीकरण आणि घटक ४ मध्ये जर्मनीचे एकीकरण कसे झाले? हे आपण जाणून घेणार आहोत. या दोन्ही ऐतिहासिक प्रक्रिया घडून येण्यामागे राष्ट्रवादाचा उदय हे सर्वात महत्त्वाचे कारण आहे. सबब, इटली आणि जर्मनीचे एकीकरण जाणून घेण्यासाठी एकूणच आधुनिक जगाच्या जडणघडणीचे आकलन करून घेण्यासाठी पार्श्वभूमी म्हणून

राष्ट्रवादाचा उदय आणि प्रसार याचा देखील अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे. अनेक दशके चाललेल्या इटलीच्या एकीकरणाच्या आंदोलनामध्ये मॅझिनी, गॅरिबाल्डी, काव्हूर आणि व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय यांची महत्त्वाची भूमिका होती. इटलीचे एकीकरण हे युरोपमधील सत्ता समतोल बदलणारे आणि युरोपवर दीर्घकाळासाठी मुलभूत बदल घडवून आणणारा ऐतिहासिक टप्पा आहे. जर्मनीचे एकीकरण आणि जगातील अनेक देशांमध्ये राष्ट्रवादाच्या उदयाला प्रेरणा देणारी घटना म्हणून देखील इटलीच्या एकीकरणाकडे इतिहासकार पाहतात. इटलीच्या एकीकरणाची ही संपूर्ण प्रक्रिया देखील आपण या घटकात समजून घेणार आहोत.

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ पार्श्वभूमी

१८ व्या व १९ व्या शतकात झालेल्या जगाच्या जडणघडणीत विशेषतः युरोपची जी जडणघडण झाली त्यामागे युरोपात उदयाला आलेल्या आधुनिकतेच्या संकल्पनेचा मोठा वाटा आहे. 'आधुनिकता' या संकल्पनेचे महत्त्वाचे तत्व 'स्वातंत्र्य', 'समता' आणि 'बंधुता' ही मुल्ये मानली जातात. युरोपमध्ये सन १७८९ च्या फ्रेंच राज्यक्रांती पासून स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मुल्ये आधुनिकतेची मुल्ये म्हणून समोर आली. फ्रेंच राज्यक्रांतीमुळे युरोपात जी मोठी घुसळण झाली त्यामध्ये 'राष्ट्रवाद' आणि त्याच्याशी संलग्न 'राष्ट्र-राज्य' यांचा विकास ही एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया घडून आली. 'राष्ट्रवाद' ही एक आधुनिक संकल्पना आहे. आधुनिक युरोपात राष्ट्रवादाच्या उदय आणि विकासामुळे जगावर दूरगामी परिणाम झाले. राष्ट्रवादामुळे झालेले हे परिणाम जसे आपल्या आजच्या वर्तमानावर आहेत तसेच ते येणाऱ्या भविष्यकाळातील आणखी काही दशके तरी कायम राहतील असे खात्रीलायकरित्या म्हणता येते. म्हणून राष्ट्रवादाचा उदय आणि प्रसार याची प्रक्रिया जाणून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

● राष्ट्रवादाच्या उदयाची आणि प्रसाराची कारणे

'धर्म, जात, कुटुंब, नातेसंबंध यांच्यापेक्षा राष्ट्र महत्त्वाचे', 'राष्ट्रासाठी सर्वस्व अर्पण करायला हवे', 'राष्ट्रासाठी केलेले बलिदान सर्वोच्च असते', 'राष्ट्राइतके महत्त्वाचे काहीच नाही', 'आपले महान राष्ट्र अगदी प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे', 'राष्ट्राचा अपमान सहन केला जाणार नाही' इत्यादी प्रकारची वाक्ये आपण राजरोसपणे वेळोवेळी ऐकत असतो-उच्चारत असतो. आपल्या मनामध्ये देखील आपल्या देशाबद्दल-राष्ट्राबद्दल अशाच प्रकारच्या भावना असतात. 'राष्ट्राचे अस्तित्व ही एक नैसर्गिक बाब आहे' असे मानण्या इतका राष्ट्रवादाचा आपल्यावर प्रभाव असतो. पण खरंच 'राष्ट्र' आणि 'राष्ट्रवाद' या संकल्पना पुरातन आणि नैसर्गिक आहेत का? प्राचीन काळी एखाद्या विशिष्ट समूहासाठी राष्ट्र ही संकल्पना वापरली जायची उदा. बायबल आणि तत्सम प्राचिन ग्रंथांमध्ये ज्यू किंवा इतर समुदायांसाठी राष्ट्र (Nation) या अर्थाच्या शब्दांचा उपयोग करण्यात आल्याचे आढळते. मात्र, इतिहासकारांच्या मते राष्ट्रवाद (Nationalism) ही एक आधुनिक संकल्पना/विचारसरणी आहे.

आधुनिक राष्ट्रवादाचा उदय हा अठराव्या शतकात पश्चिम युरोपात झाला. पश्चिम युरोपातून १९ व्या आणि २० व्या शतकात त्याचा प्रसार जगभर झाला. आधुनिक राज्यव्यवस्थेसोबत राष्ट्रवादाची संकल्पना जोडल्यामुळे राष्ट्रराज्यांचा उदय झाला. काहीवेळा आधुनिक राज्यांनी आपल्या जनतेच्या मनात राष्ट्रवादी भावना चेतवून आपल्या राज्याच्या सीमांतर्गत राहणाऱ्या लोकांमध्ये राष्ट्रवादी विचारांचा प्रसार केला. तर काहीवेळा बहुभाषिक, बहुवांशिक साम्राज्याविरोधात समान वांशिक अथवा भाषिकदृष्ट्या एक असणाऱ्या लोकांच्या समूहामध्ये राष्ट्रवादाची भावना निर्माण झाली. अशा विविध प्रक्रियांच्या माध्यमातून पश्चिम युरोपात राष्ट्रवादाने मुळे धरण्यास सुरवात केली.

● राष्ट्रवाद म्हणजे काय ?

फ्रेंच इतिहासकार अर्नेस्ट रेनन यांनी सन १८८२ मध्ये 'What is Nation?' (राष्ट्र म्हणजे काय?) या विषयावर व्याख्यान देताना राष्ट्राची व्याख्या केली. अर्नेस्ट रेनन यांच्या मते, 'राष्ट्र' हा एक आध्यात्मिक समुदाय आहे. जो आपल्या दैनंदिन जीवनातील विश्वासाच्या आधारे स्वतःमध्ये ऐक्य प्रस्थापित करतो. राष्ट्रीय ऐक्याचा मुख्य आधार उज्वल भूतकाळाच्या सामुदायिक स्मृती आणि भविष्यकाळा संदर्भात समान महत्त्वाकांक्षा हे असतात.

रशियन मार्क्सवादी नेता जोसेफ स्टॅलिन यांनी आपल्या 'Marxism and the National Question' (मार्क्सवाद आणि राष्ट्रीय प्रश्न) या सन १९१३ मधील गाजलेल्या लेखात राष्ट्रीयतेच्या स्वरूपाबद्दल भाष्य केले आहे. जोसेफ स्टॅलिन यांच्या मते, एखादे 'राष्ट्र' हे ऐतिहासिक दृष्ट्या निर्माण होते. यामध्ये एक कायमचा निवासी समुदाय असतो आणि त्याची निर्मिती समान भाषा, प्रदेश, आर्थिक जीवन आणि मानसिकता इत्यादी मिळून म्हणजे एका समान संस्कृतीच्या आधारावर होते.

आपल्या लक्षात आले असेलच की अर्नेस्ट रेनन यांची राष्ट्राची व्याख्या ही आदर्शवादी आहे तर जोसेफ स्टॅलिन यांची व्याख्या ही भौतिकवादी आहे. मात्र, या दोन्ही व्याख्यांमधून एक गोष्ट अत्यंत स्पष्टपणे आपल्या लक्षात येते की, 'राष्ट्र' हे कधीही अनादि (ज्याची सुरवातच नाही) किंवा अनंत (ज्याला अंत नाही) असे नसते यावर अर्नेस्ट रेनन आणि जोसेफ स्टॅलिन या दोघांचे ही एकमत आहे. म्हणजेच राष्ट्रांचा आरंभ आणि अंत देखील असतो. थोडक्यात, 'राष्ट्र' हे नैसर्गिक नसून मानवी समुदायांच्या द्वारे निर्मित असते.

प्राचीन काळापासून राष्ट्राचा विचार अस्तित्वात होता आणि सोळाव्या शतकात तर त्याचे काही पुरावे देखील मिळतात. उदाहरणार्थ, जर्मन भाषेतील शब्द 'Volks' (English- "Folks") (फोक्स) हा विशिष्ट लोकांच्या समुदायासाठी किंवा जनतेसाठी वापरला जायचा. प्राचीन काळापासून राष्ट्राचा विचार अथवा संकल्पना अस्तित्वात होते अशी मांडणी होत असली तरी देखील 'राष्ट्रवाद' ही एक आधुनिक संकल्पना आहे यावर बहुतांश इतिहासकारांचे एकमत आहे. राष्ट्रवादासंबंधी इतर अनेक मुद्द्यांवर असहमती असून देखील बेनेडीक्ट अँडरसन, अर्नेस्ट गेलनेर आणि एरिक हॉब्सबॉम हे अलीकडच्या काळातील इतिहासकार एकमताने मानतात की, राष्ट्रवादाचा उदय १८ व्या शतकात पश्चिम युरोपात झाला आणि त्यानंतर १९ व्या

आणि २० व्या शतकांमध्ये जगाच्या इतर भागात राष्ट्रवादाचा प्रसार झाला. बहुतांश विद्वानांचे मत आहे की, आधुनिक राष्ट्रवादाचा उदय औद्योगिक भांडवलवाद आणि छपाई भांडवलवाद यांच्या सोबत झाला. भाषा, वंश किंवा धर्म यांच्यावर आधारित समुदाय इत्यादी तसेच राज्यामधील किंवा कल्पित समुदायामधील परस्पर प्रतिस्पर्धा, चढाओढ, परस्पर शत्रुत्व इत्यादी अनेक गोष्टींनी आधुनिक राष्ट्रवादाच्या उदय आणि विकासाच्या या प्रक्रियेत हातभार लावला असे इतिहासकार मानतात.

मार्क्सवादी परंपरेतील राष्ट्रवादाची मीमांसा ही कार्ल मार्क्स, फेडरिक एंजल्स, लेनिन आणि स्टॅलिन यांच्या पासून एरिक हॉब्सबॉम पर्यंत पोहचते. मार्क्सवादी परंपरेमध्ये राष्ट्राला एक ऐतिहासिक स्वरूपात निर्मित घटक मानले जाते, ज्याचा उदय सामंतवादाचे पतन आणि भांडवलवादाच्या उदया सोबत झाला. जनजाती, कुळ, वंश आणि लोक हे भांडवलवादाच्या उदयाच्या पूर्वीपासून अस्तित्वात होते. पण भांडवलशाही उत्पादन पद्धतीमुळे नवीन आर्थिक संबंध विकसित झाले आणि त्याच्या परिणाम स्वरूप राष्ट्राचा जन्म झाला. राष्ट्रवादाला एका अशा वैचारिक आधाराच्या स्वरूपात पहिले जाते की ज्याने संपूर्ण समाजाच्या हिताच्या परीपेक्ष्यात 'बुर्जूवा' वर्गाला एक 'वर्ग' म्हणून आपल्या हितसंबंधाला ओळखण्यास मदत केली. एरिक हॉब्सबॉम यांनी जोर देऊन म्हटले की, औद्योगिक आणि आर्थिक विकास यांच्या विशिष्ट टप्प्याच्या संदर्भात राष्ट्र आणि राष्ट्रवादी आकांक्षा यांचे मुल्यांकन करावयास हवे. ते पुढे असे ही म्हणतात की, जरी राष्ट्रवाद वरून खाली प्रक्षेपित केला गेला असला तरी जनतेच्या भावना, आकांक्षा, आशा, विचार, आवश्यकता आणि हितसंबंधांचे विश्लेषण केल्याशिवाय राष्ट्रवादाला समजून घेता येत नाही. या उल्लेखित बाबी अनिवार्य स्वरूपात राष्ट्रीय नसतात आणि अजूनदेखील कमी राष्ट्रवादी आहेत.

राष्ट्रवादासंबंधी उपरोक्त मीमांसा समजून घेतल्यानंतर राष्ट्रवादाची एक ढोबळ व्याख्या पुढीलप्रमाणे करता येते

'राष्ट्रवाद' म्हणजे एक विचारसरणी आहे. या विचारसरणीचा दावा असतो की, 'समान ओळख, भाषा, इतिहास आणि परंपरा असलेल्या लोकांच्या समूहाद्वारे राष्ट्राची निर्मिती होते. राष्ट्रवाद्यांचा असा आग्रह असतो की, राष्ट्रावरील निष्ठा ही अत्यंत महत्त्वाची असते. आपल्या राष्ट्राच्या हितासाठी, त्याच्या संरक्षणासाठी, त्याच्या सीमांच्या आणि संस्कृतीच्या विस्तारासाठी व राष्ट्राला सर्वोच्च स्थानी नेण्यासाठी त्या राष्ट्राच्या जनतेने एकत्रित येऊन कटीबद्ध होणे आवश्यक असते. राष्ट्रवाद्यांच्या मते, 'राष्ट्र' हे स्वतंत्रच असले पाहिजे आणि राष्ट्रावर त्याच्या नागरिकांचीच सत्ता असायला हवी. राष्ट्राचे नागरिक आपल्या राष्ट्रा प्रति आपली राष्ट्रनिष्ठा / देशभक्ती जाहीर करण्यासाठी आणि राष्ट्रहितासाठी राष्ट्रध्वज आणि इतर राष्ट्रीय प्रतीकांच्या आधारे संघटीत व्हायला हवेत, अशी राष्ट्रवाद्यांची अपेक्षा असते.

राष्ट्रवादाची संकल्पना समजून घेतल्यानंतर एकोणिसाव्या शतकात युरोपमध्ये राष्ट्रवादाचा उदय आणि प्रसार होण्यामागे कोणती कारणे होती जाणून घेणे आवश्यक आहे.

- राष्ट्र-राज्य आणि राष्ट्रवादाचा विचार :

मध्ययुगीन युरोपमध्ये सामंतवादी (Feudalism) व्यवस्था अस्तित्वात होती. सामंतवादी व्यवस्थेमध्ये जमिनीचा ताबा हा छोट्या छोट्या प्रदेशाचे वंशपरंपरागत अधिकाऱ्यांच्या म्हणजेच सामंतांचा असे. सामंतशाही व्यवस्था ही उतरंडीची व्यवस्था असे, ज्याचे अनेक स्तर असत. राजा हा सर्वोच्च स्थानी असे आणि राज्यातील सर्व जमीन ही राजाच्या मालकीची असे. राजाच्या नंतर अनेक स्तरात श्रेष्ठतेनुसार सामंतांची विभागणी असे. सामंतीव्यवस्थेच्या तळाशी शेती कसणारी कुळे असत. सामंत आपल्या राजाशी एकनिष्ठ राहत, राजाला युद्धात सैन्याच्या स्वरूपात मदत करत. सामंतांच्या या सेवेच्या बदल्यात सामंतांना जमीन मिळे. सामंताला मिळालेल्या जमिनीवर शेतकऱ्यांची कुळे राबत असत. मध्ययुगीन युरोपात धर्मसंस्थेचा देखील मोठा वरचष्मा होता. ख्रिस्ती धर्माच्या चर्च या संस्थेचा मोठा प्रभाव या छोट्या छोट्या राज्यांवर आणि जनतेवर होता. मध्ययुगीन युरोपात अशी सामंतवादी व्यवस्था असलेली अनेक राजांची छोटी छोटी राज्ये अस्तित्वात होती. इ.स. सोळाव्या शतकापासून इंग्लंड, फ्रान्स, पोर्तुगाल, स्पेन इत्यादी राज्ये शक्तिशाली बनली आणि त्यांचा प्रादेशिक विस्तार झाला. या शक्तिशाली राज्यांनी आपल्या प्रदेशातील भाषा आणि साहित्य विकासाला हातभार लावला. परिणामी या राज्यांच्या सीमारेषांच्या आत राहणाऱ्या लोकांमध्ये आपण एकाच राज्याचे रहिवासी असल्याची भावना निर्माण झाली. सरंजामशाही व्यवस्थेचा न्हास, प्रबोधन काळातील वैचारिक प्रगती, औद्योगिक क्रांती, भांडवलशाही व्यवस्थेचा उदय, मध्यम वर्गाचा उदय अशा विविध कारणांनी राष्ट्र-राज्यांच्या निर्मितीस हातभार लावला.

युरोपात पहिल्यांदा इंग्लंड आणि फ्रान्स ही पहिली राष्ट्र-राज्ये म्हणून उदयाला आली आणि पुढे स्पेन, रशिया आणि प्रशिया यांचा देखील राष्ट्र राज्यांच्या स्वरूपात विकास झाला. विशिष्ट राष्ट्र आणि त्यातील राज्यसत्ता यांच्यात एकसंधपणा आल्यामुळे तयार झालेली राजकीय संस्था म्हणजे 'राष्ट्र-राज्य' मानले जाते. राष्ट्र राज्यांच्या उदयामुळे सामंतवादी व्यवस्थेचा न्हास सुरु झाला. सामंतांचे महत्त्व कमी होऊन राजा आणि प्रजा हे राज्याचे मुख्य अंग बनले. सामंतांचे महत्त्व कमी झाल्याने मध्यवर्ती शासन शक्तिशाली झाले. मध्यवर्ती शासनाने व्यावसायिक, व्यापारी यांना संरक्षण दिले. राष्ट्र-राज्यांच्या उदयामुळे जनतेमध्ये एकोप्याची भावना निर्माण झाली. एका राष्ट्र-राज्यात राहणाऱ्या जनतेचे आर्थिक हितसंबंध आणि सांस्कृतिक परंपरा एक सारखी असल्याने हा एकोपा वाढीस लागला.

युरोपातील राष्ट्र-राज्यांमध्ये अनेक कारणांमुळे सतत युद्ध होत असे. इंग्लंड विरुद्ध फ्रान्स, इंग्लंड विरुद्ध स्पेन, फ्रान्स विरुद्ध स्पेन, स्पेन विरुद्ध पोर्तुगाल इत्यादी राष्ट्र-राज्यांत सतत लढाया होत. इंग्लंड आणि फ्रान्स मध्ये तर अनेक वर्षे चालणारी युद्धे झाली. युरोपातील राष्ट्र-राज्यांच्या शासकांनी या विध्वंसक युद्धांना अधिष्ठान देण्याकरता लोकांमध्ये राष्ट्रीय भावना जागृत करून तिची वाढ होण्यास हातभार लावला. जेथे राष्ट्रीय भावना नव्हती तिथे ती निर्माण केली गेली तर जिथे ती अस्तित्वात होती तिथे तिची प्रखरता वाढवली गेली. राष्ट्र-राज्यातील युद्धांनी राजकीय शक्तीचे केंद्रीकरण केले. राजाला अनियंत्रित अधिकार प्राप्त झाले. राष्ट्र-राज्यात होणाऱ्या युद्धात जिंकणाऱ्या राज्याची आर्थिक शक्ती वाढत असे. अनियंत्रित राजा साम्राज्य विस्तारासाठी आणि व्यापारी हितसंबंधासाठी सतत युद्ध करत असत. सतराव्या शतकात युद्धांवर

होणाऱ्या सततच्या खर्चांमुळे युरोपातील बहुतांश देशात आर्थिक ताण निर्माण झाला. आर्थिक टंचाईवर मात करण्यासाठी राज्यसंस्थांनी करांमध्ये भरमसाठ वाढ केली. या करवाढीला जनतेतून, व्यापाऱ्यांतून, मध्यम वर्गातून प्रचंड विरोध सुरु झाला. अनियंत्रित राजेशाहीला अंकुश लावण्यासाठी, जनतेच्या आर्थिक आणि राजकीय हितसंबंधांच्या रक्षणासाठी युरोपातील विविध राष्ट्र-राज्यातील जनतेत राष्ट्रीय जागृती निर्माण झाली. राष्ट्र-राज्यातील जनतेने राजकीय अधिकारांसाठी आंदोलने, जनतेतून उदयाला आलेले नेते, जनतेत झालेली वैचारिक घुसळण, जनतेतील एकत्वाची भावना आणि राष्ट्रीय जागृती यांच्यामुळे युरोपात राष्ट्रवादाचा प्रसार झपाट्याने झाला. त्यामुळे राष्ट्र-राज्यांचा उदय हा युरोपमध्ये राष्ट्रवादाच्या उदयामागील एक महत्त्वाचे कारण आहे.

● **फ्रेंच राज्यक्रांती आणि राष्ट्रवाद :**

इतिहासात आधुनिक राष्ट्रवादाची पहिली अभिव्यक्ती ही इ.सन. १७८९ मधील फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या स्वरूपात दिसून येते. फ्रेंच राज्यक्रांती पूर्वी फ्रान्स हे एक निरंकुश राजेशाहीची सत्ता असलेले राष्ट्र-राज्य होते. फ्रेंच राज्यक्रांतीमुळे झालेल्या राजकीय आणि घटनात्मक बदलांमुळे फ्रान्सची सत्ता ही अनियंत्रित राजाच्या हातून निघून फ्रेंच नागरिकांच्या हाती आली. पूर्वी राज्याचा मूलाधार हा राजा असायचा. मात्र, फ्रेंच राज्यक्रांतीने घोषणा केली की आता जनतेद्वारे राष्ट्राची स्थापना होईल आणि राष्ट्राचे भविष्य हे जनताच निश्चित करेल.

फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या आरंभापासूनच फ्रेंच जनतेत एक सामुहिक ओळख (Common Identity) निर्माण होण्याची प्रक्रिया सुरु होती. पितृभूमी (Fatherland) आणि नागरिक (Citizen) यांच्या सारख्या विचारांनी एकत्व असलेल्या जनसमुदायाच्या संकल्पनेवर भर दिला. या जनसमुदायातील प्रत्येक व्यक्तीला एका घटनात्मक चौकटीत समान अधिकार असतील असा विचार देखील पुढे आला. फ्रान्स या राष्ट्राच्या प्रतीकाच्या स्वरूपात राष्ट्रीय ध्वज म्हणून निळा, पांढरा आणि लाल असे तीन रंग असलेला ध्वज निवडला गेला. फ्रान्स राष्ट्राची 'मेरीअॅन' या स्त्रीरूपात कल्पना केली गेली. 'स्वातंत्र्य' आणि 'लोकशाही'ची चिन्हे धारण करणारी 'मेरीअॅन' हे फ्रान्सच्या जन-राष्ट्राचे (French Republic) प्रतिक म्हणून अत्यंत लोकप्रिय झाली आणि फ्रान्सच्या जनतेत राष्ट्रीय भावना निर्माण करण्यासाठी उपयुक्त ठरली. (आपल्या भारतामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळात अशाच प्रकारे भारताचे 'भारत माता' च्या स्वरूपात प्रस्तुतीकरण करण्यात आले. हे प्रस्तुतीकरण खूप लोकप्रिय झाले आणि लोकांमध्ये राष्ट्रीय भावना निर्माण होण्यास उपयुक्त ठरले.) पूर्वीच्या 'इस्टेट जनरल' चे नामांतर 'नॅशनल असेंब्ली' म्हणजे 'राष्ट्रीय सभा' असे करण्यात आले व त्यातील प्रतिनिधी हे थेट लोकांद्वारे निवडले जाऊ लागले. नवीन प्रतिज्ञा, नवीन राष्ट्रगीत, नवीन देशभक्तीवरील गाणी रचली गेली. एक केंद्रीय प्रशासन व्यवस्था स्थापित करून फ्रान्सच्या सर्व नागरिकांसाठी एक समान कायदांची रचना करण्यात आली. फ्रान्समधील अंतर्गत व्यापारावरील आयात-निर्यात कर रद्दबातल करण्यात आला. एक समान वजन आणि मापे यांची व्यवस्था संपूर्ण फ्रान्स मध्ये लागू केली. संपूर्ण फ्रान्समध्ये पॅरीस येथे बोलल्या जाणाऱ्या फ्रेंच भाषेलाच प्रमाणभाषा मानले जाऊ लागले आणि तिला संपूर्ण फ्रान्स राष्ट्रासाठी समान भाषेचा दर्जा प्राप्त झाला. फ्रान्स मधील हे सर्व बदल हे 'राष्ट्र' या संकल्पनेला अनुलक्षून झाले होते

आणि म्हणुनच इतिहासातील राष्ट्रवादाची पहिली स्पष्ट अभिव्यक्ती म्हणून फ्रेंच राज्यक्रांतीला ओळखले जाते.

युरोपातील सर्व जनतेला अनियंत्रित सत्ताधाऱ्यांच्या जोखडातून मुक्त करणे हे 'फ्रान्स' या राष्ट्राचे लक्ष्य असल्याची घोषणा फ्रेंच राज्यक्रांतीतील क्रांतीकारींनी केली. अर्थात, युरोपातील इतर जनतेला त्यांचे राष्ट्र स्थापन करण्याच्या कार्यात फ्रान्स मदत करेल. फ्रेंच राज्यक्रांतीची माहिती युरोपात पसरताच युरोपच्या विविध शहरांत विद्यार्थी आणि सुशिक्षित मध्यम वर्गातील व्यक्तींनी जॅकोबीन क्लब स्थापन करण्यास सुरवात केली. जॅकोबीन क्लबमधील सदस्यांनी केलेल्या कार्यामुळे इ.स. १७९० च्या दशकात हॉलंड, बेल्जियम, स्वित्झर्लंड आणि इटली मध्ये विजय प्राप्त करण्याचा फ्रेंच सैन्याचा मार्ग प्रशस्त झाला.

फ्रेंच राज्यक्रांतीतील फ्रान्स राष्ट्राची अभिव्यक्ती, फ्रेंच राज्यक्रांतीतील विचार आणि फ्रेंच सैन्याचा युरोपातील विजय यांच्या परिणाम स्वरूप युरोपात मोठ्याप्रमाणात राष्ट्रवादाचा प्रसार झाला.

- **नेपोलियनची विधीसंहिता आणि जनतेचे ऐक्य :**

फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर फ्रान्समध्ये घडून आलेल्या घडामोडींनंतर फ्रान्सच्या शासकाच्या रुपात नेपोलियनचा उदय झाला. नेपोलियनने फ्रेंच सैन्याच्या सहाय्याने फ्रान्सचा साम्राज्य विस्तार करून हॉलंड, बेल्जियम, स्वित्झर्लंड आणि इटली इत्यादी प्रदेशांवर वर्चस्व प्रस्थापित केले. नेपोलियनच्या या साम्राज्यविस्तारामुळे त्याच्या नियंत्रणात खूप मोठा भूप्रदेश आला. या प्रदेशांमध्ये नेपोलियनने अनेक सुधारणा घडवून आणल्या ज्या त्याने पूर्वी फ्रान्समध्ये घडवून आणल्या होत्या.

फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर स्थापन झालेली लोकशाही व्यवस्था नष्ट करून नेपोलियनने फ्रान्स मध्ये स्वतःची राजेशाही व्यवस्था स्थापन केली. प्रशासनात मात्र नेपोलियनने क्रांतिकारी मुल्यांचा समावेश करून संपूर्ण व्यवस्था ही अधिक सुयोग्य आणि कुशल होईल अशा सुधारणा केल्या. नेपोलियनने सन १८०४ मध्ये फ्रेंच नागरी संहितेत (French Civil Code) सुधारणा केल्या ज्याला नेपोलियनची विधीसंहिता (Napoleon Code) म्हणून ओळखले जाते. नेपोलियनच्या विधीसंहितेने जन्माच्या आधारे मिळणाऱ्या विशेषाधिकारांना नष्ट केले. म्हणजेच उमराव वर्ग आणि सर्वसामान्य यांच्यातील भेदभाव नष्ट केला. नेपोलियनने कायद्यासमोर सर्वांना समान वागणूक, समान न्याय आणि सर्वांना संपत्तीचा अधिकार मिळेल याची तरतूद केली. मुळात क्रांतिकारी मुल्यांवर आधारित असलेल्या नेपोलियन विधीसंहितेस फ्रान्स सोबतच फ्रान्सच्या आधिपत्याखालील प्रदेशात देखील लागू करण्यात आले. डच प्रजासत्ताक, स्वित्झर्लंड, इटली आणि जर्मनी मध्ये नेपोलियनने प्रशासनाची योग्य, सुटसुटीत आणि कार्यक्षम विभागणी लागू केली. नेपोलियन ने या प्रदेशातील सामंतवादी व्यवस्था नष्ट करून शेतकऱ्यांना (सामंतांच्या शेतावर कसणाऱ्या कुळांना) भूदासत्वातून आणि सामंतशाही करातून मुक्ती मिळवून दिली. शहरांमधील कारागीरांवर असणाऱ्या कारागीरांच्या श्रेणी अथवा संघाचे नियंत्रण काढून टाकले. दळणवळण आणि संपर्क साधनात खूप सुधारणा करण्यात आल्या.

नेपोलियनद्वारे केल्या गेलेल्या या सुधारणांमुळे शेतकरी, कारागीर, कामगार आणि नवउद्योजक यांना मोठ्याप्रमाणात स्वातंत्र्य मिळाले. उद्योगपती विशेषतः विविध प्रकारचे समान बनवणारे लघुउद्योजक यांना वाटू लागले की एकच प्रकारचे कायदे, एकच वजन आणि मापे आणि एकच राष्ट्रीय चलन यांच्यामुळे एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात वस्तूंचे आणि भांडवलाचे आदान-प्रदान सोपे होऊन जाईल. नेपोलियनच्या या सुधारणांची माहिती युरोपात सर्वदूर पसरली होती. त्यामुळे युरोपमधील हॉलंड आणि स्वित्झर्लंड इत्यादी प्रदेशात आणि ब्रसेल्स, मॅज, मिलान आणि वार्सा इत्यादी शहरांमध्ये फ्रेंच सैन्याचे आणि शासनाचे स्वातंत्र्याची भेट देणाऱ्यांप्रमाणे स्वागत करण्यात आले. मात्र, हा सुरवातीचा उत्साह फार काळ टिकला नाही. फ्रेंच वर्चस्वाखालील प्रदेशातील लोकांच्या हे लक्षात येऊ लागले की या नवीन प्रशासकीय सुधारणा काही बाबतीत चांगल्या वाटत असल्या तरी राजकीय स्वातंत्र्यावर मर्यादाच आणणाऱ्या होत्या. फ्रान्सचे इतर राष्ट्रांशी सतत होत असलेली युद्धे, त्यासाठी फ्रेंच वर्चस्वाखालील युरोपच्या इतर प्रदेशातून केली जाणारी सक्तीची सैन्य भरती, वाढता करंंचा बोजा आणि अभिव्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर घातल्या जाणाऱ्या मर्यादा इत्यादी कारणांमुळे होणारे नुकसान लोकांना मोठे वाटू लागले. परिणामी, फ्रान्स पासून मुक्ती मिळवण्यासाठी तेथील जनता फ्रान्सच्या विरोधात गेली. मात्र, राजकीय स्वातंत्र्याचा मुद्दा अधोरेखित झाल्याने युरोपातील जनतेने आपल्या निरंकुश राजेशाही विरोधात वारंवार उठाव केले. 'जनतेचे स्वातंत्र्य' हेच 'राष्ट्राचे स्वातंत्र्य' हा मुद्दा यानिमित्ताने महत्त्वपूर्ण बनला.

- **औद्योगिक क्रांती आणि नवीन वर्गांचा उदय :**

युरोपमधील उमराव (Nobility) वर्ग हा सामाजिक आणि राजकीयदृष्ट्या जमिनीचा मालकी असलेला सर्वात शक्तिशाली होता. संपूर्ण युरोपच्या उमराव वर्गातील सदस्य हे जवळपास एकाच पद्धतीचे उच्चकुलीन राहणीमान आणि जीवनशैली जोपासणारे होते. उमराव वर्गातील लोकांची मालमत्ता, वाडे हे ग्रामीण भागात आणि शहरात देखील असत. युरोप मधील हे सर्व राजेरजवाडे, उमराव एकमेकांशी वैवाहिक संबंधांमुळे जोडलेले होते. हा शक्तिशाली उमराव वर्ग संख्यात्मक दृष्ट्या अत्यंत छोटा समूह होता. युरोपच्या लोकसंख्येचा अधिकांश भाग हा शेतकऱ्यांचा होता. पश्चिम युरोपात अधिकांश जमीन ही खंडकरी कसत किंवा भाडेतत्त्वावर कसली जात असे. तर पूर्व आणि मध्य युरोपातील जमिनी या मोठ्या मोठ्या जहागिरीच्या स्वरूपात असत ज्यावर 'भुदास' राबत होते. युरोपात झालेल्या औद्योगिक क्रांतीने ही वर्ग रचना बदलून टाकली आणि त्याचा परिणाम राष्ट्रवादाचा उदय आणि प्रसार यांच्यावर झाला.

पश्चिम आणि मध्य युरोपच्या काही भागात औद्योगिक क्रांतीमुळे उत्पादनात वाढ होऊन व्यापारात वृद्धी झाली. परिणामी, या भागात शहरांचा आणि बाजारपेठांचा विकास झाला. शहरांच्या आणि बाजारपेठांच्या विकासाबरोबर त्यावर अवलंबून असलेल्या व्यापारी, सावकार इत्यादींच्या वर्गाचा देखील उदय झाला. इंग्लंड मध्ये औद्योगिकीकरण अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाले. मात्र, फ्रान्स आणि जर्मनीच्या काही भागात हे औद्योगिकीकरण एकोणिसाव्या शतकात झाले. औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेच्या परिणामस्वरूप नवीन सामाजिक वर्ग अस्तित्वात आले. औद्योगिक क्षेत्रात काम करणारा 'कामगार वर्ग' आणि जो उद्योजक, व्यापारी व सेवा पुरवणारे व्यावसायिक यांचा 'मध्यम वर्ग' असे दोन नवीन सामाजिक

वर्ग अस्तित्वात आले. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत मध्य आणि पूर्व युरोपात हे नवीन सामाजिक वर्ग संख्येने मर्यादित होते. मात्र, नंतर त्यांची संख्या वाढत गेली. उमराव वर्गाचे विशेषाधिकार नष्ट झाल्यानंतर सुशिक्षित आणि उदारमतवादी मध्यमवर्गातच राष्ट्रीय एकतेचा विचार लोकप्रिय झाला. युरोपात राष्ट्रवादाच्या विचाराने प्रेरित होऊन जी आंदोलने झाली त्यात मध्यमवर्गाचा मोठ्याप्रमाणात सहभाग होता आणि मध्यमवर्गानेच या आंदोलनांचे नेतृत्व केले.

- **उदारमतवादी राष्ट्रवाद :**

युरोपात एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभीच्या दशकात राष्ट्रीय एकतेशी संबंधित विचार हे उदारमतवादी विचारप्रणालीशी जोडलेले होते. 'Liberalism' (लिबरलीजम) म्हणजे 'उदारमतवाद' हा शब्द 'Liber' (लिबर) या मूळ लॅटिन शब्दापासून बनलेला आहे, ज्याचा अर्थ 'स्वातंत्र्य' असा होतो. युरोपात उदयाला आलेल्या मध्यमवर्गासाठी 'उदारमतवाद' म्हणजे 'व्यक्तीला मिळणारे स्वातंत्र्य' आणि 'कायद्यासमोर सर्वांना समान दर्जा' असा होता. राजकीयदृष्ट्या उदारमतवाद हा सर्वसहमतीच्या सरकारवर भर देत होता. म्हणजेच लोकांद्वारे निवडून आलेल्या सरकारचा आग्रह उदारमतवाद धरत असतो. फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर उदारमतवाद हा निरंकुश शासकांचे आणि धर्मगुरूंचे विशेषाधिकार नष्ट करावेत आणि घटनात्मक संसदीय प्रतिनिधित्व असलेल्या सरकार असावे अशी उदारमतवाद्यांची मागणी असायची. उच्च किंवा नीच कुळातील असा भेदभाव न करता उदारमतवाद्यांनी संपत्तीधारण करणाऱ्या सर्व प्रौढ पुरुषांना मताधिकार द्यावा अशी मागणी लावून धरली. उदारमतवाद्यांनी जरी संपत्तीविहीन पुरुष आणि स्त्रियांसहित सर्वांना मताधिकार म्हणजेच 'सार्वत्रिक मताधिकार' (Universal Adult Suffrage) पुरस्कार केला नसला, तरी उदारमतवाद्यांनी केलेल्या मताधिकाराच्या मागणीचा पुढचा टप्प्याच्या स्वरूपात क्रांतिवादींनी आणि स्त्रीवाद्यांनी पुढील काळात 'सार्वत्रिक मताधिकार' ची मागणी जोरदारपणे मांडली. 'व्यक्तीचे स्वातंत्र्य-अधिकार' हेच 'राष्ट्राचे स्वातंत्र्य' असा विचार उदारमतवादी विचारांद्वारे युरोप आणि जगभर पसरला, जो अंतिमतः अनेक देशांत आणि युरोपियन वसाहतींमध्ये राष्ट्रवादाच्या उदयास आणि प्रसारास कारणीभूत ठरला.

- **आर्थिक राष्ट्रवाद :**

इतिहासकार एरिक हॉब्सबॉम यांनी, 'आर्थिक विकासाच्या आणि लोकांच्या आर्थिक हितसंबंधांच्या दृष्टीकोनातून राष्ट्रवादाला समजून घ्यायला हवे', असे मत मांडल्याचा उल्लेख याच घटकात आधी येऊन गेला आहे. उदारमतवादींनी बाजारपेठांना नियंत्रणापासून मुक्त करण्याची मागणी केली. वस्तू आणि भांडवल यांच्यावर राज्यव्यवस्थेचे नियंत्रण नष्ट करून त्यांचे आवागमन मोकळेपणाने व्हावे अशी भूमिका उदारमतवादींची होती. एकोणिसाव्या शतकात उदयाला आलेल्या मध्यमवर्गाने ही मागणी जोरदारपणे केली. छोट्या छोट्या राज्यातून व्यापार करताना एकाच मालावर अनेक ठिकाणी जकात, सीमाशुल्क अथवा कर द्यावा लागे. त्यामुळे व्यापाऱ्यांचा नफा कमी होई आणि लोकांना वस्तू महागड्या किंमतीने खरेदी कराव्या लागत. एक प्रकारचे चलन, वजन आणि मापे नसल्याने व्यवहार करताना विनाकारण जास्त वेळ खर्ची पडत असे. नव्याने उदयाला आलेला व्यापारी, दुकानदार यांच्या वर्गाला ही परिस्थिती आर्थिक व्यवहार, व्यापार

आणि विकासाला खुंटीत करणारी वाटत होती. या वर्गामध्ये एकच कर, एकसारखीच वजन, मापे, चलन इत्यादी असलेल्या आणि लोक, वस्तू व भांडवलाचे अवरोधरहित आवागमन शक्य असलेल्या एकीकृत आर्थिक क्षेत्राची निर्मिती करण्याची मागणी जोर धरू लागली. एकीकृत आर्थिक क्षेत्राच्या मागणीच्या आणि आवश्यकतेच्या परिणामस्वरूप इ.स. १८३४ मध्ये प्रशियाच्या पुढाकाराने पहिल्यांदा 'Zollverein' (जॉलवेराईन) ची स्थापना झाली. जर्मन शब्द 'जॉलवेराईन' म्हणजे 'Customs Union' (कस्टमस युनियन) म्हणजेच 'सीमाशुल्क संघ' अथवा 'जकात संघ' होय. प्रशियाने पुढाकार घेऊन जॉलवेराईन स्थापन केला ज्यातील अधिकांश राज्ये ही जर्मन होती. जॉलवेराईनने विभिन्न कर प्रणाली असल्यामुळे येणाऱ्या अडचणींची सोडवणूक केली. जॉलवेराईन मध्ये सामील झालेल्या राज्यांमध्ये पूर्वी जवळपास तीस वेगवेगळ्या चलनव्यवस्था अस्तित्वात होत्या, त्यांची संख्या दोन केली गेली. त्यामुळे चलन विनिमयात सुसुत्रता आली. अशा प्रकारे एकीकृत आर्थिक क्षेत्राची गरज आणि उपयुक्तता सिद्ध झाली ज्याने राष्ट्रीय एकीकरणाला खतपाणी घातले. रेल्वेचे जाळे जसजसे विस्तारत गेले तसतसे मालाच्या आवागमनात, लोकांचे येण्याजाण्यात गतिशीलता आली आणि त्यामुळे राष्ट्रीय एकीकरणास हातभार लागला. लोकांमध्ये उदयाला येत असलेल्या राष्ट्रवादी भावनेला आर्थिक राष्ट्रवादाच्या लाटेने आणखी मजबूत केले.

● **नवीन रूढीवादी प्रतिक्रिया :**

फ्रेंच राज्यक्रांती आणि नेपोलियनच्या राज्यविस्तारामुळे युरोपमधील जुन्या रूढीवादी शक्तींना मोठा हादरा बसला होता. फ्रेंच राज्यक्रांतीने प्रस्थापित समाज आणि राज्यव्यवस्था उलथून टाकली त्यामुळे रूढीवादी शक्ती फ्रान्सच्या आणि क्रांतीच्या तत्वांचा युरोपात प्रसार करणाऱ्या नेपोलियनच्या विरोधात होत्या. "Conservative" (कॉन्जर्व्हेटिव्ह) म्हणजे 'रूढीवादी' ही एक विचारसरणी होती ज्यात परंपरा, रूढी, प्रस्थापित संस्था इत्यादींना महत्त्व दिले जाते. तातडीने केल्या जाणाऱ्या बदलांच्या ऐवजी क्रमाक्रमाने आणि हळूहळू होणाऱ्या बदलांना/विकासाला रूढीवादी विचारसरणी प्राथमिकता देते.

इ. स. १८१५ च्या जून महिन्यात वॉटर्लूच्या लढाईत फ्रान्स विरुद्ध एकवटलेल्या ब्रिटन, रशिया, प्रशिया आणि ऑस्ट्रिया या युरोपीय शक्तींनी नेपोलियनचा पराभव करून त्याची सेंट हेलेना बेटावर विजनवासात रवानगी केली. इ. स. १८१५ मध्ये नेपोलियन युगाच्या समाप्तीनंतर युरोपातील बहुतांश सत्ता या रूढीवादी विचारसरणीच्या होत्या. रूढीवादी सत्ताधारी वर्ग मानत होता की, राज्याच्या आणि समाजाच्या प्रस्थापित पारंपारिक संस्था उदा. राज्यव्यवस्था (राजतंत्र), चर्च (धर्मसंस्था), सामाजिक उच्च-नीचतेची व्यवस्था (सामाजिक भेदभाव), संपत्तीचा अधिकार आणि कुटुंबाचे स्वरूप हे जसे होते तसेच राहायला हवेत. नेपोलियनद्वारे सुरु केल्या गेलेल्या बदलांच्या अनुभवातून युरोपातील रूढीवादी सत्ताधारींच्या लक्षात आले की, 'आधुनिकीकरण' हे पारंपारिक राजतंत्राला (निरंकुश राज्यसत्ता) आणखी मजबूत बनवू शकते. राज्यव्यवस्थेच्या शक्तीस अधिक कार्यक्षम आणि मजबूत बनवण्यासाठी 'आधुनिकीकरण' करण्याचा सपाटा युरोपातील रूढीवादी सत्ताधारींनी सुरु केला. सैन्याचे, नोकरशाहीचे, अर्थव्यवस्थेचे आधुनिकीकरण करण्यास सुरवात झाली. सामंतवाद आणि भुदासत्व समाप्त केल्यास जनतेचा पाठींबा मिळवून निरंकुश राजेशाही मजबूतीने टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न युरोपातील नव्या रूढीवादींनी केला.

इ. स. १८१५ मध्ये ब्रिटन, रशिया, प्रशिया आणि ऑस्ट्रिया सारख्या नेपोलियनला पराभूत करणाऱ्या युरोपियन शक्तींचे प्रतिनिधी युरोपचे भवितव्य निश्चित करण्यासाठी ऑस्ट्रियातील व्हिएन्ना येथील संमेलनात जमले, या संमेलनास "Vienna Congress" (व्हिएन्ना काँग्रेस) म्हणजेच 'व्हिएन्ना परिषद' म्हणून ओळखले जाते. ऑस्ट्रियाचा चान्सलर ड्युक मेटर्निक हा रूढीवादी नेता आणि मुत्सद्दी होता. मेटर्निकने व्हिएन्ना परिषद आयोजित करण्यात पुढाकार घेतला होता. व्हिएन्ना परिषदेमध्ये सहभागी युरोपियन शक्तींमध्ये समझोता झाला ज्याला "Treaty of Vienna" (ट्रीटी ऑफ व्हिएन्ना) म्हणजेच 'व्हिएन्ना करार' म्हणून ओळखले जाते. व्हिएन्ना कराराद्वारे युरोपमधील रूढीवादी शक्तींनी नेपोलियनच्या काळात झालेले युरोपातील अनेक बदल नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. फ्रेंच राज्यक्रांती दरम्यान सत्तेतून दूर करण्यात आलेल्या बर्बॉन घराण्याला पुन्हा फ्रान्सचे राजपद देण्यात आले. त्याचबरोबर नेपोलियनद्वारा फ्रान्सने जिंकलेला प्रदेश फ्रान्सकडून काढून घेण्यात आला. फ्रान्सद्वारे पुन्हा साम्राज्यविस्ताराचा प्रयत्न होऊ नये म्हणून फ्रान्सच्या सीमेवर काही नवी राज्ये निर्माण केली गेली. एकमेकांच्या हितसंबंधाना केंद्रात ठेऊन नव रूढीवादी शक्तींनी जिंकलेल्या भूभागाची वाटणी करून टाकली. नेपोलियनने नष्ट केलेल्या राजेशाहींना पुनर्स्थापित करणे आणि संपूर्ण युरोपात नवरूढीवादी व्यवस्था प्रस्थापित करणे हे व्हिएन्ना परिषदेचे प्रमुख उद्देश होते. इ. स. १८१५ नंतर युरोपात स्थापन झालेल्या सत्ता या निरंकुश होत्या. आपली सत्ता टिकवण्यासाठी त्यांनी दमन तंत्राचा वापर केला. नव रूढीवादी निरंकुश सत्तांच्या विरोधात जनमत एकवटले गेले ज्याचा परिणाम क्रांतिकारी राष्ट्रवादाच्या वाढीच्या स्वरूपात झाला.

● क्रांतिकारी राष्ट्रवाद आणि क्रांत्यांचे युग :

इ.स. १८१५ नंतर स्थापित झालेल्या नव रूढीवादी सत्ता या कोणत्याही प्रकारची असहमती, विरोध अथवा टीका सहन करणाऱ्या नव्हत्या. सत्ता विरोधी असणाऱ्या सर्वप्रकारच्या हालचालींवर नजर ठेवणे आणि त्यांना पायबंद घालण्यासाठी दमन तंत्राचा वापर करण्यास या सत्ता मागेपुढे पाहत नसत. नवरूढीवादी निरंकुश सत्ताध्यांचे दमन जसे वाढत गेले तसे उदारवादी राष्ट्रवादाच्या प्रतिकाराचे स्वरूपदेखील तीव्र होत गेले. इ.स. १८१५ नंतर निरंकुश सत्ताध्यांद्वारे होणाऱ्या दमनाचा रेटा जसा वाढत गेला, तसे उदारमतवादी-राष्ट्रवादी भूमिगत झाले. अनेक युरोपियन राज्यात क्रांतिकारींना प्रशिक्षण देण्यासाठी आणि विचारांचा प्रसार करण्यासाठी गुप्त संघटनांची स्थापना झाली. त्याकाळी व्हिएन्ना परिषदेनंतर स्थापना झालेल्या राजेशाही व्यवस्थांना विरोध करणे हीच 'क्रांतिकारी' असण्याचे लक्षण मानले जायचे. त्यासोबतच स्वातंत्र्य आणि मुक्ती मिळवण्यासाठी प्रतिबद्ध होऊन संघर्ष करणे हे क्रांतिकारी होण्यासाठी आवश्यक होते. बहुतांश क्रांतिकारी राष्ट्र-राज्यांची स्थापना होण्यास स्वातंत्र्याच्या संघर्षाची पूर्वअट मानत होते. युरोपातील क्रांतिकारींनी अनेक भूमिगत अथवा गुप्त संघटनांची स्थापना केली. यंग इटली, यंग युरोप, कार्बोनारी इत्यादी गुप्त संघटनांमध्ये पोलंड, फ्रान्स, इटली आणि जर्मनी इत्यादी प्रदेशातील समविचारी युवक एकत्र येत असत. क्रांतिकारींच्या गतीविधींमुळे आणि त्यांनी केलेल्या विचारांच्या प्रसारामुळे राष्ट्रवादाचा प्रसार युरोपभर होत गेला.

रूढीवादी सरकारांनी दमनतंत्र जसं जसं वाढत नेले तस तसे बहुतांश युरोपात उदारमतवाद आणि राष्ट्रवाद यांना क्रांतीशी जोडून पहिले जाऊ लागले. इटली आणि जर्मनीचा प्रदेश, ऑटोमन साम्राज्यातील

काही प्रदेश, आयर्लंड, पोलंड इत्यादी क्षेत्रात हा विचार बळावू लागला. सदर प्रदेशातील क्रांतींचे नेतृत्व उदारमतवादी-राष्ट्रवादी विचारांनी प्रेरित शिक्षित मध्यमवर्गीय लोकांमधील काही विशिष्ट लोकांनी केला. यामध्ये प्राध्यापक, शाळेतील शिक्षक, कारकून आणि व्यापारात गुंतलेले मध्यमवर्गीय लोक प्रामुख्याने सहभागी होते. परिणामी सन १८३० ते १८४८ या काळात युरोपात अनेक प्रदेशात क्रांती आणि क्रांतीचे प्रयत्न घडून आले म्हणून या काळाला 'क्रांत्यांचे युग' म्हणून ओळखले जाते.

पहिल्यांदा जुलै, १८३० मध्ये फ्रान्स मध्ये उठाव होऊन सन १८१५ मध्ये रूढीवादी शक्तींनी पुर्नस्थापित केलेली बुर्बॉन घराण्याची राजेशाही उलथून टाकण्यात आली. राजेशाही उलथून टाकणाऱ्या उदारमतवादी क्रांतिकारींनी घटनात्मक राजेशाहीची स्थापना करून लुई फिलीप याला फ्रान्सच्या राजपदावर बसवले. फ्रान्समधील या घडामोडींनी प्रेरणा घेऊन ऑगस्ट १८३० ते जुलै १८३१ याकाळात घडलेल्या घटनाक्रमाने ब्रुसेल्स मध्ये 'बेल्जियन क्रांती' झाली. युनायटेड किंगडम ऑफ नेदरलँड्स मधून दक्षिणेकडील भाग वेगळा होऊन स्वतंत्र 'बेल्जियम' राष्ट्राची स्थापना झाली. सन १८२१ पासून ग्रीसच्या स्वातंत्र्यासाठी ऑटोमन साम्राज्याविरुद्ध चाललेल्या ग्रीक राष्ट्रवादींच्या संघर्षाला यश येऊन सन १८३१ मध्ये झालेल्या कॉन्स्टेटीनोपलच्या कराराने 'ग्रीस'ला 'स्वतंत्र राष्ट्र' म्हणून मान्यता मिळाली. ग्रीसच्या संघर्षाने संपूर्ण युरोपातील शिक्षित अभिजन वर्गात राष्ट्रीय भावनेचा मोठ्या प्रमाणात प्रसार झाला.

१८३० चे दशक हे युरोपसाठी मोठी संकटे घेऊन आले होते. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभीच्या दशकात संपूर्ण युरोपच्या लोकसंख्येत मोठी वाढ झाली. उपलब्ध असलेल्या रोजगाराच्या संख्येपेक्षाही अधिक लोक कामाच्या शोधात भटकत होते. ग्रामीण भागातील लोक रोजगाराच्या शोधात शहरात येऊन झोपडपट्टी सारख्या भागात राहू लागले. शहरातील लघु उत्पादकांना औद्योगिक क्रांती झालेल्या इंग्लंडमधील उत्पादकांशी विषम पातळीवरील स्पर्धा करावी लागत होती. उमराव वर्ग अथवा सामंतांच्या ताब्यात असलेल्या प्रदेशात शेतकरी हे जमीनदारी कर आणि कामाच्या ओझ्याखाली दबलेले होते. अन्नधान्यांचे भाव वाढणे किंवा एखाद्या वर्षी पिकांचे नुकसान झाल्यास शहरे आणि गावांमध्ये व्यापक स्वरूपात दारिद्र्य फैलावत असे.

सन १८४८ मध्ये देखील अन्नधान्याची टंचाई आणि व्यापक स्वरूपात पसरलेली बेरोजगारीने त्रस्त झालेले फ्रान्सची राजधानी असलेल्या पॅरीस शहरात रस्त्यावर आले. रस्त्यावर ठीकठिकाणी अडथळे उभे करून सरकार विरुद्ध आंदोलन केले. सन १८४८ च्या या फ्रेंच क्रांतीमुळे फ्रान्सचा राजा लुई फिलीपला राजपदावरून पायउतार व्हावे लागले आणि फ्रान्समध्ये प्रजासत्ताक सरकारची स्थापना झाली. फ्रान्सच्या राष्ट्रीय सभेने प्रजासत्ताकाच्या घोषणेबरोबरच २१ वर्ष पेक्षा जास्त वय असणाऱ्या सर्व पुरुषांना मताधिकार आणि रोजगाराची गॅरंटी देण्यात आली. लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देता यावा म्हणून राष्ट्रीय कारखान्यांची स्थापना करण्यात आली. सन १८४८ मध्ये फ्रान्समध्ये झालेल्या घटनांप्रमाणे युरोपात अनेक ठिकाणी उठाव झाले. एकीकडे दारिद्र्य, बेरोजगारी आणि भुकेने व्याकूळ शेतकरी-कामगार उठाव करत होते तेव्हा त्याच्या समांतर पातळीवर मध्यमवर्गीय लोक देखील क्रांती करत होते. युरोपातील त्या भागात जिथे अजून स्वतंत्र राष्ट्र-राज्य अस्तित्वात आले नव्हते तिथे म्हणजेच जर्मनी, इटली, पोलंड, ऑस्ट्रो-हंगेरियन

साम्राज्य इत्यादी मधील उदारमतवादी मध्यम वर्गातील स्त्री-पुरुषांनी घटनात्मक व्यवस्थेच्या मागणीला राष्ट्रीय एकीकरणाच्या मागणीशी जोडून दिले. जनतेमध्ये वाढत्या असंतोषाचा फायदा उचलून एका राष्ट्र-राज्याच्या मागणीवर जोर दिला. राष्ट्र-राज्य हे घटना/संविधान, वृत्तपत्रांचे स्वातंत्र्य आणि संघटना उभारणीचे स्वातंत्र्य सारख्या संसदीय सिद्धांतावर आधारलेले असावे असा उदारमतवादी विचार होता.

● **छपाई कलेचा विकास आणि राष्ट्राची अभिव्यक्ती :**

बहुतांश नव रूढीवादी निरंकुश सत्तांनी फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या स्वातंत्र्य आणि मुक्तीच्या विचारांचा प्रसार करणाऱ्या वृत्तपत्रांवर, पुस्तकांवर, नाटकांवर आणि गीतांवर सेन्सोरशीप लागू केली. सरकारी दमन सुरु असून देखील फ्रेंच राज्यक्रांतीचे विचार युरोपमधील उदारमतवादींना प्रेरणा देत राहिले. नवरूढीवादी व्यवस्थेच्या टीकाकार असलेल्या उदारवादी राष्ट्रवादींनी प्रेसच्या स्वातंत्र्याचा मुद्दा देखील उचलून धरला. युरोपात छपाई कलेचा विकास झाला होता आणि मोठ्याप्रमाणात वृत्तपत्रे, नियतकालिके, ग्रंथ, पत्रके छापणे आणि प्रसारित करणे सोपे झाले होते. ख्यातनाम इतिहासकार बेनेडीक्ट अँडरसन यांनी आपल्या 'Imagined Communities' (१९८३) इमॅजीन्ड कम्युनिटीज(१९८३) म्हणजे 'परिकल्पित समुदाय' या सुप्रसिद्ध ग्रंथात राष्ट्रवाद आणि छपाई कलेचा विकास यांसंबंधी मुलभूत मांडणी केली आहे. बेनेडीक्ट अँडरसन यांच्या मते, छपाई कलेचा वापर करून प्रादेशिक/स्थानिक भाषेतून वृत्तपत्रे, नियतकालिके, ग्रंथ, पत्रके इत्यादी प्रकाशित होऊ लागल्याने राष्ट्रीय जागृतीस खतपाणी घातले गेले. व्यावसायिक पद्धतीने होणाऱ्या छपाई तंत्राने मानवी इतिहासात प्रथमच लोकांना असे माध्यम पुरवले की, ज्या आधारे स्वतः एकमेकांस कधीही प्रत्यक्षात न भेटलेले किंवा भेटणार नाहीत असे वाचक हे एकमेकांशी राष्ट्रीयत्वाच्या नात्याने जोडले गेले. छपाई तंत्राचा वापर करून मुख्यतः अगदी भिन्न-भिन्न प्रदेशातील लोकांना देखील एखाद्या घटनेचा अनुभव प्रामुख्याने वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून पोहचत होता. वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून मिळणारा घटनेचा अनुभव प्रत्यक्ष घटना कितीही दूर घटली असली तरी वाचकाला अनुभवता येत होती. घटनांबद्दल, त्यात भाग घेणाऱ्या अथवा संबंधित व्यक्तींबद्दल वृत्तपत्रे ही वाचकांना अवगत करत असत. सतत अशा घटनांविषयी, व्यक्तींविषयी वाचत असताना या बाबी वाचकाच्या सामाजिक अवकाशाचा भाग बनत आणि वाचक स्वतःला घटनेशी संबंधित समुदायाशी जोडून घेत असे. बेनेडीक्ट अँडरसन आपण एकाद्या समुदायाचा भाग आहोत ही भावना प्रत्यक्ष एकमेकांस कधी ही न भेटलेल्या लोकांच्या मनात हळूहळू निर्माण झाली. एकाच समुदायाचा भाग असल्याची भावना राष्ट्रवादाच्या प्रसारामागील मागील महत्त्वपूर्ण शक्ती होती आणि छपाई तंत्राचा मोठ्याप्रमाणात झालेला वापर हे त्यामागील महत्त्वपूर्ण कारण होते.

राष्ट्रवादाचा प्रसार फक्त युद्धे, वैचारिक चर्चा किंवा कुटनीती एवढ्यामुळेच झाला नाही. राष्ट्र म्हणून विचार निर्माण होण्यामागे सांस्कृतिक घटकांनी देखील महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावली. चित्रकला, मूर्तीकला, कविता, साहित्य, नाटक, कथा आणि संगीत इत्यादींनी राष्ट्रवादी भावनांना रुजविण्यात आणि अभिव्यक्त करण्यात महत्त्वाची भूमिका निभावली. एक सामुहिक ऐतिहासिक वारश्याची जाणीव आणि एक सांस्कृतिक भूतकाळ असल्याची भावना हेच राष्ट्राचा आधार बनतील अशी तत्कालीन राष्ट्रवादी विचारकांची भावना होती. जर्मन विचारवंत योहान गॉटफ्रीड यांच्या मते, राष्ट्राचा मूळ आत्मा हा लोकगीते, लोक साहित्य आणि

लोकनृत्यात प्रकट होत असल्याने लोकसंस्कृतीच्या या रूपांना एकत्रित करणे आणि ठासवणे हे राष्ट्र निर्मितीच्या उद्देशपूर्तीसाठी अत्यंत आवश्यक आहे. लोकसंस्कृतीच्या माध्यमातून शिक्षित तसेच अशिक्षित जनतेपर्यंत आधुनिक राष्ट्राचा संदेश पोहोचवता येणे शक्य होते. भाषेने राष्ट्रवादाच्या विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. एक भाषीय म्हणून एकत्र येण्याची प्रक्रिया गतिमान होत असे. आपल्यावर दुसरी एखादी परकीय भाषा लादली जात आहे म्हणून होणाऱ्या जनआक्रोशातून देखील राष्ट्रवादी भावनेच्या उदयाला हातभार लागला.

युरोपातील तत्कालीन चित्रकारांनी राष्ट्राला अभिव्यक्त करण्याकरिता स्त्रीच्या रूपकाचा वापर केला. राष्ट्राच्या मुळात अमूर्त असलेल्या विचाराला ठोस आधार देण्याच्या हेतूने विविध प्रतीकांचा आणि स्त्रीच्या रूपकांचा वापर केला. ज्याप्रमाणे स्वातंत्र्य पूर्व काळातील 'भारत माता' ही साखळदंडांनी जखडलेली दाखवली जात होती त्या प्रकारची राष्ट्राला प्रस्तुत करण्यासाठी स्त्रीच्या रूपकांचा वापर युरोपात करण्यात आला. फ्रेंच राज्यक्रांती दरम्यान स्वातंत्र्य, न्याय आणि प्रजासत्ताक या विचारांना स्त्री रूपात दाखवण्यात आले. उदा. डोव्यावर पट्टी बांधलेली आणि हातात तराजू घेतलेल्या स्त्रीचे रूपक हे 'न्याय' या विचारला अभिव्यक्त करते. फ्रेंच प्रजासत्ताकाला अभिव्यक्त करण्यासाठी 'मेरीअॅन' नावाने स्त्री रूपकाचा वापर करण्यात आला. अशा प्रकारे जर्मन राष्ट्राचे प्रतिक म्हणून 'जर्मनिया', पोलंड राष्ट्राचे प्रतिक म्हणून 'पोलोनिया' अशा स्त्री रूपकांचा वापर युरोपात राष्ट्रवादाचा प्रसार होत असताना केला गेला जो लोकांवर राष्ट्रवादी विचारांचा प्रभाव पडण्यास सहाय्यभूत ठरला. उपरोक्तप्रमाणे चर्चिते गेलेल्या अनेक कारणांच्या आणि ऐतिहासिक प्रक्रियांच्या परिणामस्वरूप एकोणिसाव्या शतकात युरोपात राष्ट्रवादाचा उदय आणि प्रसार झाला. राष्ट्रवादाच्या प्रसारामुळे काही राज्यांमध्ये ही निरंकुश राजेशाही कडून राष्ट्राच्या स्वरूपात घटनात्मक प्रजासत्ताक व्यवस्थेकडे होणारे स्थित्यंतर झाले. तर काही राज्ये ही परकीय सत्तेपासून वेगळी होऊन स्वतंत्र 'राष्ट्र' बनली. विविध राज्यात विभागलेले प्रदेशांचे एकीकरण होऊन इटली आणि जर्मनी ही राष्ट्रे उदयाला आली.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-१

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) 'आधुनिकता' या संकल्पनेचे महत्त्वाचे तत्व म्हणून मानली जाणारी मुल्ये कोणती आहेत?
- (२) युरोपात पहिल्यांदा ही कोणती राष्ट्र-राज्ये उदयाला आली?
- (३) १९ व्या शतकाच्या आरंभीच्या दशकात राष्ट्रीय एकतेशी संबंधित विचार हे कोणत्या विचारप्रणालीशी जोडलेले होते?
- (४) कोणत्या विचारसरणीमध्ये परंपरा, रूढी, प्रस्थापित संस्था इत्यादींना महत्त्व दिले जाते?
- (५) राष्ट्रवाद आणि छपाई कलेचा विकास यांसंबंधी मुलभूत मांडणी कोणी केली आहे?

(ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) आधुनिक राष्ट्रवादाचा उदय हा अठराव्या शतकातयेथे झाला.
- (२) फ्रेंच इतिहासकार याने सन १८८२ मध्ये 'राष्ट्र म्हणजे काय?' या विषयावर व्याख्यान दिले.
- (३) 'राष्ट्रवाद' ही एक संकल्पना आहे यावर बहुतांश इतिहासकारांचे एकमत आहे.
- (४) इतिहासात आधुनिक राष्ट्रवादाची पहिली अभिव्यक्ती ही सन १७८९ मधील च्या स्वरूपात दिसून येते.
- (५) नेपोलियनने फ्रेंच नागरी संहितेत सुधारणा केल्या ज्याला म्हणून ओळखले जाते.

३.२.२ मॅझिनी, गॅरिबाल्डी आणि काव्हूर

राष्ट्रवादाच्या प्रसारामुळे विविध छोट्या-छोट्या राज्यात विभागलेल्या किंवा परकीय सत्तेच्या वर्चस्वाखाली असलेल्या विशिष्ट भूप्रदेशातील समान भाषा, समान संस्कृती असलेल्या लोकांत राष्ट्रीय एकात्मतेची आणि राजकीय स्वातंत्र्याची भावना निर्माण झाली. आज आपण ज्या राष्ट्रांना इटली आणि जर्मनी म्हणून ओळखतो ती राष्ट्रे एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अस्तित्वात आली. इटली हे विविध छोट्या छोट्या राज्यांमध्ये विभागलेले होते. जनमताच्या रेट्यामुळे आणि राजकारणाच्या गरजेमुळे अनेक वर्षे चाललेल्या सततच्या संघर्षानंतर छोट्या छोट्या राज्यांचे एकीकरण होऊन इटली हे राष्ट्र उदयाला आले. इटली एकीकरण हे जागतिक इतिहासातील अत्यंत दूरगामी परिणाम करणारी घटना होती. त्यामुळे इटलीच्या एकीकरणाची प्रक्रिया समजून घेण्याचा आपण प्रयत्न करणार आहोत.

● इटलीच्या एकीकरणाची पार्श्वभूमी

आज ज्या राष्ट्राला आपण 'इटली' म्हणून ओळखतो ते राष्ट्र अनेक शतकांपासून अनेक छोट्या छोट्या राज्यांच्या स्वरूपात विखुरलेले होते. काही प्रदेशावर हॉब्सबर्ग साम्राज्याचे शासन होते तर काही राज्यांवर वंशपरंपरेने शासन करणारी राजघराणी होती. एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यात इटली हे सात राज्यांमध्ये विभाजित होते. टस्कनी राज्य, मोडेना राज्य, पेपल राज्य, पर्मा राज्य, सिसिली राज्य, नेपल्स राज्य, सार्डिनीया-पीडमॉऊंट ही ती सात राज्ये होती. यांपैकी फक्त सार्डिनीया-पीडमॉऊंट राज्यात एक इटालियन राजघराण्याचे शासन होते. बाकी राज्यांवर पोप, हॉब्सबर्ग घराणे आणि स्पॅनिश बुरबॉन घराण्याची सत्ता होती. इटालियन भाषेत देखील अजून एकसारखेपणा नव्हता. इटालियन भाषेचे अनेक प्रादेशिक आणि स्थानिक स्वरूप अस्तित्वात होते. अनेक राज्यांचे अस्तित्त्व असल्याने इटलीच्या प्रदेशात ऐक्य निर्माण होऊ शकले नाही. ही राज्ये सतत एकमेकांशी संघर्ष करत राहिली त्यामुळे इटालियन जनतेत राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण झाली नव्हती. इटलीतील लहान लहान राज्यांवर फ्रान्स, ऑस्ट्रिया, स्पेन, प्रशिया इत्यादी शक्तीशाली

युरोपियन राज्यांचे वर्चस्व होते. आपले वर्चस्व आणि प्रभाव कायम राखण्यासाठी या शक्तींनी इटलीच्या एकीकरणास विरोध केला.

- **फ्रेंच राज्यक्रांती आणि इटालियन जनतेत एकीकरणाची भावना :**

सन १७८९ मध्ये झालेल्या फ्रेंच राज्यक्रांतीमधील स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मुल्यांचा संपूर्ण युरोपात प्रसार झाला. या मुल्यांच्या प्रभावापासून इटलीचा प्रदेश देखील अलिप्त राहिला नाही. फ्रेंच राज्यक्रांतीची माहिती आणि मुल्यांच्या प्रसारामुळे इटालियन लोकांत एकीकरणाची भावना उत्पन्न झाली. नेपोलियनच्या नेतृत्वातील फ्रेंच सैन्याने इटलीतील छोट्या छोट्या राज्यांवर सत्ता स्थापित केली. नेपोलियनने इटलीमधील छोट्या छोट्या राज्यांचे उत्तर इटली, मध्य इटली आणि दक्षिण इटली असे तीन भौगोलिक भाग केले. उत्तर इटली आणि मध्य इटलीवर नेपोलियन ने आपले थेट नियंत्रण आणले आणि दक्षिण इटलीवर अप्रत्यक्ष नियंत्रण प्रस्थापित केले. उत्तर इटली मध्ये आधी सन १८०२ मध्ये इटालियन प्रजासत्ताकची स्थापना करून नेपोलियन तेथील अध्यक्ष बनला आणि नंतर याच प्रजासत्ताकचे सन १८०५ मध्ये 'किंगडम ऑफ इटली' (इटलीचे राज्य) असे रुपांतर करून नेपोलियनने 'इटलीचे राजपद' देखील धारण केले. नेपोलियनच्या शासनकाळात इटलीमध्ये नेपोलियनची संहिता लागू केली गेली. नेपोलियन संहिते अंतर्गत इटलीमधील सामंतवादी व्यवस्थेतील विशेषाधिकार नष्ट करण्यात आले, संपूर्ण इटलीमध्ये चालणाऱ्या अंतर्गत व्यापारावरील बंधने रद्द केली आणि कायद्यापुढे सर्वांना समानतेचे तत्त्व लागू केले. नेपोलियनच्या या सुधारणांमुळे इटालियन जनतेत राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना वाढीस लागली. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या मुल्यांच्या आणि इटालियन राष्ट्रवादाच्या वाढीस या घटनाक्रमाद्वारे खतपाणी मिळाले.

- **व्हिएन्ना परिषद आणि इटलीची विभागणी :**

सन १८१५ मध्ये नेपोलियनचा पराभव केल्यानंतर युरोपचे भवितव्य ठरवण्यासाठी युरोपमधील जेत्या शक्तींची व्हिएन्ना येथे परिषद झाली. जेत्या शक्तींनी आपल्या आपल्या राज्यांचे हितसंबंध लक्षात घेऊन युरोपचे विभाजन केले. हे विभाजन करत असताना त्या त्या प्रदेशातील लोकांच्या इच्छा-आकांक्षा यांच्याकडे साफ दुर्लक्ष करून तेथील उदारमतवादी चळवळी दडपून टाकण्याचा प्रयत्न केला. नेपोलियनद्वारे इटलीमध्ये घडवून आणलेल्या सुधारणा रद्द करण्यात आल्या. नेपोलियनने इटलीचे जे तीन गट केले होते त्यांचे देखील छोट्या छोट्या राज्यात विभाजन केले गेले आणि तेथे नवरूढीवादी राजघराण्यांची सत्ता स्थापन केली. व्हिएन्ना परिषदेने इटलीमधील व्हेनेशिया आणि लॉंबार्डीचा प्रदेश ऑस्ट्रियास दिला. टस्किनी, ल्युका, मोडेना, पार्मा, इत्यादी ठिकाणी ऑस्ट्रियाच्या राजघराण्यातील म्हणजे हॉब्सबर्ग घराण्यातील व्यक्तींना राजपदावर बसवण्यात आले. रोममध्ये पोपच्या सत्तेची पुर्नस्थापना करण्यात आली. सिसिली आणि नेपल्स या राज्यात स्पॅनिश बुर्रबॉन घराण्याला पुन्हा सत्तास्थानी आणण्यात आले. सॅव्हाय आणि पीडमॉऊंट-सार्डेनिया येथे व्हिक्टर इमॅन्युएल याला राजपदावर बसवण्यात आले. इटलीमधील उदारमतवादी चळवळी हरप्रकारे दडपून टाकण्याचा प्रयत्न ऑस्ट्रियाचा 'चान्सलर' अर्थात पंतप्रधान असलेल्या मेटरनिकने केला. इटलीतील नवरूढीवादी सत्ताधार्यांनी उदारमतवादी आणि राष्ट्रवादी चळवळींना दडपून टाकण्यासाठी दमनाचे

धोरण अवलंबिले. परिणामी, अन्याय, अत्याचारग्रस्त जनतेच्या मनात इटलीतील नवरूढीवादी राजवटीच्या विरुद्ध असंतोष निर्माण झाला. इटलीच्या विविध राज्यातील अत्याचारी नवरूढीवादी राजवटींना प्रतिरोध करून इटालियन राष्ट्राची उभारणी करण्याच्या विचाराने इटलीच्या जनमानसात जोर धरला.

- **‘कोळसे जाळणाऱ्यांची’ कार्बोनरी संघटना :**

मेटरनिक आणि युरोपातील नवरूढीवादी सत्ताधीशांच्या दडपशाही विरोधात युरोपातील जनतेच्या मनात असंतोष निर्माण झाला होता. इटलीतील राष्ट्रवादी जनता देखील यास अपवाद नव्हती. इटलीच्या दक्षिण भागातील नेपल्स राज्यात राष्ट्रवादी लोक एकत्रित आले आणि त्यांनी ‘कार्बोनरी’ नावाची संघटना स्थापन केली. ‘कार्बोनरी’ म्हणजे ‘कोळसा जाळणारे’ असे या संघटनेच्या सभासदांना टोपण नाव देण्यात आले होते म्हणून ही संघटना ‘कार्बोनरी’ म्हणजे ‘कोळसा जाळणाऱ्यांची संघटना’ म्हणून ओळखली जाते. सन १८०० ते १८३१ याकाळात कार्यरत असणारी कार्बोनरी संघटना ही सत्ताधाऱ्यांच्या दडपशाहीच्या धोरणामुळे गुप्तपणे काम करत असे. सदर संघटना ही उदारमतवादी विचारांच्या लोकांची होती ज्यातील बरेचजण हे राष्ट्रवादाने देखील प्रेरित होते. त्यांचा मुख्य उद्देश हा अनियंत्रित सत्तेला पराजित करून घटनात्मक सरकार स्थापन करण्याचा होता. उदारमतवादी आणि राष्ट्रवादी असून देखील कार्बोनरी संघटनेकडे आपल्या उद्देशाच्या पुर्ती करिता कोणताही स्पष्ट असा तात्कालिक राजकीय कार्यक्रम नव्हता. सन १८१५ नंतरच्या राजकीयदृष्ट्या दडपशाहीच्या वातावरणातील वाढत्या असंतोषावर विशेषतः दक्षिण इटलीमध्ये त्यांनी लक्ष केंद्रित केले होते. कार्बोनरी संघटनेच्या सदस्यांनी इटलीच्या एकीकरणाच्या चळवळीत भाग घेतला होता. सन १८२० ची अयशस्वी क्रांती आणि इटलीच्या राष्ट्रवादाच्या विकासात कार्बोनरी संघटनेच्या सभासदांची मोठी भूमिका होती. इटलीच्या एकीकरणात महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या इटालियन क्रांतिकारी राष्ट्रवादी नेत्यांमधील जोसेफ मॅझिनी आणि जोसेफ गॅरिबाल्डी हे दोघे या कार्बोनरी संघटनेचे सभासद होते.

- **सन १८२० च्या नेपल्स आणि पीडमॉऊंटमधील अयशस्वी क्रांत्या :**

सन १८२० मध्ये युरोपातील इंग्लंड, स्पेन, पोर्तुगाल आणि रशिया या विविध देशातील जनतेने अनियंत्रित राजेशाही ऐवजी घटनात्मक राजेशाही स्थापित करण्यासाठी उठाव केला. त्याचवेळी ग्रीस मधील जनतेने ऑटोमन साम्राज्याविरोधात स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी उठाव केला. उदारमतवादी विचारांच्या विरोधातील दडपशाही धोरणाविरोधातील असंतोषातून झालेल्या सन १८२० च्या दशकातील विविध देशातील उदारमतवादी-राष्ट्रवादी जनतेने उठाव केले, याला ‘१८२० च्या क्रांत्या’ असे म्हटले जाते. इटलीमधील जनता देखील १८२०च्या क्रांत्यांपासून अलिप्त नव्हती.

स्पेनच्या उदारमतवादी-राष्ट्रवादी क्रांतिकारकांनी उठाव करून घटनात्मक राजेशाही प्रस्थापित केली. स्पेनमधील या घटनाक्रमापासून प्रेरणा घेऊन इटलीच्या काही भागात देखील उठाव झाले. इटलीच्या दक्षिण भागातील नेपल्स आणि उत्तर भागातील पीडमॉऊंट येथे हे उठाव झाले. नेपोलियनने इटलीवर कब्जा केल्यानंतर नेपल्समध्ये त्याने उदारमतवादी घटनात्मक राजेशाही प्रस्थापित केली होती. मात्र, नेपोलियनच्या पाडावानंतर आलेल्या राजसत्तेने उदारमतवादी घटनात्मक व्यवस्था रद्दबातल केली. राजाच्या या कृतीमुळे

नेपल्सच्या जनतेमध्ये मोठ्याप्रमाणात असंतोष निर्माण झाला. परिणामी १८२० मध्ये नेपल्स मध्ये उठाव झाला. जनतेच्या उठावाची तीव्रता लक्षात घेऊन राजाने उदारमतवादी घटनेस मंजुरी दिली.

नेपल्सच्या क्रांती पासून प्रेरणा घेऊन पीडमॉऊंटमध्ये देखील उठाव झाला. व्हिक्टर इमॅन्युअल हा पीडमॉऊंट-सार्डेनियाचा राजा होता. पीडमॉऊंटच्या जनतेने उठावाद्वारे उदारमतवादी घटनात्मक व्यवस्थेची मागणी केली. उठावास जनतेचा असलेला पाठींबा पाहून त्याने आपल्या चुलतभावाकडे म्हणजे चार्ल्स अल्बर्टकडे सत्तेची सूत्रे देऊन राजत्याग केला. पीडमॉऊंटमध्ये घटनात्मक राजेशाही स्थापन करण्यात आली. इटलीच्या नेपल्स आणि पीडमॉऊंट या भागात झालेले या क्रांतिकारी घटना युरोपातील अनियंत्रित आणि नवरूढीवादी राजसत्तांच्या हितसंबंधांना बाधा पोचविणाऱ्या होत्या. त्यामुळे ऑस्ट्रियाच्या चान्सलर असलेल्या मेटर्नीकने युरोपातील राजसत्तांशी संधान साधून नेपल्स आणि पीडमॉऊंटमध्ये आपले सैन्य पाठविले. ऑस्ट्रियन सैन्याने नेपल्स आणि पीडमॉऊंटचा उठाव मोडून काढला. मेटर्नीकच्या या कारवाईमुळे नेपल्स आणि पीडमॉऊंटमध्ये नव्याने प्रस्थापित झालेली घटनात्मक व्यवस्था नष्ट करून तेथे पुन्हा अनियंत्रित राजेशाही स्थापन करण्यात आली. अशा रीतीने इटलीमधील १८२०ची क्रांती ही अयशस्वी ठरली.

● १८३० ची फ्रेंच राज्यक्रांती आणि इटली :

सन १८३० मध्ये युरोपात क्रांतिकारी उठावांची एक लाट आली. सन १८३० च्या क्रांत्यांच्या मागे युरोपातील स्वच्छंदतावादी राष्ट्रवादाचा (Romantics Nationalism) प्रभाव कारणीभूत होता. स्वच्छंदतावादी राष्ट्रवादानुसार, कोणत्याही राजघराण्याच्या किंवा राजकीय व्यवस्थेच्या आधारे एकता किंवा एकनिष्ठता निर्माण होत नाही. राष्ट्रीय एकता ही समान भाषा, समान वंश, समान राहणीमान, समान संस्कृती, समान धर्म आणि समान चालीरीती इत्यादींच्या आधारे निर्माण होते, असे स्वच्छंदतावादी राष्ट्रवाद्यांचे मत होते. सन १८३० च्या या क्रांतिकारी लाटेत नेदरलँड्स, फ्रान्स, पोलंड, इटली, पोर्तुगाल आणि स्वित्झर्लंड इत्यादी राष्ट्रांत क्रांतिकारी उठाव झाले. युनायटेड किंग्डम ऑफ नेदरलँड्समध्ये क्रांती होऊन त्याचा भाग असलेला बेल्जियम स्वतंत्र झाला आणि स्वतंत्र किंग्डम ऑफ बेल्जियमची स्थापना झाली. फ्रान्समध्ये नेपोलियनचा पाडाव झाल्यानंतर पुनर्स्थापित करण्यात आलेल्या पारंपारिक 'बुर्बॉन' राजघराण्यातील चार्ल्सला राजपदावर बसविण्यात आले होते. सन १८३० च्या क्रांतीद्वारे चार्ल्सला राजपदावरून दूर करून त्याच्या जागी 'बुर्बॉन' राजघराण्याची दुय्यम शाखेतील आणि चार्ल्सचा चुलतभाऊ तसेच ऑर्लिन्सचा ड्युक असलेल्या लुई फिलीप याला 'फ्रान्सचा राजा' म्हणून घोषित करण्यात आले. पोलंडमध्ये देखील रशियाच्या वर्चस्वाविरुद्ध उठाव झाला. युरोपात घडणाऱ्या या १८३० च्या क्रांत्यांच्या लाटेपासून इटली देखील अलिप्त राहिला नाही. १८३० च्या फ्रेंच राज्यक्रांतीचे पडसाद इटलीमध्ये देखील उमटले. मोडेना, टस्किनी, पार्मा आणि रोम येथील लोकांनी तेथील नवरूढीवादी सत्तांच्या विरोधात उठाव केले. इटलीतील नवरूढीवादी राजवटींनी स्वतःच्या जनतेविरुद्ध ऑस्ट्रियन सैन्याचा वापर करून हे उठाव मोडून काढले. इटलीतील अनियंत्रित सत्ताधान्यांनी ही क्रांती दडपून टाकण्यासाठी क्रांतिकारींना पकडून त्यांना मृत्युदंड दिला. अशाप्रकारे १८३० चे क्रांतिकारी उठाव इटलीतील नवरूढीवादी राज्यसत्तांनी दडपून टाकले तरी राष्ट्रवादी भावनेच्या प्रसाराला रोखण्यात त्यांना अपयश आले.

- १८४८ ची क्रांती आणि इटली :

सन १८४८ मध्ये युरोपातील अनेक देशात प्रजासत्ताक राजवटी प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशाने उठाव झाले. रशिया, स्पेन इत्यादी देश वगळता इतर सर्व देशात कमी-अधिक तीव्रतेचे उठाव झाले. सन १८४८ च्या क्रांत्यांची सुरवात ही इटलीच्या सिसिली या प्रदेशातील स्थानिक क्रांतीने झाली आणि क्रांतीचे लोण अतिशय वेगाने फ्रान्स, जर्मनी, इटली आणि ऑस्ट्रिया इत्यादी प्रदेशात पसरले. हे सर्व उठाव युरोपातील रूढीवादी राजतंत्राविरोधात होते आणि जनतेचा त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात सहभाग होता. फ्रान्सच्या जनतेने बुरबॉन राजघराण्याच्या लुई फिलीपला राजपदावरून दूर करून नवीन राजघटना बनवून प्रजासत्ताकाची स्थापना केली. ऑस्ट्रियन साम्राज्यात देखील क्रांती होऊन ऑस्ट्रियाचा नवरूढीवादी चान्सलर असलेल्या मेटरनिक याला आपल्या पदाचा त्याग करून परागंदा व्हावे लागले. सन १८४८ च्या क्रांतीची सुरवात जरी इटलीच्या सिसिली मध्ये झाली असली तरी १८४८ च्या फ्रेंच राज्यक्रांती आणि १८४८ च्या ऑस्ट्रियन साम्राज्यातील क्रांतीद्वारे मेटरनिकचा पाडाव झाल्यानंतर इटलीमध्ये क्रांतीची तीव्रता वाढली. व्हेनेशिया आणि लॉंबार्डी या ऑस्ट्रियन साम्राज्याच्या थेट वर्चस्वाखाली असलेल्या इटालियन प्रदेशात उठाव झाले. या प्रदेशातील जनतेने ऑस्ट्रियन वर्चस्वाविरोधात उठावात मोठ्याप्रमाणात भाग घेतला. उठावाचे क्रांतीमध्ये रूपांतर होऊन ऑस्ट्रियाचे वर्चस्व झुगारून देऊन प्रजासत्ताकाची स्थापना करण्यात आली. पीडमॉऊंट-सार्डेनियाचा राजा अल्बर्ट याने राष्ट्रवादी भूमिका घेऊन व्हेनेशिया आणि लॉंबार्डी येथील उठावाला सहाय्य आणि समर्थन दिले होते. व्हेनेशिया आणि लॉंबार्डी येथील क्रांतीचे लोण सिसिली, टस्कीनी, नेपल्स आणि पार्मा या इटालियन राज्यांत देखील पसरले. या राज्यातील जनतेने तेथील प्रस्थापित प्रतिगामी राजवटींच्या विरोधात उठाव केला आणि उदारमतवादी घटना मंजूर करून घेतल्या. इटलीमधील प्राचीन शहर असलेल्या रोममध्ये देखील जनतेने उठाव केला. इटलीच्या एकीकरणाचा समर्थक आणि प्रखर राष्ट्रवादी जोसेफ मॅझिनी याने रोममधील उठावाचे नेतृत्व केले. रोममध्ये झालेल्या यशस्वी उठावानंतर तेथील पोपची सत्ता उलथून टाकून प्रजासत्ताकाची स्थापना करण्यात आली. रोममध्ये प्रजासत्ताक स्थापन करण्यात इटालियन राष्ट्रवादी जोसेफ गॅरिबाल्डी याची महत्त्वाची भूमिका होती. रोममध्ये स्थापन झालेले प्रजासत्ताक हे तिसऱ्या नेपोलियनने सैन्य पाठवून नष्ट केले व पोपच्या सत्तेची पुनर्स्थापना केली. इटलीमधील इतर ठिकाणी झालेले उठाव देखील प्रस्थापित सत्ताधार्यांनी मोडून काढले.

- इटलीच्या एकीकरणाच्या दिशेने :

इटालियन जनतेने लोकशाही सातत्याने केलेले उठाव हे प्रत्येकवेळी अपयशी ठरते. इटलीच्या विविध प्रदेशातील जनता विविध ठिकाणी वेगवेगळ्या काळात उठाव करत होती. प्रस्थापित प्रतिगामी सत्ता या आपापल्या राज्यातील उठाव स्वतःच्या सैन्याच्या आधारे दडपून टाकत असत. बऱ्याचवेळा जेव्हा उठावकर्त्यांनी प्रस्थापित राजवटी उलथून टाकल्या त्यावेळी परकीय राजवटींनी आपले सैन्य पाठवून यशस्वी झालेली क्रांती मोडून काढली होती. मात्र, संपूर्ण इटली मधील जनता एकाच वेळी एकत्रित आणि संघटीतरित्या उठावात सामील झाली तरच जनतेच्या लोकशाहीसाठीच्या उठावास यश येईल ही बाब इटलीच्या विविध भागातील उदारवादी इटालियन राष्ट्रवाद्यांच्या लक्षात आली. इटलीच्या विविध राज्यात

विभागलेल्या क्रांतिकारकांना उदारवादी लोकशाही व्यवस्था प्रस्थापित करायची असल्यास सर्व राज्यांतील क्रांतिकारकांनी संघटीत होणे आवश्यक होते. विविध राज्यांतील क्रांतिकारी संघटीत झाले तरच प्रतिगामी राजवटी टिकवून ठेवण्यासाठी होणारे परकीय सत्तांचे लष्करी हस्तक्षेप उधळून लावता येतील ही बाब देखील स्पष्ट झाली होती. परिणामी, संघटीतपणे आणि परस्पर समन्वय साधत इटलीच्या एकीकरणासाठीचे प्रयत्न सुरु झाले. इटलीच्या एकीकरणाच्या लढ्यात अनेक क्रांतिकारकांनी महत्त्वाची भूमिका निभावली. त्यांच्यापैकी इटालियन एकीकरणाचा प्रणेता आणि प्रखर राष्ट्रवादी जोसेफ मॅझिनी, प्रखर राष्ट्रवादी योद्धा जोसेफ गॅरिबाल्डी, इटलीच्या एकीकरणाला प्रत्यक्षात साकारणारा मुत्सद्दी काऊंट कॅमिलो डी काव्हूर आणि ज्याच्या नेतृत्वाखाली इटलीचे एकीकरण घडून आले तो पीडमॉऊंट-सार्डेनियाचा राजा व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय हे प्रमुख नेते होते.

● **जोसेफ मॅझिनी – वैचारिक आधाराचा रचनाकार : (१८०५ ते १८७२)**

जोसेफ मॅझिनी हा अत्यंत प्रखर राष्ट्रवादी आणि तितकाच प्रखर उदारवादी नेता म्हणून ओळखला जातो. जोसेफ मॅझिनी यांचा जन्म २२ जून १८०५ रोजी इटलीजवळ जिनोआ येथे झाला. त्यांचे वडिल विश्वविद्यालयात प्रोफेसर होते. वडिलांच्या क्रांतीकारक विचारांचा त्यांच्यावर प्रभाव होता. इटालियन लोकांमध्ये राष्ट्रीय जागृती निर्माण करण्यात जोसेफ मॅझिनीचा मोठा वाटा होता. मॅझिनीने इटलीच्या एकीकरणाचा पाया रचला आणि इटालियन लोकांमध्ये देशभक्ती, कर्तव्य आणि त्यागाचे विचार रुजविले. प्रत्यक्षात तो स्वतः एक कवी, आदर्शवादी विचारवंत आणि राज्यक्रांतीचा उद्गाता होता. इटलीतील गरीब लोकांची स्थिती पाहून जोसेफ मॅझिनीला प्रचंड दुःख होई. राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यासाठी जोसेफ मॅझिनीने प्रथम कार्बोनरी चळवळीत भाग घेतला. सन १८३० च्या उठावाच्या वेळी मॅझिनीला अटक करून तुरुंगात डांबण्यात आले. आपल्या तुरुंगवासाच्या काळात केलेल्या चिंतनानंतर कार्बोनरी संघटने पुढे कोणताही निश्चित कार्यक्रम नाही याची स्पष्ट जाणीव जोसेफ मॅझिनीला झाली. सन १८३१ मध्ये मॅझिनीला तुरुंगातून मुक्त करून हद्दपार करण्यात आले. इटलीतून झालेल्या हद्दपारीमुळे जोसेफ मॅझिनीने फ्रान्समध्ये आश्रय घेतला. फ्रान्समध्येच सन १८३१ मध्ये जोसेफ मॅझिनी याने 'यंग इटली' ही संघटना स्थापन केली. जोसेफ मॅझिनीच्या विचारांनी प्रेरित होऊन हजारो इटालियन तरुण 'यंग इटली' या संघटनेत सामील झाले. दोन वर्षातच 'यंग इटली' संघटनेची सभासद संख्या ६०,००० च्या वर गेली. 'देशावर आणि जनतेवर श्रद्धा' हे या संघटनेचे ब्रीद वाक्य होते. जोसेफ मॅझिनीने आत्तापर्यंत झालेल्या उठावांच्या अनुभवातून निश्चित केलेली उद्दिष्ट्ये 'यंग इटली' संघटनेसमोर अत्यंत स्पष्टपणे मांडली. स्वातंत्र्य, समता आणि लोककल्याणाच्या मुल्यांवर आधारलेले 'इटली' हे सुसंघटीत राष्ट्र निर्माण करणे हे 'यंग इटली' संघटनेच्या समोरील सर्वोच्च उद्दिष्ट होते. या सोबतच यंग इटली समोर पुढील उद्दिष्ट्ये होती जी इटलीच्या एकीकरणाला पूरक होती.

१. इटलीचे एकीकरण करण्यासाठी इटलीतील ऑस्ट्रियाचे वर्चस्व नष्ट करणे आवश्यक होते.
२. इटलीतील अनियंत्रित राजसत्ता संपुष्टात आणून इटलीमध्ये प्रजासत्ताकाची स्थापना करणे.
३. पोपच्या कारभारात सुधारणा घडवून आणणे.

४. परकीयांच्या मदतीशिवाय इटलीचे ही एकीकरण घडवून आणणे.

वरील उद्दिष्टे लक्षात घेऊन जोसेफ मॅझिनी आणि त्याच्या 'यंग इटली' संघटनेद्वारे इटालियन लोकांमध्ये मोठ्याप्रमाणात जागृती होऊन राष्ट्रवादाची भावना वाढीस लागली. इटलीतील सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहचून त्यांच्यात क्रांतीचा विचार रुजवून राष्ट्रासाठी सर्वस्व त्याग करण्यासाठी तयार करण्याचे कार्य 'यंग इटली' आणि जोसेफ मॅझिनी यांनी केले.

सन १८४८ साली फ्रान्समध्ये झालेल्या क्रांतीचे पडसाद युरोपभर उमटले. ऑस्ट्रियामध्ये क्रांती होऊन अनियंत्रित राजवटीला हादरे बसले आणि तेथील चान्सलर मेटर्निक यास ऑस्ट्रियातून पलायन करावे लागले. ऑस्ट्रियाचा इटलीमध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रभाव आणि हस्तक्षेप असल्यामुळे वरील घडामोडींचे परिणाम इटलीवर होणे साहजिक होते. सन १८४८ च्या क्रांती आणि इतर घडामोडींच्या पार्श्वभूमी इटलीमधील लॉंबार्डी, व्हेनेशिया आणि रोम येथे उठाव झाले. रोममधील उठावानंतर पोपच्या सत्तेचा पाडाव होऊन जोसेफ मॅझिनी याच्या नेतृत्वाखाली प्रजासत्ताकाची स्थापना झाली. सन १८४८ च्या या घडामोडीत जोसेफ मॅझिनी याला जोसेफ गॅरिबाल्डी याची साथ मिळाली. मात्र, इटलीमधील सन १८४८ सालातील क्रांतीचे प्रयत्न अपयशी ठरले. फ्रान्सच्या तिसऱ्या नेपोलियनने फ्रेंच सैन्य पाठवून रोममधील प्रजासत्ताकाचा पाडाव केला आणि पोपची सत्ता पुन्हा बहाल केली. क्रांती अपयशी ठरल्यामुळे मॅझिनी आणि गॅरिबाल्डी यांना इटलीतून पलायन करावे लागले. जोसेफ मॅझिनीने सिसिलीमध्ये आश्रय घेतला आणि तेथील लोकांमध्ये राष्ट्रीयत्वाचा आणि राष्ट्रवादी भावनेचा प्रसार केला. जोसेफ मॅझिनीच्या या कार्यामुळे सन १८६० साली सिसिलीमध्ये उठाव होऊन बुरबॉन घराण्यातील राजा फ्रान्सिस द्वितीय याचा पाडाव होऊन सिसिली स्वतंत्र झाला.

जोसेफ मॅझिनी हा प्रखर राष्ट्रवादी असण्यासोबतच प्रखर प्रजासत्ताकवादी होता. मात्र, इटलीतील राजकीय परिस्थिती ही पूर्ण प्रजासत्ताक व्यवस्था स्थापित होण्यासारखी नव्हती. परिणामी नंतरच्या काळात इटलीच्या एकीकरणाचे नेतृत्व काऊंट कॅमिलो डी काव्हूर या पीडमॉऊंट-सार्डेनियाच्या मुत्सद्दी पंतप्रधानाकडे गेले. जोसेफ मॅझिनीचा प्रत्यक्ष राजकीय प्रभाव कमी होऊन त्याला आपल्या उर्वरित आयुष्यातील मोठा काळ इटलीबाहेर काढावा लागला. सन १८७२ साली इटलीमधील पिसा येथे फुफुसाच्या आजाराने जोसेफ मॅझिनीचा मृत्यू झाला. जरी इटलीच्या एकीकरणाच्या प्रक्रियेत जोसेफ मॅझिनी नंतरच्या काळात निष्प्रभ ठरला असला तरी पूर्वीच्या कार्यामुळे जोसेफ मॅझिनीने इटलीच्या एकीकरणाचा पाया रचला असे मानले जाते.

● **जोसेफ गॅरिबाल्डी - क्रांतिकारी नायक : (१८०७-१८८२)**

इटलीच्या एकीकरणाच्या लढ्यातील योद्धा म्हणून जोसेफ गॅरिबाल्डी हा सुप्रसिद्ध आहे. १८०७ मध्ये नॉईसया शहरात त्याचा जन्म झाला. जोसेफ गॅरिबाल्डीचे कुटुंब हे समुद्र किनारी प्रदेशातील व्यापारी वर्गाचे होते. परिणामी, नौकानयन आणि परदेश प्रवासाची संधी गॅरिबाल्डीला लवकरच लाभली. सन १८३२ मध्ये गॅरिबाल्डी हा व्यापारी जहाजाचा कॅप्टन म्हणून नियुक्त झाला. रशिया, डेन्मार्क अशा देशात प्रवास करताना जोसेफ मॅझिनीच्या 'यंग इटली' या गुप्त संघटनेतील सदस्यांशी गॅरिबाल्डीची ओळख झाली. सन १८३३ च्या

नोव्हेंबर महिन्यात जिनेव्हा या शहरात जोसेफ गॅरिबाल्डी आणि मॅझिनी या दोन कट्टर इटालियन राष्ट्रवादींची भेट झाली. या काळातच जोसेफ गॅरिबाल्डी हा कार्बोनरी संघटनेचा सदस्य झाला. सन १८३४ च्या फेब्रुवारी महिन्यात पीडमॉऊंटमध्ये झालेल्या उठावात गॅरिबाल्डीने भाग घेतला. पीडमॉऊंटमध्ये झालेल्या उठावात भाग घेतल्याबद्दल गॅरिबाल्डीवर खटला दाखल होऊन जिनेव्हा न्यायालयाने त्याला मृत्यूदंडाची शिक्षा सुनावली. गॅरिबाल्डी फरार असल्यामुळे सुनावणीस हजर नव्हता आणि त्यामुळे मृत्यूदंडाची शिक्षा त्याच्या गैरहजेरीमध्ये सुनावण्यात आली. पीडमॉऊंटचा उठाव अपयशी ठरल्यानंतर लगेचच गॅरिबाल्डी फ्रान्समध्ये पळून गेला. जोसेफ गॅरिबाल्डी फ्रान्समधून समुद्रमार्गे आफ्रिकेतील ट्युनिसला पोहचला. ट्युनिसमधून निघून समुद्रमार्गे दक्षिण अमेरिकेतील ब्राझील पर्यंतचा प्रवास जोसेफ गॅरिबाल्डी याने केला. ब्राझील देशामधील क्रांतिकारी राष्ट्रवादी संघर्षात भाग घेऊन गॅरिबाल्डीने महत्त्वाची भूमिका निभावली. ब्राझीलमधून उरुग्वे या देशात जाऊन तेथील गृहयुद्धात गॅरिबाल्डीने मोठे शौर्य गाजविले.

सन १८४८ मध्ये फ्रान्स मध्ये झालेल्या क्रांतीचे पडसाद संपूर्ण युरोपात उमटले. इटलीवर वर्चस्व गाजवणाऱ्या ऑस्ट्रियामध्ये उठाव होऊन मेट्रनिकला पलायन करावे लागले. या घडामोडींच्या पार्श्वभूमीवर इटलीमध्ये ठिकठिकाणी उठाव झाले. याचकाळात गॅरिबाल्डी हा जवळपास चौदा वर्षे अमेरिकेत राहून इटलीच्या एकीकरणाच्या उद्देशाने इटलीला परत आला आणि त्याने इटलीमधील उठावात भाग घेतला. इटलीचे एकीकरण करण्याच्या उद्देशाने गॅरिबाल्डी याने क्रांतिकारी सैन्य उभे केले. गॅरिबाल्डीच्या या सैन्यातील सैनिक हे लाल रंगाचा सदरा (शर्ट) वापरत असत म्हणून गॅरिबाल्डीच्या या सैन्याला 'लाल डगलेवाल्यांचे सैन्य' (Red Shirts) म्हणून ओळखले जाते. गॅरिबाल्डी आणि त्याच्या लाल डगलेवाल्यांच्या सैन्याने उत्तर इटलीमधील लॉंबार्डी आणि व्हेनेशिया या ठिकाणी झालेल्या उठावात भाग घेतला. ऑस्ट्रियन सैन्याने लॉंबार्डी आणि व्हेनेशिया येथील उठाव मोडून काढल्यानंतर घालणाऱ्या गॅरिबाल्डी आणि त्याच्या सैन्याने दक्षिणेला रोमच्या दिशेला आपला मोर्चा वळवला. जोसेफ मॅझिनीच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या क्रांतीत गॅरिबाल्डीने भाग घेतला. रोम मधील पोपची सत्ता जाऊन जोसेफ मॅझिनीच्या नेतृत्वाखाली प्रजासत्ताक राज्याची स्थापना झाली. जोसेफ गॅरिबाल्डीला या प्रजासत्ताकच्या सैन्याचे सेनापतीपद प्रदान करण्यात आले. जोसेफ मॅझिनीच्या नेतृत्वाखाली रोममधील प्रजासत्ताक राज्य अल्पजीवी ठरले. फ्रान्सच्या तिसऱ्या नेपोलियन याने फ्रेंच सैन्य पाठवून रोममधील प्रजासत्ताक नष्ट करून पोपच्या राज्याची पुनर्स्थापना केली. पोपची सत्ता पुन्हा प्रस्थापित झाल्याने आणि क्रांती अयशस्वी झाल्याने गॅरिबाल्डीला इटलीमधून पलायन करावे लागले. इटलीमध्ये घडलेल्या या अयशस्वी क्रांती संघर्षात गॅरिबाल्डीची पत्नी अनिता हिचा देखील मृत्यू झाला. आपल्या शौर्य, राष्ट्रभक्ती आणि त्यागामुळे जोसेफ गॅरिबाल्डी हा इटालियन राष्ट्रभक्तांचा आराध्यदैवत बनला.

इटलीतून पलायन केल्यानंतर जोसेफ गॅरिबाल्डीने अमेरिकेत आश्रय घेतला. व्यापाराच्या निमित्ताने गॅरिबाल्डीने जगभर नाविक सफरी केल्या. सन १८५४ मध्ये गॅरिबाल्डी इटलीस परत आला. फेलिक्स या आपल्या मृत भावाकडून मिळालेल्या संपत्तीच्या आधारे इटलीतील कॅप्रेरा बेटाचा अर्धा भाग विकत घेऊन गॅरिबाल्डी तेथे शेती करू लागला. दरम्यानच्या काळात इटलीच्या एकीकरणाच्या चळवळीचे नेतृत्व जोसेफ

मॅझिनीकडून काऊंट कॅमिलो डी काव्हूरकडे गेले. बलाढ्य परकीय सत्ता आणि इटलीतील राजकीय परिस्थिती पाहता पीडमॉऊंट-सार्डेनियाच्या राजेशाहीच्या नेतृत्वाखालीच इटलीचे एकीकरण होऊ शकते हे वास्तव लक्षात आल्याने जोसेफ गॅरिबाल्डीने काऊंट कॅमिलो डी काव्हूरचे नेतृत्व स्विकारले.

सन १८६० साली सिसिली बेटावर उठाव झाल्यानंतर गॅरिबाल्डीने आपल्या लाल डगलेवाल्यांच्या सैन्यासह जिनोव्हा येथून समुद्रमार्गे सिसिली गाठले आणि सिसिली बेट जिंकून घेतले. इटलीच्या मुख्यभूमीच्या दक्षिणेकडील सिसिली हे बेट जिंकल्यानंतर इटलीच्या मुख्यभूमीवरील नेपल्सचा प्रदेश देखील गॅरिबाल्डीच्या ताब्यात आला. जोसेफ मॅझिनी, काऊंट कॅमिलो डी काव्हूर आणि राजा व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय यांचा गॅरिबाल्डीला पाठींबा होता. सिसिली बेट आणि नेपल्सचा भूभाग ताब्यात आल्यानंतर गॅरिबाल्डीने राजा व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय याच्या नावाने तेथील सत्ता हाती घेतली.

इटलीच्या दक्षिणेकडील मुख्यभूमीचा काही भागावर वर्चस्व मिळवल्यानंतर गॅरिबाल्डीने पोपची सत्ता असलेल्या रोमवर आक्रमण करण्याचे ठरवून कूच केले. पोप हे पद जगभरातील कॅथलिक पंथीयांच्या धर्मप्रमुखाचे पद असल्याने पोपच्या राज्यावरील आक्रमणामुळे कॅथलिक राष्ट्रे संतप्त होण्याची शक्यता होती. तसेच फ्रान्सचा सम्राट तिसरा नेपोलियन याने देखील पोपच्या राज्याला संरक्षण दिले असल्याने तो देखील नाराज होण्याची शक्यता होती. त्यामुळे काऊंट कॅमिलो डी काव्हूर याने गॅरिबाल्डी याला पोपच्या राज्यावरील आक्रमणाची योजना स्थगित करण्यास सांगितले. मात्र, गॅरिबाल्डीने त्यास नकार दिला आणि आपल्या सैन्याची रोमच्या दिशेने कूच सुरू ठेवली. या घटनाक्रमामुळे इटलीच्या एकीकरणासमोर मोठा राजकीय पेचप्रसंग निर्माण झाला. गॅरिबाल्डीने जर रोमवर हल्ला केला तर कॅथलिक राष्ट्रे संतप्त होऊन त्यांच्याकडून इटलीच्या एकीकरणास विरोध सुरू होणार होता. पोपच्या राज्यावरील हल्ल्यामुळे फ्रान्सचा सम्राट तिसरा नेपोलियन हा नाराज झाला असता. इटलीच्या एकीकरणाच्या विरोधी असलेल्या ऑस्ट्रियाशी युद्ध झाल्यास तिसरा नेपोलियन आणि फ्रान्स यांच्या मदतीची आवश्यकता भासणार आहे असे काऊंट कॅमिलो डी काव्हूर याला वाटत होते. पोपच्या राज्यावर कब्जा झाल्यानंतर गॅरिबाल्डीच्या ताब्यात संपूर्ण दक्षिण इटलीचा प्रदेश येणार होता. तसे झाल्यास गॅरिबाल्डी स्वतःला दक्षिण इटलीचा राजा घोषित करेल किंवा दक्षिण इटलीमध्ये प्रजासत्ताकाची स्थापना करेल, अशी भीती काव्हूर याला वाटत होती. त्यामुळे गॅरिबाल्डीचे पोपच्या राज्यावरील आक्रमण रोखण्याची आवश्यकता आहे असे काव्हूर याला वाटत होते.

काऊंट कॅमिलो डी काव्हूर फ्रान्सच्या तिसऱ्या नेपोलियनकडून गुप्त मान्यता घेऊन पीडमॉऊंट-सार्डेनियाचा राजा व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय याच्या नेतृत्वाखाली पोपच्या राज्यावर सौम्य हल्ले करून त्याचे काही भाग जिंकून गॅरिबाल्डीचा मार्ग अडवण्याची योजना बनवली. सदर योजनेनुसार पीडमॉऊंट-सार्डेनियाचा राजा व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय यांच्या नेतृत्वाखालील पीडमॉऊंट-सार्डेनियाच्या सैन्याने उम्ब्रिया आणि मार्चेज हे दोन पोपच्या राज्यातील प्रदेश जिंकून घेतले. यानंतर व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीयच्या सैन्याने गॅरिबाल्डीची पोपवरील स्वारी रोखण्याच्या दृष्टीने चाल केली. व्हिक्टर इमॅन्युएलचे आणि गॅरिबाल्डीचे सैन्य समोरासमोर आले. व्हिक्टर इमॅन्युएलच्या सैन्यातील अनेक सैनिक गॅरिबाल्डीला इटलीचा क्रांतिकारी नायक मानणारे होते. दोन्ही बाजूंना रक्तपात नको होता. त्यामुळे इटलीच्या एकीकरणाला प्राधान्य देत जोसेफ गॅरिबाल्डीने आपली

फक्त पोप वरील स्वारी रद्द केली. त्याने आतापर्यंत जिंकलेला सिसिली आणि नेपल्ससहित दक्षिण इटलीचा सर्व प्रदेश पीडमॉऊंट-सार्डेनियाचा राजा व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय याला देऊ केला. यानंतर व्हिक्टर इमॅन्युएलने देऊ केलेले पारितोषिक आणि पद नाकारून जोसेफ गॅरिबाल्डी हा कॅप्रेरा बेटावर वास्तव्यास निघून गेला. कॅप्रेरा बेटावरील वास्तव्यात सन १८८२ मध्ये इटलीच्या एकीकरणाचा नायक जोसेफ गॅरिबाल्डी मरण पावला. जोसेफ मॅझिनी, काऊंट कॅमिलो डी काव्हूर आणि व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय यांनी जरी इटलीच्या एकीकरणात महत्त्वाची भूमिका निभावली असली तरी आपले शौर्य, राष्ट्रप्रेम आणि सर्वस्वाचा केलेला त्याग यामुळे जोसेफ गॅरिबाल्डी हा जगभर प्रसिद्धीस पावला.

● **काऊंट कॅमिलो डी काव्हूर-वास्तववादी मुत्सद्दी :**

सन १८१० मध्ये एका उमराव घराण्यात जन्मास आलेला काऊंट कॅमिलो डी काव्हूर हा इटलीचे एकीकरण प्रत्यक्षात साध्य करणारा मुत्सद्दी म्हणून ओळखला जातो. इटलीच्या जनमानसात वैचारिक जागृती करणारा म्हणून जोसेफ मॅझिनी आणि आपल्या शौर्याने इटलीच्या राष्ट्रभक्तांसाठी प्रेरणादायी ठरलेला जोसेफ गॅरिबाल्डी या दोहों इतकीच महत्त्वाची भूमिका काऊंट कॅमिलो डी काव्हूर याने इटलीच्या एकीकरण साकार करण्यात बजावली. लष्करी शिक्षण घेऊन लष्करात इंजिनियरच्या नोकरी पासून काव्हूर याने आपल्या कार्यकीर्दीची सुरवात केली. मात्र, मुळचा क्रांतिकारी विचारांचा असल्याने काव्हूर हा नोकरीत फार काळ रमला नाही. सन १८३१ मध्ये आपल्या लष्करातील नोकरीचा राजीनामा देऊन काव्हूरने इंग्लंड आणि फ्रान्सचे दौरे केले. इंग्लंड आणि फ्रान्सच्या वारंवार केलेल्या आपल्या दौऱ्यात काऊंट कॅमिलो डी काव्हूर याने या दोन्ही देशातील शासनपद्धतींचा अभ्यास केला. इंग्लंडमधील संसदीय शासनपद्धतीचा काव्हूरवर मोठा प्रभाव पडला. छोट्या छोट्या राज्यात विभागलेल्या इटलीच्या प्रगतीसाठी इंग्लंडसारखी शासनपद्धती उपयोगी पडेल असे काव्हूरचे ठाम मत बनले होते.

सन १८४८ सालच्या फ्रान्समधील क्रांतीचे पडसाद इटलीमध्ये उमटून इटलीमध्ये ठिकठिकाणी उठाव झाले. इटलीमधील पीडमॉऊंट-सार्डेनिया राज्यातील जनतेने देखील उठाव करून तेथील राजाकडे उदारमतवादी घटनेची मागणी केली. उदारमतवादी घटनेच्या लोकमागणीस काऊंट कॅमिलो डी काव्हूरचा पाठींबा होता. पीडमॉऊंट-सार्डेनियाच्या राजाने आपल्या जनतेची मागणी मान्य करून पीडमॉऊंट-सार्डेनियाच्या जनतेस उदारमतवादी घटना दिली. सदर घटनेनुसार प्रातिनिधिक सरकार स्थापन करण्याकरिता निवडणुका घेण्यात आल्या. या निवडणुकीत काव्हूर हा निवडून आला. निवडणुकीनंतर सन १८५० मध्ये स्थापन झालेल्या प्रातिनिधिक सरकारच्या मंत्रिमंडळात काव्हूरला देखील स्थान मिळाले. आपल्या कुशल मुत्सद्देगिरी आणि कामाच्या जोरावर दोन वर्षातच काव्हूर हा पीडमॉऊंट-सार्डेनिया राज्याच्या पंतप्रधान पदावर विराजमान झाला.

काव्हूर हा राष्ट्रवादी विचारांचा होता. इटलीचे एकीकरण व्हावे आणि परकीय शक्तींच्या वर्चस्वातून इटली मुक्त व्हावा असे त्याला वाटत असे. मात्र, वास्तववादी दृष्टिकोनाचा असल्यामुळे राष्ट्रवादी भावनेच्या प्रवाहात वाहत जाण्याऐवजी परिस्थितीचे योग्य आकलन करून पाऊले टाकावीत असे काव्हूरचे मत होते.

ऑस्ट्रिया साम्राज्य हे इटलीच्या एकीकरणातील सर्वात मोठा अडथळा आहे याचे भान काव्हरला होते. सर्वांगानी युरोपातील बलाढ्य साम्राज्य असणाऱ्या ऑस्ट्रियाचा पराभव करून त्याचा इटलीतील राजकारणातील हस्तक्षेप नष्ट करणे हे इटलीच्या एकीकरणासाठी आवश्यक होते. इटालियन राष्ट्रवादाचा प्रणेता जोसेफ मॅझिनी याला देखील ही बाब स्पष्टपणे लक्षात आली होती. आदर्शवादी कल्पनाविश्वात रमणाऱ्या मॅझिनीला वाटत होते की निव्वळ जनतेच्या उठावाद्वारे ऑस्ट्रियाचे इटलीवरील वर्चस्व नष्ट करता येईल. इटालियन जनतेने देखील ऑस्ट्रियाच्या वर्चस्वाविरोधात वेळोवेळी केले. पण, हे सर्व उठाव सैन्यशक्तीच्या बळावर अल्पावधीत दडपून टाकण्यात आले. त्यामुळे फक्त जनतेच्या उठावाद्वारे ऑस्ट्रियाचे वर्चस्व नष्ट करता येणार नाही याची काव्हरला पक्की खात्री पटली होती. उदारमतवादी विचारांच्या पीडमॉऊंट-सार्डेनिया राज्याचा राजा व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय याच्या नेतृत्वाखाली इटलीचे एकीकरण करून तेथे इंग्लंडप्रमाणे राजा नामधारी प्रमुख असलेली संसदीय लोकशाही व्यवस्था स्थापना करायला हवी असे काव्हरला वाटत होते. इटलीचा एकीकरणाचा आणि ऑस्ट्रियापासून इटलीच्या स्वातंत्र्याचा लढा पीडमॉऊंट-सार्डेनिया राज्याच्या पुढाकाराने लढला जावा आणि आवश्यकता भासल्यास परकीय शक्तींची देखील या कामी मदत घेण्यात यावी असे काव्हरचे स्पष्ट मत होते. सन १८५० ते १८६१ या आपल्या कार्यकिर्दीत काऊंट कॅमिलो डी काव्हर याने टप्प्या टप्प्याने इटलीच्या एकीकरणाच्या दिशेने पाऊले टाकली. पीडमॉऊंट-सार्डेनिया राज्याच्या पुढाकाराने इटलीचे एकीकरण व्हावे यादृष्टीने काव्हरने प्रयत्न केले. परिणामी, पीडमॉऊंट-सार्डेनियाचा राजा व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय हा इटलीच्या एकीकरणाच्या संघर्षाच्या केंद्रस्थानी आला. सन १९६१ मध्ये काव्हरचा मृत्यू झाला. तरी काव्हरने आखलेल्या धोरणानुसार राजा व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय याच्या नेतृत्वात इटलीचे एकीकरणाची प्रक्रिया १९७१ पर्यंत सुरू राहून 'इटली' हे राष्ट्र अस्तित्वात आले.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) 'यंग इटली' या गुप्त संघटनेची स्थापना कोणी केली ?
- (२) इटलीच्या एकीकरणाला विरोध करणारा ऑस्ट्रियाचा पंतप्रधान कोण होता ?
- (३) इटलीच्या एकीकरणाच्या लढ्यातील योद्धा म्हणून कोण सुप्रसिद्ध आहे ?
- (४) कोणत्या राज्याच्या पुढाकाराने इटलीचे एकीकरण व्हावे असा काव्हरचा प्रयत्न होता ?
- (५) कोणते साम्राज्य हे हे इटलीच्या एकीकरणातील सर्वात मोठा अडथळा होते ?

(ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) हा इटलीचे एकीकरण प्रत्यक्षात साध्य करणारा मुत्सद्दी म्हणून ओळखला जातो.
- (२) फ्रान्सच्या याने फ्रेंच सैन्य पाठवून रोममधील प्रजासत्ताक नष्ट करून पोपच्या राज्याची पुनर्स्थापना केली.

- (३) जोसेफ गॅरिबाल्डीचे सैन्य हे सैन्य म्हणून प्रसिद्ध होते.
- (४) अमेरिका खंडातील देशामधील क्रांतिकारी राष्ट्रवादी संघर्षात भाग घेऊन गॅरिबाल्डीने महत्त्वाची भूमिका निभावली.
- (५)येथील संसदीय शासनपद्धतीचा काव्हरवर मोठा प्रभाव पडला.

३.३.३ व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय आणि इटलीचे एकीकरण

व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय हा सन १८४९ ते १८६१ या काळात पीडमॉऊंट-सार्डेनियाचा राजा होता. तो उदारमतवादी विचारांचा असून धोरणी राज्यकर्ता-प्रशासक होता. ऑस्ट्रियाला इटलीतून हद्दपार करून पीडमॉऊंट-सार्डेनिया राज्याच्या नेतृत्वात इटलीचे एकीकरण घडवून आणण्याच्या काव्हरच्या धोरणाला व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय याने संपूर्ण पाठींबा दिला. पीडमॉऊंट-सार्डेनियाचा राजा व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय याच्याच नेतृत्वाखाली सन १८६१ साली इटलीचे एकीकरण होऊन एकीकृत प्रदेशाला 'इटलीचे राज्य' (Kingdom of Italy) म्हणून घोषित करण्यात आले. व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय हा इटलीच्या एकीकरणाचा प्रतिक ठरून त्याला 'इटलीचा राजा' (King of Italy) म्हणून घोषित करण्यात आले.

पीडमॉऊंट-सार्डेनिया राज्याचा पंतप्रधान झाल्यानंतर लगेचच आपल्या उद्दीष्टांच्या पूर्ती करण्याच्या दृष्टीकोनाने काऊंट कॅमिलो डी काव्हर याने पाऊले उचलण्यास सुरवात केली. व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय याने काव्हरच्या प्रयत्नांना संपूर्ण पाठींबा दिला. पीडमॉऊंट-सार्डेनिया राज्याच्या राज्याच्या नेतृत्वात इटलीचे एकीकरण करायचे असल्यास पीडमॉऊंट-सार्डेनिया राज्याला सामर्थ्यशाली बनवणे आवश्यक होते. काव्हरने उद्योगधंदे, कारखाने, व्यापार, आधुनिक शेती, चांगल्या प्रतीचे रस्ते, रेल्वेमार्गांचे जाळे, पाण्याचे कालवे इत्यादी पायाभूत गोष्टी पीडमॉऊंट-सार्डेनिया राज्यात विकसित केल्या. परिणामी, लवकरच पीडमॉऊंट-सार्डेनिया राज्य हे समृद्ध राज्य म्हणून ओळखले जाऊ लागले. पीडमॉऊंट-सार्डेनियामध्ये शैक्षणिक संस्था उभारून काव्हरने शिक्षणाचा मोठ्याप्रमाणात प्रसार केला. स्वतः लष्करी शिक्षण घेतलेल्या काव्हरने पीडमॉऊंट-सार्डेनियामध्ये लष्करी शिक्षणाचा प्रसार वाढवून पीडमॉऊंट-सार्डेनिया राज्याच्या लष्करात मोठी वाढ केली. राजा व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय आणि पंतप्रधान काऊंट कॅमिलो डी काव्हर यांच्या नेतृत्वाखालील पीडमॉऊंट-सार्डेनिया राज्याच्या सर्वांगीण देदीप्यमान प्रगतीमुळे इटलीच्या एकीकरणाचे नेतृत्व आपोआप पीडमॉऊंट-सार्डेनिया राज्याकडे आले.

पीडमॉऊंट-सार्डेनिया राज्याला सामर्थ्यशाली बनवल्यानंतर व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय आणि काव्हरने इटलीच्या एकीकरणाच्या दिशेने पाऊले टाकण्यास सुरवात केली. ऑस्ट्रिया हा इटलीच्या एकीकरणातील प्रमुख अडथळा असल्यामुळे ऑस्ट्रिया विरोधात फ्रान्स आणि इंग्लंड यांचे सहाय्य प्राप्त करणे आवश्यक आहे हे दोघे जाणून होते. फ्रान्स आणि इंग्लंड यांच्यापैकी फ्रान्सची मदत इटलीच्या एकीकरणास प्राप्त होईल याची काव्हरला खात्री होती. फ्रान्सचे ऑस्ट्रियाशी पूर्वीपासूनच शत्रुत्व होते. त्याच बरोबर फ्रान्सच्या तिसऱ्या नेपोलियनला आपले आसन बळकट करण्यासाठी आक्रमक परराष्ट्र धोरण राबविण्याची आवश्यकता होती.

त्यामुळे काव्हरने इटलीच्या एकीकरणासाठी फ्रान्सची मदत मिळावी या दृष्टीने प्रयत्न करण्यास सुरवात केली. क्रिमियन युद्धाच्या निमित्ताने फ्रान्स आणि इंग्लंडची इटलीच्या एकीकरणासाठी सहानभूती मिळवण्याची संधी काव्हरला लवकरच प्राप्त झाली. सन १८५४ मध्ये तुर्कस्थान आणि रशिया यांच्यात युद्ध सुरु झाले ज्याला क्रिमियन युद्ध म्हणून ओळखले जाते. या युद्धात फ्रान्स आणि इंग्लंड यांनी तुर्कस्थानच्या बाजूने युद्धात भाग घेतला. व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीयच्या नेतृत्वाखालील पीडमॉऊंट-सार्डेनिया राज्याचा या युद्धाच्या कारणांशी काही संबंध नसताना देखील काव्हरच्या धोरणानुसार पीडमॉऊंट-सार्डेनिया राज्याने फ्रान्स आणि इंग्लंडच्या बाजूने क्रिमियन युद्धात भाग घेतला. क्रिमियन युद्धात तुर्कस्थान, इंग्लंड, फ्रान्स आणि पीडमॉऊंट-सार्डेनिया यांना जय मिळाला. सन १८५६ साली युद्धात सहभागी झालेल्या राष्ट्रात फ्रान्सच्या पॅरीस शहरात वाटाघाटी झाल्या. वाटाघाटीनंतर पॅरीसचा तह होऊन शांतता स्थापित झाली. क्रिमियन युद्धातील पीडमॉऊंट-सार्डेनियाच्या सहभागामुळे पॅरीसमधील वाटाघाटीसाठी काव्हरला निमंत्रित करण्यात आले होते. शांततेसाठी पॅरीस येथे भरलेल्या परिषदेत काव्हरने इटलीच्या एकीकरणाची बाजू युरोपातील बलाढ्य राष्ट्रांसमोर मांडली. काव्हरच्या मुत्सद्दीपणामुळे फ्रान्स आणि इंग्लंड या राष्ट्रांना इटलीच्या एकीकरणाबद्दल सहानभूती वाटू लागली.

क्रिमियन युद्धाच्या समाप्ती आणि पॅरीस परिषदेनंतर काव्हरने फ्रान्सच्या तिसऱ्या नेपोलियनशी मैत्री संबंध वाढवत नेऊन आणखी घनिष्ठ केले. सन १८५८ मध्ये फ्रान्समधील प्लॉबिअर्स येथे काव्हर आणि तिसरा नेपोलियन यांच्यात वाटाघाटी होऊन फ्रान्स आणि पीडमॉऊंट-सार्डेनिया यांच्यात ऑस्ट्रियाशी युद्ध आणि इटलीचे एकीकरण करण्याच्या दृष्टीकोनातून एक गुप्त करार अस्तित्वात आला जो प्लॉबिअर्सचा तह म्हणून ओळखला जातो. या तहानुसार ऑस्ट्रियाला पीडमॉऊंट-सार्डेनिया विरोधात युद्ध पुकारण्यासाठी उचकावण्यात यावे. ऑस्ट्रियाने पीडमॉऊंट-सार्डेनिया विरुद्ध युद्ध सुरु करताच फ्रान्सने पीडमॉऊंट-सार्डेनियाच्या बाजूने ऑस्ट्रियाच्या विरोधात युद्धात सामील व्हावे. ऑस्ट्रिया विरुद्धच्या युद्धाद्वारे पीडमॉऊंट-सार्डेनिया आणि फ्रान्स हे मिळून ऑस्ट्रियाला लॉंबार्डी आणि व्हेनेशिया या राज्यातून हुसकावून लावतील आणि लॉंबार्डी आणि व्हेनेशिया ही राज्ये पीडमॉऊंट-सार्डेनिया राज्यात समाविष्ट करण्यात येतील. ऑस्ट्रिया विरुद्धच्या या युद्धातील मदतीच्या बदल्यात सॅव्हॉय आणि नाईस हे फ्रेंच बहुभाषिक असलेले प्रदेश फ्रान्सला देण्यात यावे असे ठरले.

प्लॉबिअर्सचा तह अस्तित्वात आल्यानंतर व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय आणि काव्हरने लगेचच पीडमॉऊंट-सार्डेनियाचे लष्करी सामर्थ्य वाढवण्यास सुरवात केली. ऑस्ट्रियाने पीडमॉऊंटच्या वाढत्या लष्करीकरणास हरकत घेतली तरीदेखील पीडमॉऊंट-सार्डेनियाने लष्करीकरण सुरूच ठेवले. परिणामी, ऑस्ट्रियाने पीडमॉऊंट-सार्डेनिया राज्याविरुद्ध युद्धाची घोषणा केली. ऑस्ट्रियाने पीडमॉऊंट-सार्डेनिया विरोधात युद्ध पुकारताच पीडमॉऊंट-सार्डेनियाच्या बाजूने फ्रान्स युद्धात सामील झाला. सदर युद्धातील अनेक लढायांमध्ये ऑस्ट्रियाचा मोठा पराभव झाला. लॉंबार्डीच्या प्रदेशावर पीडमॉऊंट-सार्डेनियाचे वर्चस्व स्थापन झाले आणि व्हेनेशिया देखील जिंकण्याच्या टप्प्यात आला होता. तथापि, सन १८५९ साली तिसऱ्या नेपोलियन याने अचानकपणे युद्धबंदीची घोषणा करून ऑस्ट्रियाशी शांततेचा तह केला. तिसऱ्या

नेपोलियनच्या या निर्णयामुळे पीडमॉऊंट-सार्डेनियाला देखील युद्धबंदीची घोषणा करावी लागली. सदर युद्धाद्वारे पीडमॉऊंट-सार्डेनियाला फक्त लॉंबार्डीचा प्रदेश आपल्या राज्याला जोडता आला आणि व्हेनेशियाचा प्रदेश ऑस्ट्रियाच्या वर्चस्वाखालीच राहिला.

ऑस्ट्रियाशी युद्ध सुरु असतानाच्या काळात मोडेना, पार्मा आणि टस्कनी राज्यातील जनतेने उठाव करून तेथील रूढीवादी राजेशाहा उलथून टाकल्या होत्या. ऑस्ट्रिया आणि फ्रान्समध्ये शांतता करार झाल्यानंतर या राज्यातील जनतेने पुन्हा राजेशाही स्थापन करण्यास नकार दिला. सदर राज्यातील जनतेला काव्हूरने गुप्तपणे सहाय्य आणि पाठींबा दिला होता. पुढे जोसेफ गॅरिबाल्डी याच्या नेतृत्वाखाली दक्षिण इटलीमधून क्रांतीची सुरवात झाल्यावर काव्हूरने त्यालादेखील गुप्तपणे पाठींबा दिला. जोसेफ गॅरिबाल्डीने स्वतः जिंकलेला नेपल्स आणि सिसिलीचा प्रदेश पीडमॉऊंट-सार्डेनियाचा राजा व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय यास देऊ केला. अशा प्रकारे काव्हूरने आपल्या मुत्सद्दीगिरीद्वारे इटलीच्या एकीकरणात महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावली. सन १८६१ मध्ये मलेरियामुळे काऊंट कॅमिलो डी काव्हूर याचा मृत्यू झाला.

सन १८६६ मध्ये प्रशिया आणि ऑस्ट्रिया यांच्यातील युद्धामुळे बदलेल्या राजकीय परिस्थितीचा फायदा घेऊन व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय याने ऑस्ट्रिया विरुद्ध युद्ध घोषित केले. ऑस्ट्रिया-प्रशिया युद्ध आणि युद्धोपरांत तहामुळे व्हेनेशियाचा प्रांत इटलीच्या राज्याला जोडण्यात आला. व्हेनेशियाचा प्रदेश इटलीच्या राज्याला जोडल्यानंतर फक्त फ्रान्सचा पाठींबा असलेले पोपचे राज्य हे शिल्लक होते. सन १८७० मध्ये फ्रान्स विरुद्ध प्रशिया असे युद्ध सुरु झाले. या युद्धात फ्रान्सचा मोठा पराभव होऊन फ्रान्सचा सम्राट नेपोलियन तिसरा याला राजपदाचा त्याग करून निर्वासित व्हावे लागले. फ्रान्समध्ये राजेशाही संपून प्रजासत्ताक अस्तित्वात आले. दरम्यानच्या काळात पोपच्या राज्याच्या संरक्षणासाठी ठेवलेले फ्रेंच सैन्य काढून घेण्यात आले होते. परिणामी, फ्रान्सचा इटलीमधील राजकारणावरचा प्रभाव आणि हस्तक्षेप कमी झाला होता. हीच संधी साधून व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय याने पोपशी वाटाघाटी आणि सैन्यबळाचा उपयोग करून पोपचे राज्य इटलीच्या राज्याला जोडले आणि इटलीचे एकीकरण परिपूर्ण केले.

सन १८७० मध्ये रोम मध्ये प्रवेश करून पुढील वर्षी म्हणजे १८७१ साली रोम शहराला इटलीची नवी राजधानी म्हणून घोषित केले. सन १८७८ मध्ये रोम शहरात इटलीच्या राज्याचा राजा व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय याचा मृत्यू झाला. इटलीच्या एकीकरणात व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय याने व्यक्तीशः तर महत्त्वाची भूमिका निभावलीच पण इटलीच्या एकीकरणासाठी प्रतिकात्मकरित्यादेखील उपयुक्त ठरला. इटलीच्या जनतेने प्राचीनकाळी रोमन साम्राज्यात सम्राटाला देण्यात येणाऱ्या पदवीवरून प्रेरणा घेऊन व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय याला 'पितृभूमीचा पिता' अशी पदवी दिली.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-३

(अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

(१) इटलीच्या एकीकरणातील प्रमुख अडथळा ऑस्ट्रिया विरोधात यांचे सहाय्य प्राप्त करणे आवश्यक होते?

- (२) इटलीच्या एकीकरणाच्या उद्देशाने फ्रान्स व पीडमॉऊंट-सार्डेनिया यांच्यातील गुप्त करार कोणत्या नावाने ओळखला जातो?
- (३) सन १८७१ साली कोणत्या शहराला इटलीची नवी राजधानी म्हणून घोषित करण्यात आले?
- (४) प्रशिया सोबतच्या युद्धात फ्रान्सचा मोठा पराभव झाल्याने कोणाला राजपदाचा त्याग करून निर्वासित व्हावे लागले?
- (५) इटलीच्या जनतेने 'पितृभूमीचा पिता' अशी पदवी कोणाला दिली?
- (ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.
- (१) व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय हा विचारांचा होता.
- (२) ऑस्ट्रिया-प्रशिया युद्ध आणि युद्धोपरांत तहामुळे चा प्रांत इटलीच्या राज्याला जोडण्यात आला.
- (३) जोसेफ गॅरिबाल्डीने स्वतः जिंकलेला नेपल्स आणि सिसिलीचा प्रदेश यास देऊ केला.
- (४) सन १८५४ मध्ये आणि रशिया यांच्यात युद्ध सुरु झाले ज्याला क्रिमियन युद्ध म्हणून ओळखले जाते.
- (५) मोडेना, पार्मा आणि टस्कनी राज्यातील जनतेने उठाव करून राजेशाह्या उलथून टाकल्या होत्या. रूढीवादी

३.५ सारांश :

युरोपात राष्ट्रवादाचा झालेला उदय ही जगाच्या इतिहासातील अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि दीर्घकालीन परिणाम करणारी घटना आहे. फ्रेंच राज्यक्रांतीतील स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही आधुनिक मुल्ये राष्ट्रवादामागील सुरवातीच्या प्रेरणा होत्या. राष्ट्रवादाच्या उदयामुळे युरोपात उदारमतवादी क्रांत्यांची मोठी लाट येऊन रूढीवादी राज्यसत्तांना हादरे बसून ते छिन्नविच्छिन्न झाले. मोठ्या साम्राज्यांमध्ये स्वातंत्र्यासाठी आणि लोकशाहीसाठी आंदोलने झाली. युरोपातील इटली आणि जर्मनी या राष्ट्रांमध्ये राष्ट्रवादी चळवळी उभ्या राहिल्या. जोसेफ मॅझिनी आणि जोसेफ गॅरिबाल्डी यांच्यासारख्या विचारवंत क्रांतिकारकांनी विभिन्न छोट्या-छोट्या राज्यात विभागलेल्या इटालियन जनतेमध्ये राष्ट्रवादाची भावना जागृत केली. इटलीच्या एकीकरणासाठी सातत्याने बलाढ्य शक्तींशी संघर्ष करून हे दोघे विजयवासाला सामोरे गेले. काऊंट कॅमिलो डी काव्हूर या मुत्सद्दी राजकीय नेत्यामुळे आणि त्याला व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय सारख्या उदारवादी राज्यकर्त्यांचा संपूर्ण पाठींबा मिळाल्याने अनेक दशकांच्या संघर्षानंतर इटलीचे एकीकरण वास्तवात आले. राष्ट्रवादाच्या विचारातून इटलीचे झालेले एकीकरण हे जगातील अनेक राष्ट्रांतील क्रांतीकारकांना प्रेरणादायी ठरले.

३.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ :

राष्ट्रवाद : आपण एका समान भाषा, वंश, संस्कृती आणि समान इतिहास असलेल्या विशिष्ट समुदायाचे भाग असून त्याचे राष्ट्र-राज्य निर्माण असावे असे मानणारा विचार अथवा चळवळ

राष्ट्र-राज्य : विशिष्ट राष्ट्र आणि त्यातील राज्यसत्ता यांच्यात एकसंघपणा आल्यामुळे तयार झालेली राजकीय संस्था

उदारमतवाद : स्वातंत्र्य, समता आणि लोकशाहीचा आग्रह धरणारी विचारप्रणाली

सामंतवादी व्यवस्था : जमीन मालकीच्या आधारे राजा ते सामंत अशी उतरंडीची व्यवस्था

२.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

- स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-१ ची उत्तरे

(अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

(१) स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता	(२) इंग्लंड आणि फ्रान्स
(३) उदारमतवादाशी	(४) रूढीवादी
(५) बेनेडीक्ट अँडरसन	

(ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

(१) पश्चिम युरोप	(२) अर्नेस्ट रेनन	(३) आधुनिक	(४) फ्रेंच राज्यक्रांती
(५) नेपोलियनची विधीसंहिता			

- स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-२ ची उत्तरे

(अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

(१) जोसेफ मॅझिनी	(२) मेटरनिक	(३) जोसेफ गॅरिबाल्डी
(४) पीडमॉऊंट-सार्डेनिया	(५) ऑस्ट्रिया साम्राज्य	

(ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

(१) काऊंट कॅमिलो डी काव्हूर	(२) तिसरा नेपोलियन
(३) लाल डगलेवाल्यांचे	(४) ब्राझील
(५) इंग्लंड	

- स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-३ ची उत्तरे

(अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

(१) फ्रान्स आणि इंग्लंड	(२) प्लॉबिअर्सचा तह
(३) रोम	(४) नेपोलियन तिसरा
(५) व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय	

(ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

(१) उदारवादी	(२) व्हेनेशिया	(३) राजा व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय
(४) तुर्कस्थान	(५) रूढीवादी	

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा. (दीर्घोत्तरी प्रश्न)

- (१) राष्ट्रवादाच्या उदयाची प्रक्रिया स्पष्ट करा.
- (२) जोसेफ मॅझिनी याचे कार्याचे मूल्यमापन करा.
- (३) जोसेफ गॅरिबाल्डी याच्या क्रांतीकार्याचे वर्णन करा.
- (४) काउंट कॅमिलो डी काव्हूर याने इटलीच्या एकीकरणात दिलेल्या योगदानाची चर्चा करा.
- (५) इटलीच्या एकीकरणाचे प्रतिक म्हणून व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीयचे महत्त्व व कार्य विशद करा.

(ब) टिपा लिहा. (लघुत्तरी प्रश्न)

- (१) राष्ट्रवाद
- (२) कार्बोनरी संघटना
- (३) १८३० ची फ्रेंच राज्यक्रांती आणि इटली
- (४) १८४८ ची क्रांती आणि इटली
- (५) व्हिक्टर इमॅन्युएल द्वितीय

३.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

कटारे, अनिल, आधुनिक जगाचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, २०१८

जैन आणि माथुर, आधुनिक जगाचा इतिहास, के'सागर प्रकाशन, पुणे, २०१९

वानखेडे आणि अमृतकर, आधुनिक युरोपचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, २०२०

Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on The Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso, 1991

Blanning, T.C.W., *The Oxford History of Modern Europe*, OUP, 2000

Mukherjee, L., *A Study of Modern Europe and the World*, Calcutta, 2011

घटक ४
जर्मनीचे एकीकरण (१८७१)
(Unification of Germany 1871)

अनुक्रमणिका

- ४.१ उद्दिष्टे
- ४.२ प्रास्ताविक
- ४.३ विषय विवेचन
 - ४.३.१ पार्श्वभूमी
 - ४.३.२ विल्यम पहिला यांची भूमिका
 - ४.३.३ बिस्मार्क आणि जर्मनीचे एकीकरण
- ४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.५ सारांश
- ४.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.१ उद्दिष्टे

- जर्मनीच्या एकीकरणामागील ऐतिहासिक पार्श्वभूमी स्पष्ट होईल.
- राष्ट्रवादाचा उदय आणि जर्मनीचे एकीकरण यांचा सहसंबंध लक्षात येईल.
- जर्मनीच्या एकीकरणामधील विल्यम पहिला याची भूमिका समजून घेता येईल.
- जर्मनीच्या एकीकरणाचे टप्पे जाणून घेता येतील.
- जर्मनीच्या एकीकरणात बिस्मार्कच्या योगदानाचे आकलन होईल.
- युरोपात राष्ट्रवादाच्या उदय व प्रसाराचे परिणाम स्पष्ट होतील.

४.२ प्रास्ताविक

विद्यार्थी मित्र-मैत्रिणीं, बी.ए. भाग ३ सत्र ५ मध्ये आपण १८ व्या व १९ व्या शतकामध्ये आधुनिक जगाच्या जडणघडणीचा अभ्यास करत आहोत. मागील घटकात इटलीचे एकीकरण कसे घडून आले याचा अभ्यास आपण केला. युरोपमध्ये झालेल्या राष्ट्रवादाच्या उदयामुळे अनेक राष्ट्रांत राष्ट्रीय जागृती निर्माण

क्रांतिकारक घटना घडून आल्या. त्यापैकी इटलीच्या एकीकरण इतकीच क्रांतिकारी घटना ही जर्मनीचे एकीकरण ही देखील होती. जर्मनीच्या एकीकरणाची ऐतिहासिक प्रक्रिया घडून येण्यामागे राष्ट्रवादाचा उदय हे सर्वात महत्त्वाचे कारण आहे. अनेक टप्प्यांतून व रक्तंजित संघर्षांतून साकार झालेल्या जर्मनीच्या एकीकरणाच्या ऐतिहासिक प्रक्रियेत पहिला जर्मन सम्राट विल्यम पहिला आणि त्याचा पंतप्रधान ऑटो वॉन बिस्मार्क यांची महत्त्वाची भूमिका होती. जर्मनीचे एकीकरण हे युरोपमधील सत्ता समतोलाला हादरा देणारे आणि युरोपवर दीर्घकाळासाठी मुलभूत बदल घडवून आणणारा ऐतिहासिक टप्पा आहे. जर्मनीचे एकीकरणाची ऐतिहासिक प्रक्रिया या घटकाच्या माध्यमातून आपण समजून घेणार आहोत.

४.३ विषय विवेचन

४.३.१ पार्श्वभूमी

मध्ययुगीन काळापासून जर्मन भाषिक जनता ही पवित्र रोम साम्राज्याचा भाग होती. मध्ययुगातील छोट्या-मोठ्या राज्यांचे मिळून 'पवित्र रोमन साम्राज्य' बनले होते. पवित्र रोमन साम्राज्यात भाषिक व वांशिक विभिन्नता मोठ्या प्रमाणात होती. जर्मन भाषिक लोक हे शेकडोच्या संख्येने असललेल्या वेगवेगळ्या छोट्या-मोठ्या राज्यांत विभागलेले होते. ही सर्व राज्ये पवित्र रोमन साम्राज्याच्या अंतर्गत समविष्ट होती. सन १८०६ मध्ये फ्रेंच सम्राट नेपोलियन बोनापार्ट याने 'पवित्र रोमन साम्राज्य' नष्ट करून व्हाईन नदीजवळील प्रदेशांचा वेगळा 'व्हाईन राज्यसंघ' तयार केला. परिणामी, व्हाईन नदी जवळील प्रदेशातील जर्मन भाषिक लोकांमध्ये एकतेची भावना वाढीस लागली. युरोपातील जर्मन भाषिकांची एकता हीच जर्मनी या राष्ट्राच्या एकीकरणाचा मूलाधार होती.

● व्हिएन्ना काँग्रेस आणि जर्मन राज्यसंघ :

सन १८१५ मध्ये नेपोलियन बोनापार्टचा पराभव झाल्यानंतर व्हाईन राज्यसंघाचे देखील पतन झाले. सन १८१५ साली नेपोलियन फ्रान्सविरोधातील युद्धात विजय मिळवणारी युरोपीय राष्ट्रे व्हिएन्ना येथे चर्चेसाठी जमले यालाच 'व्हिएन्ना काँग्रेस' (व्हिएन्ना परिषद) म्हणून ओळखले जाते. युरोपची पुनर्रचना करण्यासाठी आणि युरोपचे भवितव्य ठरवण्यासाठीचे धोरण आखणे हा व्हिएन्ना परिषदेचा मुख्य उद्देश होता. व्हिएन्ना परिषदेमध्ये जर्मन भाषिक जनतेची राष्ट्रीय भावना विचारात घेऊन एक संघटित जर्मन राष्ट्र बनवावे असे जनतेस अपेक्षित होते. मात्र, व्हिएन्ना परिषदेने एक सुसंघटित जर्मन राष्ट्र बनवण्याऐवजी ऑस्ट्रियाच्या नियंत्रणाखाली राहतील अशी ३९ छोटी-मोठी जर्मन राज्ये बनवली. सदर ३९ जर्मन राज्ये ही ऑस्ट्रियाच्या प्रभावाखाली एका राज्यसंघात राहतील अशी व्यवस्था केली, ज्याला 'जर्मन राज्यसंघ' म्हणून ओळखले जाते. ऑस्ट्रिया, ब्रिटन आणि युद्धात पराजित झालेल्या फ्रान्स यांनी गुप्तपणे समझोता करून या योजनेस व्हिएन्ना परिषदेत मान्यता मिळवली. सदर योजनेमागे जर्मन राज्यांतील प्रशिया या सामर्थ्यशाली राज्याच्या मध्य-युरोपात वाढत्या प्रभावाला चाप बसवण्याचा ऑस्ट्रिया, ब्रिटन आणि फ्रान्स या शक्तींचा हेतू होता.

संपूर्ण जर्मन राज्यसंघाचे म्हणून एक कार्यकारी मंडळ तयार करण्यात आले. एक भाषा, एक राज्यसंघ, एक कार्यकारी मंडळ असले तरी प्रत्येक राज्य स्वतंत्र होते. प्रत्येक राज्याचा शासक हा आपल्या मर्जीप्रमाणे वागू शकत होता. परिणामी, जर्मन राज्यकर्त्यांच्या मनात जर्मनीच्या एकीकरणाची भावना रुजणे कठीण होते.

● **विद्यार्थ्यांचे आंदोलन व जर्मन एकीकरणाची घोषणा :**

संपूर्ण युरोपात उदारमतवाद आणि राष्ट्रवादाचे वारे वाहत असताना जर्मन भाषिक प्रदेशात त्याचे पडसाद उमटणे स्वाभाविक होते. नेपोलियनचा पराभव केल्यानंतर जर्मन राज्यांमध्ये उदारमतवादी लोकशाहीची स्थापना होण्याऐवजी रूढीवादी अनियंत्रित राजेशाहीलाच पुनर्स्थापित करण्यात आले. जर्मन राज्यांतील विचारवंत आणि विद्यार्थी हे उदारमतवादी लोकशाहीचे समर्थक आणि रूढीवादी अनियंत्रित राजेशाहीचे विरोधक होते. ऑस्ट्रियाचा पंतप्रधान मेटर्निकच्या मुत्सद्दीगिरीतून अस्तित्वात आलेल्या रूढीवादी अनियंत्रित राजेशाही असलेल्या जर्मन राज्यसंघाची उभारणी झाली होती. ऑस्ट्रियाच्या नियंत्रणात राहतील अशा ३९ जर्मन राज्यांचा राज्यसंघ स्थापन झाल्याने जर्मनीतील विचारवंत आणि विद्यार्थी यांच्यामध्ये असंतोष निर्माण झाला. ऑस्ट्रियाचे जर्मन राज्यांवरील प्रभाव कमी करून रूढीवादी अनियंत्रित राजेशाही उलथून टाकणे त्यांना आवश्यक वाटत होते. विस्कळीत आणि दुर्बळ जर्मन राज्यसंघाऐवजी सर्व जर्मन राज्यांचे एकीकरण करून सामर्थ्यशाली जर्मन राष्ट्र अस्तित्वात यावे अशाप्रकारची राष्ट्रीय भावना विद्यार्थ्यांमध्ये वाढीस लागली होती. सदर परिस्थितीमध्ये जर्मनीतल्या विद्यार्थ्यांनी जर्मन राष्ट्र अस्तित्वात यावे उद्देशाने सर्व जर्मन राज्यांत चळवळ उभी केली. विद्यार्थी हा जर्मन समाजामधील महत्त्वाचा आणि प्रभावशाली घटक होता. जेना विद्यापीठातील विद्यार्थी आणि प्राध्यापक यांनी जर्मनीच्या एकीकरणाचा समस्येचा सर्वांगाने विचार करून करून जर्मन समाजासमोर उच्च विचार, चरित्र संपन्नता आणि जर्मनीचे एकीकरण हे ध्येय ठेवावेत असे जाहीर आवाहन केले. परिणामी, जेना विद्यापीठ हे जर्मनीच्या एकीकरण चळवळीचे प्रमुख केंद्र बनले. जर्मनीच्या सर्व विद्यापीठातील उदारमतवादी आणि राष्ट्रवादी विचारांनी प्रेरित विद्यार्थ्यांनी १२ जून १८१५ रोजी जेना शहरात बर्सेनशॉफ्ट (Burschenschaft) ही विद्यार्थी संघटना स्थापन केली. जर्मन राष्ट्रासाठीची राष्ट्रीय भावना वाढीस लावणे आणि स्वातंत्र्य, नागरी अधिकार आणि लोकशाहीसाठी प्रयत्न करणे ही बर्सेनशॉफ्ट संघटनेची मुख्य उद्दिष्ट्ये होती. बर्सेनशॉफ्ट संघटनेचे विद्यार्थी हे जर्मनीच्या एकीकरणाच्या चळवळीत भारावून जाऊन सहभागी होत आणि वेगवेगळ्या कृती-कार्यक्रमांचे आयोजन करत असत. जर्मनीच्या धर्मसुधारणा चळवळ मधील नेता मार्टिन ल्युथर यांची जयंती साजरी करण्याचा निर्णय वारबर्ग येथील बर्सेनशॉफ्ट या संघटनेच्या विद्यार्थ्यांनी घेतला. सन १८१७ मध्ये वारबर्ग येथील विद्यापीठात मार्टिन ल्युथर यांची जयंती साजरी करण्यात येऊन त्यानिमित्ताने झालेल्या सभेत जर्मनीच्या एकीकरणाचे समर्थन करणारे विचार मांडण्यात आले. सदर घटनाक्रमाच्या परिणामस्वरूप जर्मनीच्या एकीकरणासाठीचे जनसमर्थन मोठ्या प्रमाणात वाढले. क्रांतिकारी चळवळींचा आरंभ झाला आणि दहशतवादी घटनांचे प्रमाण वाढले.

● **कार्लसबाड डिक्रीज-विद्यार्थी, विचारवंत आणि पत्रकारितेविरुद्ध दडपशाही :**

क्रांतिकारी चळवळींना आणि दहशतवादी घटनांना तोंड फुटल्यामुळे जर्मन राज्यसंघातील प्रस्थापित राजेशाहा आणि त्यातील उमराव वर्ग अस्वस्थ झाला आणि या चळवळी दडपण्याचा प्रयत्न करू लागला.

प्रस्थापित राजेशाह्या, त्यांचा उमराव वर्ग आणि ऑस्ट्रियाचा मुत्सद्दी पंतप्रधान मेटरनिक हे विद्यार्थी आणि मध्यमवर्गाचे समर्थन लाभत असलेल्या जर्मनीच्या एकीकरणाच्या चळवळी दडपण्यासाठी निमित्त शोधत होते. मार्च १८१९ मध्ये ऑगस्ट वॉन कोटझेब्बू नावाच्या जर्मन नाटककार-पत्रकाराचा कार्ल लुडविग सँड या जर्मन राष्ट्रवादी विद्यार्थ्याने खून केला. नवरूढीवादी अनियंत्रित राजसत्तांनी ऑगस्ट वॉन कोटझेब्बू खूनप्रकरण हे उदारमतवादी-राष्ट्रवादी विचारवंत आणि विद्यार्थी यांच्या विरोधात दडपशाही धोरण राबवण्यासाठी निमित्त म्हणून वापरले.

सन १८१९ च्या ऑगस्ट महिन्यात मेटरनिकने जर्मन राज्यसंघाच्या प्रतिनिधींची परिषद बोहेमिया प्रांतातील कार्लसबाड येथे आयोजित केली. सदर परिषदेत क्रांतिकारी चळवळी आणि दहशतवादी कृत्यांना पायबंद घालण्याच्या दृष्टीने चर्चा होऊन जर्मनीच्या एकीकरणासाठी वाढत्या राष्ट्रवादी भावनेला दडपण्यासाठी कायदे संमत करण्यात आले. या कायद्यांना 'कार्लसबाड डिक््रीज' म्हणून ओळखले जाते. 'कार्लसबाड डिक््रीज' द्वारे विद्यापीठांची स्वायत्ता नष्ट करण्यात येऊन त्यावर राज्यसत्तांच्या अधिकाऱ्यांचे नियंत्रण स्थापित करण्यात आले. विद्यापीठातील प्राध्यापकांच्या भाषण स्वातंत्र्यावर गदा आणण्यात आली. उदारमतवादी-राष्ट्रवादी विचारांच्या प्राध्यापकांना पदावरून हटविण्यात आले. बर्सेनशॉफ्ट या विद्यार्थी संघटनेवर आणि त्यांच्या हालचालींवर बंदी घालण्यात आली आणि ही संघटना मोडून काढण्यासाठीचे शक्य ते सर्व प्रयत्न करण्यात आले. पत्रकार आणि पत्रकारीतेवर बंधने घालण्यात आली. वृत्तपत्रे आणि नियतकालिके यांच्यात छापल्या जाणाऱ्या मजकुरावर करडी नजर ठेवून त्यावर सेन्सॉरशीप लादण्यात आली. पोलीस आणि गुप्त पहारे यांच्या सहाय्याने दडपशाही राबवून उदारमतवादी आणि राष्ट्रवादी विचारांना दडपून टाकण्याचा प्रयत्न संपूर्ण जर्मन राज्यसंघात सुरु झाला. पुढची काही दशके ही दडपशाही अशाच पद्धतीने सुरु राहिली आणि त्यामुळे उदारमतवादी-राष्ट्रवादी राजकीय हालचाली पूर्णपणे थांबल्या. मात्र, जर्मन राष्ट्रभावनेला थोपविण्यात नवरूढीवादी राज्यसत्तांना यश आले नाही.

सन १८३० मध्ये फ्रान्समध्ये झालेल्या क्रांतिकारी उठावाच्या परिणामस्वरूप जर्मन राज्यसंघात उठावाचा झालेला प्रयत्न मेटरनिकने मोडून काढला. तरी देखील युरोपमधील उदारमतवादी-राष्ट्रवादी क्रांत्यांचे पडसाद जर्मनीत उमटत राहिले. जर्मन विचारवंत, लेखक, कवी इत्यादींनी आपल्या लिखाणातून जर्मन जनतेच्या मनात राष्ट्रीय भावना तेवत ठेवली. इमॅन्यूअल कान्ट, जॉन हेरडेर, जॉन फित्शे, जॉन गटे इत्यादी जर्मन विचारवंतांच्या उदारमतवादी-राष्ट्रवादाचा प्रभाव जर्मनीमधील मध्यमवर्ग आणि विद्यार्थ्यांवर पडत होता.

● **जर्मनीच्या एकीकरणाची पहिली पायरी – जकात संघ ते जॉल्बेरीन :**

जर्मन राज्यसंघातील ३९ राज्ये ही स्वतंत्र आणि सार्वभौम असल्यामुळे प्रत्येक राज्याची स्वतःची जकात व्यवस्था, जकातीचे दर आणि जकातीविषयक कायदे होते. परिणामी, व्यापारविषयक आर्थिक व्यवहारात प्रचंड अडचणी निर्माण होत होत्या. प्रत्येक राज्यासाठी स्वतंत्र कर द्यावा लागत असल्याने व्यापारी वर्गावर अतिरिक्त भार पडत असे आणि मालाचे दर देखील वाढत असत. व्यापारात जकातीमुळे होणारे नुकसान टाळण्यासाठी चोरटी आयात-निर्यात वाढीस लागली आणि त्यामुळे राज्यसत्तेच्या महसूलामध्ये घट होऊन

नुकसान होऊ लागले. जकात व्यवस्थेतील सुधारणांच्या आभावी जर्मनीतील अंतर्गत आणि बहिर्गत व्यापार खूपच मागासलेला राहिला होता.

जर्मन राज्यसंघातील एक मोठे राज्य असलेल्या प्रशियामध्ये तर राज्यांतर्गत अनेक भागात वेगवेगळी जकात व्यवस्था होती. अशा परिस्थितीमुळे चोरटी आयात-निर्यात मोठ्याप्रमाणात होत असल्याने प्रशियाचे मोठे आर्थिक नुकसान होत असल्याचे प्रशियातील राज्यसत्तेच्या लक्षात आले. प्रशियाच्या महसुलाच्या उत्पन्नाचे होणारे नुकसान टाळण्यासाठी सन १८१८ साली प्रशियाने आपल्या संपूर्ण राज्यात अंतर्गत व्यापारासाठी एकच जकात व्यवस्था लागू केली. तसेच आयात आणि निर्यात यांच्यावरील निर्बंध कमी करून अंतर्गत आणि बहिर्गत व्यापाराला प्रोत्साहन दिले. सदर उपाययोजनांमुळे प्रशियाच्या अर्थव्यवस्थेला चांगलीच गती मिळून प्रशियाची भरभराट झाली. इतर अनेक जर्मन राज्यांनी देखील प्रशियाचे अनुकरण करून अशाच प्रकारच्या सुधारणा स्वतःच्या राज्यात केल्या. खुल्या व्यापाराचे तत्त्व स्वीकारून आणि जकात व्यवस्थेत सुधारणा करून संपूर्ण जर्मन राज्यसंघासाठी एकच जकात व्यवस्था उभारूनच जर्मन राज्यसंघाची आर्थिक प्रगती साध्य होऊ शकते असा विचार मूळ धरू लागला.

जर्मनीतील व्यापारी आणि मध्यमवर्ग यांना देखील संपूर्ण जर्मन राज्यसंघात एकच जकात व्यवस्था असावी असे वाटत होते. परिणामी, प्रशियाच्या पुढाकाराने जर्मन राज्यसंघातील उत्तरेकडील भागातील राज्यांचा एक जकात संघ (Custom Union) स्थापन केला. प्रशियाप्रणित उत्तरेतील जर्मन राज्यांचा जकात संघ स्थापन झाल्यानंतर सन १८२८ मध्ये बव्हेरियाच्या पुढाकाराने दक्षिणेतील राज्यांचा जकात संघ स्थापन झाला. त्याचवर्षी सॅक्सनीच्या पुढाकाराने मध्य जर्मनीतील राज्यांचा जकात संघ स्थापन झाला. पुढे सन १८३३ मध्ये प्रशियाप्रणित जकात संघ, बव्हेरिया प्रणित जकात संघ आणि सॅक्सनीप्रणित जकात संघ यांना एकत्रित करून जर्मन जकात संघ स्थापन करण्याचा करार झाला. जर्मन जकात संघाला जर्मन भाषेत जॉल्वेरीन (Zollverein) म्हणून ओळखले जाते. सन १८३३ मध्ये जॉल्वेरीन करार होऊन पुढच्या वर्षी म्हणजे १८३४ मध्ये जॉल्वेरीन म्हणजेच जर्मन जकात संघ प्रत्यक्ष अस्तित्वात आले. पुढच्या काळात अनेक जर्मन राज्ये ही जॉल्वेरीनमध्ये सहभागी होत गेली. जॉल्वेरीन ही १९ व्या शतकाच्या मध्यात जर्मनीच्या आर्थिक एकीकरणाच्या दृष्टीकोनातून सर्वात महत्त्वाची संस्था ठरली. त्याकाळात जर्मन राज्यसंघात झालेला प्रादेशिक विकास आणि भरभराट यामध्ये जॉल्वेरीनचा मोठा वाटा आहे. जर्मनीच्या राजकीय एकीकरणासाठी आवश्यक असणारी मानसिकता निर्माण करण्यात देखील जॉल्वेरीनचा काही अंशी प्रभाव पडला असे मानले जाते.

जॉल्वेरीन (Zollverein) मध्ये जर्मन राज्यसंघातील बलाढ्य राज्य ऑस्ट्रिया हे सहभागी झाले नव्हते किंवा ऑस्ट्रियाला सहभागी करून घेण्याचा कोणताही प्रयत्न प्रशिया कडून केला गेला नाही. परिणामी, जॉल्वेरीनद्वारे प्रशियाचा जर्मन राज्यसंघावरील प्रभाव वाढत गेला आणि ऑस्ट्रिया हा जर्मन राज्यसंघापासून दुरावत गेला.

● १८४८ ची क्रांतीचे पडसाद – फ्रँकफुर्ट पार्लमेंट :

सन १८४८ साली फ्रान्स मध्ये झालेल्या क्रांतीचे पडसाद युरोपात सर्वत्र उमटले होते. ऑस्ट्रियामध्ये जनतेने तेथील पंतप्रधान मेटरनिक विरोधात उठाव केला आणि मेटरनिकला ऑस्ट्रियातून पलायन करावे लागले. युरोपातील या घडामोडींचा प्रभाव जर्मनीमध्ये पडणे साहजिक होते. जर्मन राज्यसंघातील अनेक राज्यात उठाव झाले. मार्च १८४८ मध्ये प्रशियामध्ये झालेल्या उठावाच्या परिणाम स्वरूप प्रशियाचा राजा फ्रेडरिक विल्यम चौथा याने आपल्या जनतेस उदारमतवादी घटना देण्याचे मान्य करून जर्मनीच्या एकीकरणासाठी प्रयत्न करण्याचे वचन दिले. जर्मनीच्या एकीकरणावर विचार करण्यासाठी जर्मन लोकांनी निवडलेल्या प्रतिनिधींची सभा म्हणजेच पार्लमेंट स्थापन करण्यात आली. जर्मन लोकांच्या या प्रतिनिधी सभेला 'जर्मन नॅशनल असेंब्ली' म्हणून ओळखले जाते. 'जर्मन नॅशनल असेंब्ली'मध्ये कायदेतज्ञ, न्यायाधीश, वकील, धर्मोपदेशक आणि मध्यमवर्गातील इतर उदारमतवादी घटकांचा समावेश होता.

जर्मन नॅशनल असेंब्लीची बैठक सन १८४८ च्या मे महिन्यात जर्मनीतील फ्रँकफुर्ट शहरात आयोजित करण्यात आली, याला फ्रँकफुर्ट पार्लमेंट म्हणून देखील ओळखले जाते. सदर बैठकीत जर्मन जनतेच्या प्रतिनिधींमध्ये चर्चा होऊन सर्व जर्मन राज्यांचे मिळून एक जर्मन संघराज्य बनविण्यात यावे आणि या संघराज्यात मर्यादित लोकशाही व्यवस्था स्थापन केली जावी असा ठराव मांडला. या प्रक्रीयेद्वारे जर्मनीचे एकीकरण होऊन मर्यादित लोकशाही व्यवस्था स्थापन होणार होती. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी ऑस्ट्रिया आणि प्रशिया या बलाढ्य राज्यांकडे सनदशीर मार्गाने विनंती-अर्ज करून जर्मनीचे एकीकरण घडवून आणावे असे ठरले. जर्मन नॅशनल असेंब्लीमध्ये विविध विचारांचे प्रतिनिधी होते. त्यामधील जहाल लोकशाहीवादी प्रतिनिधींना उपरोक्त ठराव अत्यंत सौम्य स्वरूपाचा वाटल्याने त्यांनी पार्लमेंटमध्ये गोंधळ माजवून कामकाज बंद पाडण्याचा प्रयत्न केला. अशांतता निर्माण होण्याचा धोका लक्षात घेऊन प्रशियाच्या लष्कराने ही बंडाळी मोडून काढली. त्यानंतर पार्लमेंटने जर्मन नागरिकांच्या हक्कांचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. सोबतच जर्मन संघराज्य निर्माण करून त्याचे सम्राटपद हे प्रशियाच्या राजा कडे देण्यात यावे असा निर्णय घेण्यात आला. जेव्हा प्रशियाचा राजा फ्रेडरिक विल्यम चौथा याच्या समोर हा प्रस्ताव मांडण्यात आला. जर्मन राज्यसंघातील दुसरे बलाढ्य राज्य ऑस्ट्रियाशी वितुष्ट येण्याची शक्यता असल्याने प्रशियाचा राजा फ्रेडरिक विल्यम चौथा याने जर्मन संघराज्याच्या सम्राट पदाचा स्वीकार करण्यास नकार दिला. राजा फ्रेडरिक विल्यम चौथा याला राजा पेक्षा कमी दर्जाच्या असलेल्या पार्लमेंटकडून दिले जाणारे 'सम्राट पद' स्वीकारणे कमीपणाचे वाटत होते. प्रशियाच्या राजाने दिलेल्या नकारानंतर इतर जर्मन राज्यांनी फ्रँकफुर्ट पार्लमेंटच्या ठरावांना विरोध केला. परिणामी, सन १८४९ च्या जून महिन्यात पार्लमेंट बरखास्त करण्यात आली.

फ्रँकफुर्ट पार्लमेंट हा जर्मन राज्यांतील उदारमतवादी-राष्ट्रवादी विचारांच्या लोकांद्वारे जर्मनीचे एकीकरण करून तेथे इंग्लंडप्रमाणे मर्यादित अधिकार असलेल्या सम्राट पदाच्या अंतर्गत लोकशाही व्यवस्था आणण्याचा एक प्रयत्न होता. हा प्रयत्न पूर्णपणे अयशस्वी झाला. जर्मन राज्यसंघातील राजघराणी, उमराव वर्ग आणि लष्करी अधिकारी यांनी आपल्या विशेषाधिकारांचे रक्षण करण्यासाठी हा प्रयत्न जाणीवपूर्वक हाणून पडला.

मात्र, जर्मनीच्या एकीकरणाचा मुद्दा हा पार्लमेंटच्या ठरावाच्या निमित्ताने ठळकपणाने पुढे येऊन जर्मन राज्यसंघातील राज्यकर्त्या वर्गाला याबाबत ठोस उपाययोजना करणे आवश्यक बनले.

- **एरफुर्ट अधिवेशन आणि प्रशियाप्रणित जर्मन राज्यसंघ :**

प्रशियाचा राजा फ्रेडरिक विल्यम चौथा याने फ्रँकफुर्ट पार्लमेंटच्या ठरावांना नाकारले असले तरी जर्मनीच्या एकीकरणास त्याचा विरोध नव्हता. इतकेच नव्हे तर प्रशियाच्या नेतृत्वाखाली जर्मनीचे एकीकरण साकार व्हावे असे त्याला वाटत होते. प्रशियाच्या नेतृत्वाखाली जर्मनीचे एकीकरण प्रत्यक्षात आणण्याच्या दृष्टीकोनातून विचारविनिमय करण्यासाठी सन १८५० च्या मार्च महिन्यात जर्मनीतील एरफुर्ट शहरात अधिवेशन बोलाविले ज्याला एरफुर्ट अधिवेशन म्हणून ओळखले जाते. ऑस्ट्रियाला जर्मन राज्यसंघातून हाकलून लावून प्रशियाच्या नेतृत्वाखाली बळकट जर्मन राज्यसंघाची म्हणजेच प्रशियाप्रणित जर्मन राज्यसंघाची (Closer German Union under Prussian Leadership) स्थापना करण्यात यावी अशी कल्पना प्रशियाचा राजा फ्रेडरिक विल्यम चौथा याने एरफुर्ट अधिवेशनात मांडली. मात्र, इतर काही बलाढ्य जर्मन राज्यांनी आणि ऑस्ट्रियाने अशा प्रकारच्या राज्यसंघाच्या स्थापनेस कडाडून विरोध केल्यामुळे अल्पकाळातच हे अधिवेशन बारागळले.

- **सनदशीर मार्गाचा अंत आणि आक्रमक धोरणाच्या दिशेने :**

फ्रँकफुर्ट पार्लमेंटच्या निमित्ताने जर्मनीतील उदारमतवाद्यांनी आणि एरफुर्ट अधिवेशनाच्या निमित्ताने प्रशियातील राज्यकर्त्यांनी जर्मनीचे एकीकरणासाठी सनदशीर मार्गाचा अवलंब केला. मात्र, हे दोन्ही प्रयत्न विफल ठरले. जर्मनीचे एकीकरण करायचे असल्यास ऑस्ट्रिया साम्राज्यातील जर्मन भाषिक प्रदेश हा जर्मनीमध्ये समाविष्ट होणार होता. परिणामी, ऑस्ट्रियाच्या साम्राज्यात फुट पडण्याची शक्यता होती. तसेच इतर काही जर्मन राज्यांना जर्मनीच्या एकीकरणामुळे आपले सार्वभौमत्व नष्ट होईल, आपले स्वतंत्र अस्तित्व नष्ट होईल याची भीती वाटत होती. त्यामुळे ऑस्ट्रिया साम्राज्य आणि काही जर्मन राज्ये यांचा जर्मनीच्या एकीकरणाला विरोध होता. सबब, जर्मनीचे एकीकरण साध्य करण्यासाठी एकीकरणास विरोध करणाऱ्या ऑस्ट्रिया साम्राज्य आणि इतर जर्मन राज्ये यांचा विरोध मुत्सद्देगिरी आणि बळाच्या सहाय्याने मोडून काढणे आवश्यक आहे असे प्रशियाच्या राज्यकर्त्या वर्गाच्या लक्षात आले. मात्र, प्रशियाचा राजा फ्रेडरिक विल्यम चौथा हा आक्रमण धोरण स्वीकारण्यास तयार होत नसल्यामुळे जर्मनीच्या एकीकरणासाठीचे प्रयत्न फ्रेडरिक विल्यम याच्या मृत्यू (सन १८६१) पर्यंत रेंगाळत राहिले. सन १८६१ मध्ये राजा फ्रेडरिक विल्यम चौथा याचा भाऊ विल्यम पहिला हा प्रशियाच्या गादीवर आला. विल्यम पहिला याने कार्यभार स्वीकारल्यानंतर लगेच बिस्मार्क याची प्रशियाच्या पंतप्रधानपदी नेमणूक केली. विल्यम पहिला आणि बिस्मार्क यांच्यात उत्कृष्ट ताळमेळ जमल्यामुळे जर्मनीच्या एकीकरणाच्या दिशेने आक्रमक वाटचाल सुरु झाली.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) सन १८१५ मध्ये 'व्हिएन्ना काँग्रेस' मध्ये चर्चेसाठी कोण जमले?
- (२) जर्मन राज्यसंघातील उत्तरेकडील भागातील राज्यांचा एक जकात संघ कोणाच्या पुढाकाराने स्थापन झाला ?
- (३) जॉल्वेरीन म्हणजे काय?
- (४) जर्मन नॅशनल असेंब्लीची बैठक सन १८४८ च्या मे महिन्यात जर्मनीतील कोणत्या शहरात आयोजित करण्यात आली?
- (५) ऑस्ट्रिया साम्राज्याचा जर्मनीच्या एकीकरणाला का विरोध होता?

(ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) फ्रेंच सम्राट नेपोलियन बोनापार्ट याने नष्ट करून व्हाईन नदीजवळील प्रदेशांचा वेगळा 'व्हाईन राज्यसंघ' तयार केला.
- (२) जर्मनीच्या एकीकरणासाठी वाढत्या राष्ट्रवादी भावनेला दडपण्यासाठी केलेले कायदे म्हणून ओळखले जातात.
- (३) प्रशियाचा राजा याने आपल्या जनतेस उदारमतवादी घटना देण्याचे मान्य केले.
- (४) प्रशियाप्रणित जर्मन राज्यसंघाची स्थापना करण्यात यावी अशी कल्पना अधिवेशनात मांडण्यात आली.
- (५) जर्मन लोकांच्या या प्रतिनिधी सभेला म्हणून ओळखले जाते.

४.३.२ विल्यम पहिला यांची भूमिका :

१९ व्या शतकात झालेले जर्मनीचे एकीकरण ही युरोपच्या इतिहासातील सर्वात महत्त्वाच्या भूराजकीय स्थित्यंतरांपैकी एक आहे. जर्मनीचे एकीकरण होण्यापूर्वी, जर्मन भाषिक प्रदेश अनेक स्वतंत्र राज्यांमध्ये विभागले गेले होते, प्रत्येकाचे स्वतःचे सरकार, सैन्य आणि धोरणे होती. एकीकरणाची प्रक्रिया अत्यंत गुंतागुंतीची होती आणि त्यात लष्करी, मुत्सद्दी आणि राजकीय धोरणांचे सरमिसळ होती. जर्मनीच्या एकीकरणाच्या ऐतिहासिक कार्यात प्रशियाचा राजा व नंतर जर्मन सम्राट बनलेला विल्यम पहिला हा मध्यवर्ती ठरला. आधुनिक जर्मन साम्राज्याला आकार देण्यासाठी त्याचे नेतृत्व आणि निर्णय महत्त्वपूर्ण होते.

● आरंभीचे जीवन व राजकीय स्थान :

विल्यम पहिला याचा जन्म २२ मार्च १७९७ रोजी बर्लिन येथे झाला. तो प्रशियाचा फ्रेडरिक विल्यम दुसरा आणि राणी लुईस यांचा मोठा मुलगा होता. नेपोलियन बोनापार्टच्या युद्धांचा काळ हा जर्मन राज्यांवर आणि युरोपच्या इतिहासावर दूरगामी परिणाम करणारा काळ होता. विल्यमचा आरंभीचा काळ या नेपोलियन

युगाच्या छायेत गेला. सन १८१५ मध्ये नेपोलियनच्या पराभवानंतर झालेल्या व्हिएन्ना काँग्रेसमध्ये 'जर्मन राज्यसंघ' स्थापना करण्यात आले, ज्यावर ऑस्ट्रियाचे वर्चस्व आणि ३९ स्वतंत्र जर्मन राज्यांचा समावेश होता. राजकीय भूदृश्य खंडित झाले होते आणि एकसंध जर्मन राष्ट्राची कल्पना वास्तवापासून दूर गेलेली होती. अशा परिस्थिती विल्यम पहिला हा प्रशियाच्या गादीवर आला.

● **विल्यम पहिला – प्रशियाचा राजा ते जर्मनीचा सम्राट :**

ऑस्ट्रिया आणि काही जर्मन राज्ये यांचा जर्मनीच्या एकीकरणाला विरोध होता. या राज्यांचा विरोध मोडून काढून जर्मनीचे एकीकरण साध्य करण्यासाठी आक्रमक धोरण राबवणे आवश्यक होते. प्रशियाने या बाबतीत पुढाकार घेण्याची निकड होती. मात्र, प्रशियाचा राजा फ्रेडरिक विल्यम चौथा हा आक्रमक स्वीकारण्यास तयार नव्हता. परिणामी जनमताचा रेटा असून देखील जर्मनीचे एकीकरण रखडले होते. सन १८५७ मध्ये प्रशियाचा राजा फ्रेडरिक विल्यम चौथा याला अर्धांगवायूचा झटका आल्यामुळे प्रशियाचा काळजीवाहू कारभार त्याचा धाकटा भाऊ विल्यम याच्याकडे आला. दि. २ जानेवारी १८६१ रोजी फ्रेडरिक विल्यम चौथा याच्या मृत्युनंतर विल्यम पहिला हा प्रशियाच्या गादीवर आला. युरोपमधील राजकीय अशांतता आणि महत्त्वपूर्ण बदलांच्या काळात त्याच्या कारकिर्दीची सुरुवात झाली. राष्ट्रवादाची वाढती लाट आणि एकसंध जर्मनीची इच्छा जोर धरू लागली होती आणि विल्यम पहिला याचे नेतृत्व लवकरच या संदर्भात महत्त्वपूर्ण ठरले.

विल्यम पहिला हा अत्यंत सभ्य, दृढनिश्चयी आणि धोरणी राज्यकर्ता होता. विल्यम पहिला याने स्वतः अनेक युद्धात प्रत्यक्ष भाग घेतला असल्याने लष्करी योद्धा आणि लष्करी व्यवस्थापनाच्या दृष्टीकोनातून तो अत्यंत अनुभवसंपन्न आणि कुशल होता. विल्यम पहिला हा प्रशियाच्या गादीवर आल्याने प्रशियात एक प्रकारचे नवे युग अवतरल्या प्रमाणे वातावरण जनमानसात निर्माण झाले.

जर्मनीचे एकीकरण प्रत्यक्षात आणायचे असेल तर बळाचा म्हणजेच लष्करी शक्तीचा वापर करणे अपरिहार्य आहे याची जाणीव विल्यम पहिला यास झालेली होती. त्यामुळे गादीवर येताच विल्यमने प्रशियाचे लष्करीकरण करण्याच्या दृष्टीकोनातून पावले उचलली. हेलमूथ वॉन मोल्टेक हा विल्यम पहिला याच्या कार्यकिर्दीत प्रशियाचा लष्करप्रमुख होता. मोल्टेक याने शांतता काळातील प्रशियाचे लष्कर १,५०,००० वरून २,००,००० इतके वाढवणे, वार्षिक नवीन सैन्यभरती ही ४०,००० वरून ६३,००० इतकी करणे, लष्करी नोकरीचा कालावधी वाढवणे इत्यादी लष्करी सुधारणा आवश्यक असल्याचे विल्यम पहिला यास सुचविले. या लष्करी सुधारणांसाठी येणाऱ्या खर्चाची मंजूरी प्रशिया राज्याच्या लँडट्याग (Landtag) म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या पार्लमेंटकडून घेणे आवश्यक होते. अल्बर्ट वॉन रून हा प्रशियाचा राजा विल्यम पहिला याचा युद्धमंत्री होता. युद्धमंत्री रून याच्या माध्यमातून पार्लमेंटकडे लष्करी सुधारणांच्या खर्चाच्या मंजूरीचा प्रस्ताव पाठविण्यात आला. पार्लमेंटने खर्चाला मंजूरी देण्याचे नाकारले. त्यामुळे प्रशियाचे पार्लमेंट आणि प्रशियाचा राजा विल्यम पहिला यांच्यात खटके उडू लागले. पार्लमेंटच्या लष्करीकरण विरोधातील भुमिकेमुळे वैतागून प्रशियाचा राजा विल्यम पहिला याने राजपदाचा त्याग करण्याचे ठरविले. मात्र, राजपुत्र फ्रेडरिक याने

आपल्या वडिलांना म्हणजे विल्यम पहिला याला राजत्याग करण्यापासून परावृत्त केले. याप्रसंगातून विल्यम पहिला हा प्रशियाच्या लष्करीकरण आणि सैन्याच्या आधुनिकीकरणासाठी किती आग्रही होता हे स्पष्ट होते. पुढे विल्यम पहिला याने बिस्मार्कच्या सहाय्याने प्रशियाचे सैन्य आधुनिक व शक्तिशाली बनवले की जर्मन एकीकरणासाठी झालेल्या अनेक युद्धांत प्रशियाच्या सैन्याचे प्रचंड विजय मिळवला.

● **प्रशियाचा पंतप्रधान म्हणून बिस्मार्कची निवड:**

राजपुत्र फ्रेडरिक आणि युद्धमंत्री रून यांच्या सल्ल्यानुसार विल्यम पहिला याने ऑटो वॉन बिस्मार्क याची प्रशियाच्या पंतप्रधानपदी नेमणूक केली. पुढे विल्यमने बिस्मार्कच्या साथीने प्रशियाची लष्करी शक्ती प्रचंड प्रमाणात वाढवली. विल्यम पहिला याच्या कार्यकाळात गृहनीती, संरक्षणनीती, विदेशनीती, अर्थनीती इत्यादी सर्व आघाड्यांवर बिस्मार्कने प्रचंड योगदान दिले. विल्यम पहिला याच्या धोरणीपणामुळे आणि बिस्मार्कच्या मुत्सद्दीगिरीमुळे टप्प्याटप्प्याने जर्मनीचे एकीकरण प्रत्यक्षात येऊन प्रशियाचा राजा विल्यम पहिला हा एकीकृत 'जर्मन सम्राट' पदी विराजमान झाला.

● **विविध युद्धांतील विजय :**

जर्मनीच्या एकीकरणासाठी एकीकरणाला विरोध करणाऱ्या सत्तांशी युद्धे ही अटळ होती. विल्यम पहिला याच्या पुढाकाराने शक्तिशाली बनलेल्या प्रशियाच्या लष्कराने विल्यम पहिला याच्या नेतृत्वाखाली दशकभरात अनेक युद्धात विजय मिळवून एकीकरणाची वाट मोकळी केली. डेन्मार्क-प्रशिया युद्ध (१८६४), ऑस्ट्रिया-प्रशिया युद्ध (१८६६) आणि फ्रान्स-प्रशिया युद्ध (१८७०-७१) या युद्धात प्रशियाच्या सैन्याने उत्तम कामगिरी बाजावून विजय मिळवला. प्रशियाच्या सैन्याचे आधुनिकीकरण व प्रशियाचे लष्करीकरण याबाबत विल्यम पहिला याच्या धोरणीपणामुळे प्रशियाची सैन्य शक्ती आणि युद्ध कौशल्य वाढल्यामुळे हे यश प्राप्त झाले.

● **जर्मन साम्राज्य व जर्मन सम्राटाची घोषणा :**

सन १८७१ मध्ये जर्मन साम्राज्य आणि जर्मन सम्राटाची घोषणा झाली. ही घोषणा म्हणजे जर्मनीच्या एकीकरण हे पूर्णत्वास गेल्याचे चिन्हांकित करणारी घटना होती. फ्रान्समधील व्हर्सायच्या राजवाड्यातील 'हॉल ऑफ मिरर' मध्ये १८ जानेवारी १८७१ रोजी जमलेल्या जर्मन राज्यांच्या नेत्यांनी प्रशियाचा राजा विल्यम पहिला याला जर्मन सम्राट म्हणून घोषित केले. नव्या साम्राज्यात युरोपातील बहुतांश जर्मन भाषिक प्रदेश सामील होता. जर्मनचे एकीकरण हे प्रशियाच्या नेतृत्वाखाली शक्य झाले होते आणि प्रशियाचा दबदबा हा जर्मन साम्राज्याचे महत्त्वाचा निदर्शक होता. प्रशियाचा राजा म्हणून विल्यम पहिला याचे जर्मनीच्या एकीकरणातील योगदान हे निर्णायक ठरले.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

(१) जर्मनीच्या एकीकरणाच्या ऐतिहासिक कार्यात कोण मध्यवर्ती ठरला ?

- (२) जर्मनीच्या एकीकरणासाठी आक्रमक धोरण स्वीकारण्यास कोण तयार नव्हता ?
- (३) प्रशियाचा राजा विल्यम पहिला याचा युद्धमंत्री कोण होता ?
- (४) पार्लमेंटच्या लष्करीकरण विरोधातील भूमिकेमुळे वैतागून प्रशियाचा राजा विल्यम पहिला याने काय करण्याचे ठरविले ?
- (५) विल्यम पहिला याला राजत्याग करण्यापासून कोणी परावृत्त केले ?
- (ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.
- (१) विल्यम पहिला याचा जन्म..... येथे झाला.
- (२) प्रशियाचा राजा फ्रेडरिक विल्यम चौथा याच्या मृत्यू नंतर प्रशियाच्या गादीवर आला.
- (३) प्रशियाच्या गादीवर येताच विल्यम पहिला याने करण्याच्यादृष्टीने पावले उचलली.
- (४) हा विल्यम पहिला याच्या कार्यकिर्दीत प्रशियाचा लष्करप्रमुख होता.
- (५) लष्करी सुधारणांच्या खर्चाच्या मंजुरीचा प्रस्ताव ने नाकारला.

४.३.३ बिस्मार्क आणि जर्मनीचे एकीकरण

जर्मनीचे एकीकरणाचा शिल्पकार म्हणून ओळखला जाणारा ऑटो वॉन बिस्मार्क हा एकोणिसाव्या शतकातील सर्वोत्तम मुत्सद्दी नेत्यांपैकी एक मानला जातो. आपल्या वास्तववादी (Realpolitik) मुत्सद्दीपणा, राजकारण आणि प्रशासन शैलीमुळे बिस्मार्क याला पोलादी पंतप्रधान (Iron Chancellor) म्हणून देखील ओळखतात. आपल्या याच कौशल्यांमुळे बिस्मार्क याने युरोपच्या इतिहासातील महत्त्वाची घटना मानल्या गेलेल्या जर्मनीच्या एकीकरणाची प्रक्रिया पूर्णत्वास नेली.

ऑटो वॉन बिस्मार्क – जर्मनीचे एकीकरण साधणारा मुत्सद्दी :

प्रशिया राज्याच्या सॅक्सनी प्रांतातील जमीनदारी आणि लष्करी पार्श्वभूमी असलेल्या घराण्यात एप्रिल १८१५ मध्ये ऑटो वॉन बिस्मार्क याचा जन्म झाला. बर्लिन आणि गॅटिंगन या सुप्रसिद्ध विद्यापीठात शिक्षण पूर्ण केल्या बिस्मार्कने फ्रान्स आणि इंग्लंड इत्यादी देशांत भ्रमंती केली होती. फ्रान्स आणि इंग्लंडमधील राजकारणाचा बारकाईने अभ्यास केलेला बिस्मार्क हा कुटनीतीत पारंगत राजकीय नेता म्हणून नावारूपास आला. लँडट्यागशी म्हणजे प्रशियाच्या पार्लमेंटशी खटके उडू लागल्यानंतर सन १८६२ च्या सप्टेंबर महिन्यात प्रशियाचा राजा विल्यम पहिला याने बिस्मार्कला प्रशियाचा पंतप्रधान म्हणून नियुक्त केले. सन १८६२ ते १८९० इतक्या दीर्घकाळ पदावर राहून बिस्मार्कने १८७१ साली जर्मनीचे एकीकरण पूर्ण केले आणि सन १८९० पर्यंत जर्मनीला सर्वार्थाने शक्तिशाली राष्ट्र बनवले.

जर्मनीच्या एकीकरणाच्या दिशेने घोडदौड :

बिस्मार्क आणि विल्यम पहिला यांचे बहुतांश विचार मिळते जुळते होते. बिस्मार्क हा प्रशियन जंकर्स (Prussian Junkers) म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या जमीनदारांच्या वर्गातील होता. त्यामुळे बिस्मार्क हा

लोकशाही ऐवजी राजावर निष्ठा ठेवणारा व्यक्ती होता. परिणामी, विल्यम पहिला आणि बिस्मार्क यांच्यात दीर्घकाळ व्यवस्थित समन्वय साधला गेला. बिस्मार्कने आखलेल्या धोरणांना विल्यम पहिला याने पूर्ण पाठींबा आणि मंजूरी दिली. परिणामी, बिस्मार्कला फक्त दहा वर्षातच जर्मनीचे एकीकरण पूर्ण करता आले.

- **प्रशियाचे लष्करीकरण :**

जर्मनीचे एकीकरण करण्यासाठी बळाचा वापर करणे हाच एकमेव पर्याय असल्याचे एव्हाना बिस्मार्कच्या देखील लक्षात आले. जर्मनीच्या एकीकरणाच्या मार्गात ऑस्ट्रिया हा एक बलाढ्य अडथळा आहे आणि सनदशीर मार्गाने जर्मनीचे एकीकरण शक्य नसून युद्ध आणि रक्तपात याच मार्गाने प्रशियाच्या नेतृत्वाखाली जर्मनीचे एकीकरण साध्य होईल असे धोरण बिस्मार्कने आखले यालाच 'रक्त आणि लोह धोरण' (Blood and Iron Policy) म्हणून ओळखले जाते. पंतप्रधान बनताच बिस्मार्कने पार्लमेंटच्या मंजूरीशिवाय सैन्यभरती सुरु केली. सैन्यभरतीसाठी लागणारा अतिरिक्त खर्च भागविण्यासाठी पार्लमेंटची मंजूरी न घेताच अनेक नवी कर लावले. परिणामी, प्रशियाचे महसुली उत्पन्न वाढले आणि प्रशियाचे लष्कर अत्यंत सामर्थ्यशाली बनले.

- **डेन्मार्कशी युद्ध (१८६४) :**

जर्मनीच्या एकीकरणात ऑस्ट्रियाचा अडसर असला तरी लगेचच ऑस्ट्रियाशी युद्ध करण्याची प्रशियाची लष्कर आणि लष्करी संसाधनांची तयारी नव्हती. तसेच ऑस्ट्रियाविरोधात युद्ध घोषित करण्यासाठी काहीतरी निमित्त आवश्यक होते. बिस्मार्कला ऑस्ट्रियाविरुद्ध युद्ध घोषित करण्याआधी जी पार्श्वभूमी आवश्यक होती ती डेन्मार्कच्या माध्यमातून प्राप्त झाली. प्रशियाच्या उत्तरेस असलेल्या श्लेस्विग आणि होलेस्टेन या दोन परगण्यांतील बहुतांश लोक हे जर्मन भाषिक असल्याने त्यांचा ओढा जर्मनी कडे होता. मात्र, या दोन्ही परगण्यामध्ये डेन्मार्कच्या राजाच्या नावाने कारभार चालत असे. सन १८५२ साली झालेल्या लंडनच्या तहानुसार डेन्मार्कच्या राजाच्या नावाने श्लेस्विग आणि होलेस्टेन या जर्मन बहुसंख्य परगण्यातील कारभार चालविला जात असला तरी डेन्मार्कने या परगण्याला आपल्या राज्यात समाविष्ट करून घेऊ नये असे ठरले होते. दोन्ही परगण्यातील जर्मन जनतेने हे परगणे जर्मनीला जोडण्यात यावेत अशी चळवळ सुरु ठेवली होती. हे दोन्ही परगणे प्रशियाला जोडून घेण्याचा निश्चय करून बिस्मार्क संधीची वाट पाहत होता.

सन १८६३ साली ख्रिश्चन नववा हा डेन्मार्कच्या राजपदावर आला. गादीवर येताच ख्रिश्चन नववा याने श्लेस्विग आणि होलेस्टेन हे दोन्ही परगणे डेन्मार्कला जोडून घेतले. डेन्मार्कशी युद्ध पुकारून हे दोन्ही परगणे प्रशियाला जोडून घेण्याची संधी बिस्मार्कला आपोआप मिळाली. मात्र, अत्यंत मुत्सद्दी असलेल्या बिस्मार्कने डेन्मार्कशी युद्ध करताना ऑस्ट्रियाचा प्रशियाला विरोध होऊ नये म्हणून ऑस्ट्रियाला देखील आपल्या बाजूने युद्धात सामिल करून घेतले. सन १८६४ मध्ये फेब्रुवारी ते ऑक्टोबर असे जवळपास नऊ महिने चालेल्या डेन्मार्क विरुद्ध प्रशिया-ऑस्ट्रिया युद्धात प्रशिया-ऑस्ट्रिया आघाडीचा विजय झाला. डेन्मार्कच्या पराभवानंतर होलेस्टेनचा परगणा ऑस्ट्रियाला आणि श्लेस्विगचा परगणा प्रशियाला अशी वाटणी करण्यात आली.

ऑस्ट्रियाला होलेस्टेनचा परगणा दिल्यामुळे भविष्यात हेच निमित्त घेऊन ऑस्ट्रिया विरुद्ध युद्ध पुकारण्याची संधी बिस्मार्क साधणार हे निश्चित होते.

ऑस्ट्रियाशी युद्ध (१८६६) :

जर्मनीचे एकीकरण हे ऑस्ट्रियाचा पराभव केल्याशिवाय शक्य नसल्याने डेन्मार्कशी युद्ध संपल्यानंतर बिस्मार्क ऑस्ट्रियाशी होणाऱ्या भावी युद्धाच्या तयारीला लागला. प्रशियाचे लष्करी बळ आणखी वाढवून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ऑस्ट्रियाला एकटे पडण्याची तजवीज बिस्मार्कने सुरु केली.

बिस्मार्क हा रशियामध्ये प्रशियाचा वकील म्हणून नियुक्त असताना त्याचे आणि रशियाचा सम्राट झार अलेक्झांडर दुसरा याचे अत्यंत मैत्रीपूर्ण संबंध निर्माण झाले होते. सन १८६३ मध्ये रशियाचे वर्चस्व असलेल्या पोलंडमधील पोलिश जनतेने रशिया विरुद्ध उठाव केला. पोलिश जनतेला प्रशियामधील जर्मन जनतेची सहानभूती होती. मात्र, बिस्मार्कने जनतेच्या सहानभूतीचा विचार न करता पोलंडमधील जनतेचा उठाव मोडून काढण्यात रशियाला सर्वोपरी मदत केली. बिस्मार्कने केलेल्या मदतीमुळे रशिया आणि प्रशिया यांचे संबंध दृढ झाले. प्रशियाच्या जनमताचा विचार न करता जर्मनीच्या एकीकरणासाठी आवश्यक सामरिक (Strategic) निर्णय मुत्सद्दीपणा बिस्मार्कने दाखवला.

प्रशियाचा पंतप्रधान बनण्यापूर्वी बिस्मार्क हा काहीकाळ फ्रान्समध्ये प्रशियाचा वकील म्हणून नियुक्त होता. याकाळात फ्रान्सचा सम्राट तिसरा नेपोलियन याच्यावर आपला प्रभाव पाडून बिस्मार्कने त्याची मैत्री संपादली होती. सन १८६५ साली बिस्मार्कने नेपोलियन तिसरा याची बियारिट्झ येथे भेट घेतली. सदर भेटीत ऑस्ट्रियाशी युद्धानंतर फ्रान्सला व्हाईनच्या प्रांतातील काही भाग किंवा बेल्जियम देणार असल्याचा आभास निर्माण केला. त्याद्वारे बिस्मार्कने ऑस्ट्रियाशी होणाऱ्या युद्ध प्रसंगी फ्रान्स तटस्थ राहिल अशी हमी फ्रेंच सम्राट नेपोलियन तिसरा याच्याकडून मिळवली.

राष्ट्र म्हणून एकत्र येण्यासाठी ऑस्ट्रियाच्या दक्षिणेस असलेल्या इटलीचा ऑस्ट्रियाशी सतत संघर्ष सुरु होता. ऑस्ट्रियाच्या उत्तरेस असणाऱ्या प्रशियाच्या पंतप्रधान बिस्मार्कने ऑस्ट्रियाच्या दक्षिणेस असणाऱ्या इटलीची मदत ऑस्ट्रियाविरुद्धच्या युद्धासाठी घेण्याचे ठरवले. इटली जर ऑस्ट्रियाविरुद्धच्या युद्धात प्रशियाच्या बाजूने सामिल झाल्यास ऑस्ट्रियाला दोन आघाड्यांवर लढावे लागेल आणि त्याचे लष्करी बळ विभागले जाईल आणि ऑस्ट्रियाचा पराभव करणे सोपे होईल अशी बिस्मार्कची योजना होती. प्रशियाच्या बाजूने युद्धात सहभागी होण्याच्या बदल्यात इटलीला ऑस्ट्रियाच्या ताब्यातील व्हेनेशियाचा प्रदेश देण्याचे बिस्मार्कने कबूल केले.

उपरोक्त प्रमाणे ऑस्ट्रिया विरुद्ध प्रशिया युद्ध सुरु झाल्यानंतर इटली हा प्रशियाच्या बाजूने युद्धात उतरेल आणि रशिया व फ्रान्स हे युद्धामध्ये तटस्थ राहतील अशी पूर्वतयारी करून बिस्मार्क ऑस्ट्रिया विरुद्ध युद्ध पेटवण्याच्या कामी लागला. डेन्मार्कवरील विजयानंतर ऑस्ट्रियाला दिलेल्या होलेस्टेनचा परगणाने बिस्मार्कला ऑस्ट्रियाशी युद्ध करण्याचे निमित्त मिळवून दिले. होलेस्टेनचा परगण्यातील ऑस्ट्रियाचा कारभार हा अत्यंत अयोग्य पद्धतीने चालवला जात असल्याचा आरोप बिस्मार्कने केला. होलेस्टेन मधील

ऑस्ट्रियाच्या गैरकारभारामुळे ऑस्ट्रियाला जर्मन राज्यसंघातून हाकलून देण्यात यावे अशी मागणी बिस्मार्कने केली. परिणामी, ऑस्ट्रिया विरुद्ध प्रशिया अशा युद्दाला तोंड फुटले. प्रशियाचा युद्धमंत्री अल्बर्ट वॉन रून आणि प्रशियाचा लष्करप्रमुख हेलमूथ वॉन मोल्टेक यांच्या नेतृत्वाखालील प्रशियाच्या लष्कराने संपूर्ण युरोपला अचंबित करणारा पराक्रम केला. १४ जून ते २२ जुलै १८६६ या काळात एकूण सात आठवडे चाललेल्या या युद्धात ऑस्ट्रियाचा दारूण पराभव झाला. ऑस्ट्रिया आणि प्रशिया यांच्यात प्राग या शहरात युद्ध विराम आणि शांततेचा तह झाला.

● **प्रागचा तह –उत्तर जर्मन राज्यसंघाची निर्मिती :**

प्राग या शहरात ऑस्ट्रिया आणि प्रशिया यांच्यात २३ ऑगस्ट १८६६ रोजी शांततेचा तह होऊन युद्ध संपुष्टात आले. युद्धात प्रशिया आणि इटली यांच्या आघाडीला ऑस्ट्रिया विरुद्ध विजय मिळाल्यामुळे त्यांनी ऑस्ट्रियाला तहासाठीच्या अटी मान्य करण्यास भाग पाडले. व्हेनेशियाचा प्रांत इटलीला देण्याचे ऑस्ट्रियाने मान्य केले. जर्मन प्रदेशातून ऑस्ट्रियाचे वर्चस्व संपुष्टात आणण्यात आले. श्लेस्विग आणि होलेस्टेन हे दोन्ही परगणे प्रशियाला जोडण्यात आले. त्याचप्रमाणे ऑस्ट्रियाच्या बाजूने युद्धात सामिल झालेल्या हॅनोव्हर, हेसे-नसाऊ इत्यादी राज्ये प्रशियाला जोडण्यात आली. ऑस्ट्रियाला वगळून प्रशियाच्या नेतृत्वाखाली उत्तरेकडील जवळपास २२ जर्मन राज्यांचा 'उत्तर जर्मन राज्यसंघ' निर्माण करण्यात आला. व्हिएन्ना परिषदेद्वारे निर्माण करण्यात आलेला जर्मन राज्यसंघ आणि त्याद्वारे जर्मन प्रदेशावरील ऑस्ट्रियाचे वर्चस्व अशारीतीने संपुष्टात आले. 'उत्तर जर्मन राज्यसंघ'चा प्रमुख म्हणून प्रशियाच्या राजाला सर्वानुमते मान्यता देण्यात आली. प्रागच्या तहात मिळालेल्या विजयामुळे प्रशियाची प्रतिष्ठा वाढली, नव्याने प्रशियाला जोडलेल्या प्रदेशामुळे प्रशियाचे समर्थ वाढले. तसेच उत्तर जर्मन राज्यसंघाच्या रूपाने जर्मनीच्या एकीकरणाचा अत्यंत महत्त्वपूर्ण टप्पा पार पडला.

● **फ्रान्सशी युद्ध आणि जर्मन साम्राज्याची स्थापना :**

प्रशियाने ऑस्ट्रियाचा पराभव करून उत्तर जर्मन राज्यसंघाची स्थापना केली. ऑस्ट्रियाविरुद्धच्या युद्धात फ्रान्स तटस्थ राहिला ही प्रशियाच्या विजयामागील एक महत्त्वाचे कारण ठरले. या तटस्थतेच्या बदल्यात बिस्मार्कने फ्रेंच सम्राट नेपोलियन तिसरा याला व्हाईनच्या प्रांतातील काही भाग किंवा बेल्जियम देणार असल्याचा आभास निर्माण केला होता. युद्ध संपल्यानंतर प्रत्यक्षात मात्र बिस्मार्कने फ्रान्सला काही ही दिले नाही. उलट ऑस्ट्रियावरील विजयामुळे प्रशिया अत्यंत बलाढ्य होऊन युरोपातील सत्ता समतोल बिघडला. बलाढ्य झालेल्या प्रशियाचा आता फ्रान्सला देखील त्याचा धोका निर्माण झाला. परिणामी, ऑस्ट्रिया-प्रशिया युद्धाविषयक फसलेल्या परराष्ट्रीय धोरणामुळे फ्रेंच सम्राट नेपोलियन तिसरा याची प्रचंड नाचक्की झाली.

ऑस्ट्रियाविरुद्धचे युद्ध जिंकल्यानंतर दक्षिणेकडील जर्मन राज्यांना जिंकून जर्मनीचे एकीकरण करता येणे प्रशियाला शक्य होते. मात्र, युरोपातील आपल्या हितसंबंधाला बाधा पोहचण्याचा धोका असल्याने फ्रान्सद्वारे प्रशिया विरुद्ध युद्ध घोषित करण्याची शक्यता होती. तसेच युद्धखोरीचा आरोप प्रशियाच्या माथी फुटला

असता. जर्मनीचे एकीकरण पूर्ण करण्यासाठी दक्षिणकडील जर्मन राज्ये जोडून घेणे आवश्यक होते. तसेच ही गोष्ट प्रत्यक्षात आणण्यासाठी फ्रान्सशी युद्ध करून त्याचा पराभव करणे आवश्यक होते. प्रशियाद्वारे युद्ध घोषित न करता फ्रान्सला प्रशिया विरुद्ध युद्ध घोषित करण्यास भाग पाडल्यास युरोपातील इतर बलाढ्य शक्तींची सहानभूती प्रशियाला मिळणार होती. बिस्मार्कने आपल्या मुत्सद्देगिरीने इंग्लंड, रशिया, इटली यांच्याकडून फ्रान्स विरुद्ध युद्ध झाल्यास तटस्थ राहण्याचे अभिवचन घेतले. अशाप्रकारे युरोपात फ्रान्सला एकटे पडल्यानंतर फ्रान्स विरुद्ध युद्ध पेटवण्यासाठी बिस्मार्क संधीची वाट पाहत होता. स्पेनच्या गादीच्या प्रश्नामुळे ही संधी बिस्मार्कला मिळाली आणि त्याने त्याचा पुरेपूर उपयोग केला.

स्पेनमध्ये क्रांती होऊन प्रशियाच्या राजाच्या नातेवाईकास स्पेनच्या राजपदावर बसवण्यात आले. फ्रान्सचा याला प्रचंड विरोध होता. त्यामुळे प्रशिया आणि फ्रान्स या दोन्ही देशातील वातावरण संतप्त झाले. नंतर प्रशियाच्या राजाच्या नातेवाईकाने स्पेनच्या राजपदाचा त्याग केला. मात्र, याच घडामोडी दरम्यान १३ जुलै १८७० रोजी फ्रान्सचा वकील आणि प्रशियाचा राजा यांच्यात प्रशियाच्या एम्स शहरात संतप्त वातावरणात वाटाघाटी करण्याचा प्रयत्न फिस्कटला. या फिस्कटलेल्या वाटाघाटीचा वृत्तांत प्रशियाचा राजा विल्यम पहिला याने टेलिग्रामद्वारे म्हणजे तारेने बिस्मार्कला कळवला याला 'एम्स टेलिग्राम' म्हणून ओळखले जाते. बिस्मार्कने या वृत्तांतामध्ये फ्रान्स आणि प्रशिया दोन्हींना अपमानास्पद वाटेल असा बदल करून वृत्तपत्रांकडे प्रसिद्धीस दिला. वृत्तांत प्रसिद्ध झाल्यानंतर त्याचा अर्थ लावण्यात आणि त्याच्या फ्रेंच भाषांतरात अनेक गफलती होऊन फ्रान्सच्या वकिलाचा पर्यायाने फ्रान्सचा अपमान झाल्याची भावना होऊन फ्रान्स मधील जनमानस संतप्त झाले. प्रशियामध्ये देखील प्रशियाच्या राजाचा अपमान झाला म्हणून फ्रान्सविरुद्धी वातावरण निर्माण झाले. फ्रेंच नागरिकांच्या भावनेच्या दबावामुळे तिसऱ्या नेपोलियनला प्रशिया विरुद्ध युद्ध घोषित करावे लागले.

फ्रान्सने १५ जुलै १८७० रोजी प्रशिया विरुद्ध युद्ध घोषित केले. युद्धाची घोषणा फ्रान्सकडून झाल्याने फ्रान्स हा जर्मन लोकांविरुद्धचा आक्रमणकारी आणि युद्धखोर ठरला. त्यामुळे दक्षिण जर्मन राज्यसंघातील राज्ये ही प्रशियाच्या नेतृत्वाखालील उत्तर जर्मन राज्य संघात समाविष्ट झाली तसेच फ्रान्स विरोधातील युद्धात प्रशियाच्या बाजूने सामिल झाली. उत्तर जर्मन राज्य संघ आणि दक्षिण जर्मन राज्य संघ एकत्रित झाल्याने प्रशियाची शक्ती मोठ्याप्रमाणात वाढली. प्रशियाच्या बलाढ्य लष्कराने फ्रान्सच्या सैन्याचा अनेक लढायांमध्ये दारूण पराभव केला. फ्रान्समधील सेडेन येथे १ सप्टेंबर आणि २ सप्टेंबर १८७० ला झालेल्या लढाईत फ्रेंच सैन्याचा मोठा पराभव होऊन खुद्द फ्रेंच सम्राट नेपोलियन तिसरा हा शरण येऊन प्रशियाच्या कैदेत सापडला. नेपोलियन तिसरा याच्या कैदेची बातमी पॅरीसमध्ये पोहचल्यानंतर तेथील जनतेने उठाव करून नेपोलियन तिसरा याला फ्रान्सच्या सम्राट पदावरून पदच्युत केले आणि फ्रान्समध्ये 'दुसरे प्रजासत्ताक' स्थापन केले. 'दुसऱ्या प्रजासत्ताक' सरकारने प्रशियाविरुद्धचे युद्ध सुरु ठेवले. मात्र, प्रशियाने फ्रान्सचा मोठा भूप्रदेश काबीज करून पॅरीस जिंकून घेऊन जून १८७१ मध्ये फ्रान्सचा संपूर्ण पराभव केला. फ्रँकफुर्ट येथे १० मे १८७१ मध्ये फ्रान्स आणि प्रशियामध्ये तह होऊन फ्रान्सचे अल्सेस आणि लॉरेन हे समृद्ध प्रदेश प्रशियाला जोडण्यात आले आणि फ्रान्सवर मोठी युद्ध खंडणी लादण्यात आली. तत्पूर्वी जानेवारी १८७१ मध्ये जेव्हा

फ्रान्स विरुद्धचे युद्ध अंतिम टप्प्यात आले होते आणि प्रशियाचा विजय निश्चित दिसत होता तेव्हा बिस्मार्कने उत्तर आणि दक्षिण जर्मन राज्य संघातील एकूण २५ राज्यांच्या राजांशी बोलणी करून सर्व जर्मन राज्यांचे मिळून 'जर्मन साम्राज्य' स्थापन करण्यास मंजूरी मिळवली. दि. १८ जानेवारी १८७१ रोजी फ्रान्समधील व्हार्यायच्या राजवाड्यातील 'हॉल ऑफ मिरर' मध्ये प्रशियाचा राजा विल्यम पहिला याला 'जर्मन सम्राट' म्हणून जाहीर करण्यात येऊन 'जर्मन साम्राज्य' स्थापन झाल्याची घोषणा करण्यात आली. जर्मन साम्राज्याच्या रूपाने सर्व जर्मन राज्ये एकत्र आली आणि जर्मन राष्ट्रवादाने प्रेरित जर्मनीचे एकीकरण होऊन 'जर्मनी' हे राष्ट्र प्रत्यक्षात आले.

● राष्ट्रवादाचा परिणाम :

अठराव्या शतकात युरोपमध्ये राष्ट्रवादाचा उदय झाला. राष्ट्रवादाशी संलग्न राष्ट्र-राज्याची संकल्पना देखील याच काळात विकसित होत होती. युरोपात झालेला प्रबोधनकाळ, औद्योगिक क्रांती, भांडवलशाहीचा विकास, छपाई कलेचा प्रसार आणि आधुनिक विचारसरणी इत्यादी विविध घटक हे राष्ट्रवादाच्या उदयाला आणि झपाट्याने झालेल्या त्याच्या प्रसाराला कारणीभूत ठरले. राष्ट्रवादामुळे पहिल्यांदा पश्चिम युरोपातील इंग्लंड आणि फ्रान्स हे राष्ट्र म्हणून विकसित झाले. राष्ट्रवादाचा प्रसार पश्चिम युरोप कडून पूर्व युरोपच्या दिशेने झाला. युरोपात क्रांत्यांची लाट येऊन जनतेने प्रस्थापित राज्यकर्त्यांच्या विरोधात सातत्याने उठाव केले. इटली आणि जर्मनी ही दोन राष्ट्रे ही याच काळात कशी अस्तित्वात आली हे आपण या घटकात आणि मागील घटकात समजून घेतले आहे. जाताजाता युरोप आणि जगावर राष्ट्रवादाचा नेमका काय परिणाम झाला हे मुद्देसूद पद्धतीने जाणून घेणे आवश्यक आहे.

राष्ट्रीय जागृती : राष्ट्रवादाच्या प्रसारामुळे युरोपातील अनेक नव रूढीवादी साम्राज्यांमध्ये आणि राज्यांमध्ये राष्ट्रीय जागृती निर्माण झाली. भाषा, संस्कृती, वंश, भूप्रदेश इत्यादी लक्षणांच्या आधारवर लोकांमध्ये एकतेचे भावना निर्माण झाली. राष्ट्रवादाने लोकांना आपण एका राष्ट्राचा सामुहिकरित्या भाग आहोत (Sense of Collective Belonging) याची जाणीव दिली. आपण राष्ट्राचा भाग असल्याने त्या राष्ट्राशी, त्याच्या संस्कृतीशी, परंपरेशी आणि त्याच्या ऐतिहासिक वारसा सोबत जोडलेलो आहोत आणि त्या राष्ट्राचा भाग असणे म्हणजे राष्ट्रीयत्व (Nationality) हीच आपली खरी ओळख (Identity) असल्याची भावना लोकांमध्ये तयार झाली. राष्ट्रवादाने लोकांना संघटीत (Mobilization) करण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका निभावली. राष्ट्रवादाच्या नावाखाली लोक राष्ट्राच्या रक्षणासाठी, युद्धासाठी, दुसऱ्या राष्ट्रावर आक्रमण करण्यासाठी किंवा आपल्याच राष्ट्रातील विशिष्ट समुदायांविरोधात एकत्र येत या गोष्टीचा म्हणजेच पर्यायाने राष्ट्रवादाचा फायदा युरोपातील राज्यकर्त्यांनी बऱ्याचदा आपले आसन स्थिर ठेवण्यासाठी उचलला.

लोकशाहीचा प्रसार : राष्ट्रीय जागृती ही जरी सांस्कृतिक घटकांच्या आधारे झाली असली तरी लोकांना एकत्र आणण्यात त्यांचे सामुहिक हितसंबंध महत्त्वाचे ठरले होते. नव्याने उदयाला आलेल्या मध्यमवर्गाने, उदारमतवादी विचारवंत आणि विद्यार्थ्यांनी राष्ट्रीय जागृतीच्या माध्यमातून लोकशाहीचा आग्रह धरला. रूढीवादी अनियंत्रित राजतंत्राऐवजी घटनेला आणि पार्लमेंटला बांधील असणारे लोकांनी निवडून दिलेले

सरकार असावे अशी मागणी लोकांनी लावून धरली. युरोपातील अनेक राज्यात क्रांती यशस्वी होऊन अनेक ठिकाणी संविधानावर आधारलेली लोकशाही तर काही ठिकाणी घटनात्मक राजेशाही असलेली लोकशाही व्यवस्था स्थापन झाली.

क्रांतीच्या लाटा : राष्ट्रवादांमुळे झालेल्या राष्ट्रीय जागृती आणि लोकशाहीच्या मागणीमुळे युरोपात सातत्याने क्रांतिकारी घटना घडत राहिल्या. अनेक क्रांतिकारी संघटना आणि त्यांचे नेते उदयाला आले. एखाद्या राज्यात झालेल्या क्रांतीचे परिणाम इतर राज्यांत-प्रदेशात होत असत. परिणामी, अस्वस्थता, अशांतता, असंतोष निर्माण होऊन क्रांतीसाठी सातत्याने प्रयत्न होत. युरोपातील नव-रूढीवादी राज्यसत्तांनी या राष्ट्रवादाला आणि क्रांत्यांना दडपून टाकण्याचा सर्वोपरी प्रयत्न केला. मात्र, क्रांत्यांच्या सततच्या लाटांनी युरोपातील राजतंत्रांना जोरदार हादरे दिले.

जुन्या साम्राज्यांचा ऱ्हास : राष्ट्रवादांमुळे झालेल्या राष्ट्रीय जागृतीमुळे अनेक भाषिक, अनेक संस्कृती असलेल्या ऑस्ट्रिया साम्राज्यात अनेक समूहांत राष्ट्रीय भावना निर्माण झाल्या. एका मोठ्या साम्राज्यात अनेक राष्ट्रांच्या जनतेचे शोषण होत आहे अशी भावना निर्माण होऊन ऑस्ट्रिया साम्राज्यातील जर्मन, इटालियन, सर्ब इत्यादी राष्ट्रवादांचा उदय झाला. अठराव्या शतकात ऑस्ट्रिया साम्राज्यात निर्माण झालेल्या 'राष्ट्रवादाच्या प्रश्ना'वर तोडगा काढण्यास ऑस्ट्रिया साम्राज्याच्या राज्यकर्त्यास अपयश आले. परिणामी, ऑस्ट्रिया साम्राज्यात असंतोष माजून अनेक उठाव झाले. अंतिमतः इटलीचे एकीकरण, जर्मनीचे एकीकरण होऊन ऑस्ट्रियाचे साम्राज्य लयास गेले. पहिल्या महायुद्धाची ठिणगी ही ऑस्ट्रिया साम्राज्यात दडपणूक होत असलेल्या सर्ब राष्ट्रवादाच्याच परिणामस्वरूप पडली.

ऑटोमन साम्राज्याला देखील राष्ट्रवादाच्या उदयाचा फटका बसला. पूर्व युरोपातील ऑटोमन साम्राज्यांतर्गत येणाऱ्या बोस्नियामधील विविध समुदायांनी स्वतःचे स्वतंत्र राष्ट्र असावे म्हणून चळवळी आरंभल्या. राष्ट्रवादी चळवळींमुळे वारंवार अशांतता निर्माण होऊन दुबळ्या झालेल्या ऑटोमन साम्राज्याला 'युरोपचा आजारी माणूस' (Sick man of Europe) म्हणून ओळखले जाऊ लागले. राष्ट्रवादी चळवळीच्या परिणाम स्वरूप २० व्या शतकाचा आरंभ होता होता ऑटोमन साम्राज्याचे अनेक तुकडे झाले.

अल्पसंख्याकांचा प्रश्न : राष्ट्रवादी भावना ही मुलतः आपण विशिष्ट समुदायाचा भाग आहोत यावर आधारित असते. मात्र, त्याचवेळी आपण इतर समुदायांपेक्षा वेगळे आहोत अशी जाणीव राष्ट्रवादातून निर्माण होऊन 'आपण' विरुद्ध 'ते' असा संघर्ष उभा राहतो. राष्ट्र हे विशिष्ट, भाषा, वंश, धर्म असणाऱ्या लोकांचाच आहे अशी जर राष्ट्रवादामागील प्रेरणा असल्यास अशा राष्ट्रात भाषिक / वांशिक / धार्मिक अल्पसंख्याकांचा प्रश्न निर्माण होतो. अल्पसंख्याकांच्या प्रश्नामुळे एकतर अल्पसंख्याकांवर अन्याय होतो किंवा त्यांना राष्ट्रात दुय्यम वागणूक दिली जाते. तसेच अल्पसंख्याकांमध्ये त्यांच्या राष्ट्रवादाचा उदय होऊन संघर्ष विकोपाला जातो. एखाद्या देशातील अल्पसंख्याकांचा मुद्दा उचलून दुसरे राष्ट्र त्या देशावर युद्ध घोषित करते. १९ व्या शतकातील अनेक युद्धांचे आणि २० व्या शतकातील दोन्ही महायुद्धांच्या कारणामध्ये अल्पसंख्याकांचा प्रश्न एक महत्त्वाचे कारण ठरले. आत्यंतिक जर्मन राष्ट्रवादाच्या प्रभावामुळे अल्पसंख्याक

असलेल्या 'ज्यु' समाजावरील हल्ले वाढत जाऊन हिटलरच्या काळात युरोपातील ज्यूंचे सामुदायिक हत्याकांड (हॉलोकॉस्ट) (Holocaust) घडून आले.

वसाहतवाद आणि साम्राज्यवाद : राष्ट्रवादाच्या उदयापूर्वी साम्राज्ये ही त्या-त्या राज्यकर्त्यांची असत त्यामुळे साम्राज्यविस्तार हा राज्यकर्त्यांशीच निगडित होता औद्योगिक क्रांतीमुळे निर्माण झालेला माल खपविण्यासाठी दुसऱ्या देशात वसाहती स्थापन करून किंवा साम्राज्यविस्तार करून हक्काच्या बाजारपेठा मिळवण्याचे धोरण विविध राष्ट्रांतील राज्यकर्त्यांनी अवलंबिले. राष्ट्रांच्या या वसाहतवादाद्वारे आणि साम्राज्यवादाद्वारे होणाऱ्या आर्थिक लाभात राष्ट्रांतील उद्योजक-मध्यमवर्ग-व्यापारी इत्यादींचे हितसंबंध जोडलेले असल्याने त्यांचा देखील वसाहतवादाला आणि साम्राज्यवादाला पाठींबा मिळाला. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि २० व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत युरोपातील राष्ट्रांनी आशिया आणि आफ्रिका खंडात आपल्या वसाहती स्थापन करून साम्राज्यविस्तार केला.

दोन महायुद्धे : जगाच्या इतिहास सर्वोच्च मानवी हानि झालेली पहिले आणि दुसरे महायुद्ध हे राष्ट्रवादाची एक फलनिष्पत्ती होती. युरोपातील बलाढ्य राष्ट्रात साम्राज्यविस्तारामुळे तीव्र स्पर्धा आणि शत्रुत्व निर्माण झाले. राष्ट्रां-राष्ट्रांतील शत्रुत्व हे त्या-त्या राष्ट्रांतील जनतेमधील राष्ट्रवादी भावनेमुळे टोकाला पोहचून शांततामय तोडग्या निघण्यापलीकडे गेले. परिणामी, युरोपात युद्धाला तोंड फुटून युरोपीय राष्ट्रांच्या साम्राज्यविस्तारामुळे ही दोन महायुद्धे आशिया आणि आफ्रिका खंडामध्ये देखील लढली गेली. युरोपीय राष्ट्रांच्या वर्चस्वाखालील असलेल्या राष्ट्रांमध्ये देखील प्रचंड मनुष्य आणि संपत्तीची हानि झाली.

आशिया आणि आफ्रिका खंडात वसाहतविरोधी संघर्ष : युरोपमधील राष्ट्रवादी विचार हा युरोपीय देशांच्या साम्राज्याचा भाग असलेल्या आशिया आणि आफ्रिकेतील वसाहतींमध्ये देखील पोहचला. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून आणि २० व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत युरोपीय राष्ट्रांच्या अनेक वसाहतींमध्ये राष्ट्रवादी भावनेचा विकास होऊन राष्ट्रीय जागृती झाली. वसाहतीतील जनतेने स्वातंत्र्य आणि लोकशाहीची मागणी करत हिंसक आणि अहिंसक आंदोलने उभारली. दोन महायुद्धात युरोपीय राष्ट्रांची झालेली हानि आणि तीव्र झालेल्या स्वातंत्र्य आंदोलनांमुळे युरोपच्या अनेक वसाहती या स्वातंत्र्य मिळवून स्वतंत्र 'राष्ट्र' म्हणून उदयाला आल्या.

१९ व्या आणि २० व्या शतकात राष्ट्रवादाच्या परिणामांची आपण चर्चा केली आहे. २१ व्या शतकात जरी जागतिकीकरण झाले असे मानले जात असले तरी देखील राष्ट्रां-राष्ट्रांतील संघर्ष-स्पर्धा, अल्पसंख्य-बहुसंख्यवाद, राजकारणासाठी राष्ट्रवादाचा वापर, राष्ट्रवादाच्या नावाने पसरविला जाणारा उन्माद, विविध राष्ट्रांतील जनतेमध्ये विद्यमान असलेली राष्ट्रीय भावना यावरून 'राष्ट्रवाद' ही एक प्रभावी विचारप्रणाली म्हणून अस्तित्वात आहे हे निदर्शनास येते आणि यावरूनच राष्ट्रवादाच्या मानवी इतिहासावरील परिणामांची प्रचीती येते.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-३

(अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) आपल्या वास्तववादी मुत्सद्दीपणा, राजकारण आणि प्रशासन शैलीमूळे बिस्मार्क याला कोणत्या उपाधीने देखील ओळखतात ?
- (२) युद्ध आणि रक्तपात याच मार्गाने प्रशियाच्या नेतृत्वाखाली जर्मनीचे एकीकरण साध्य होईल असे धोरण बिस्मार्कने आखले त्याला काय म्हणून ओळखले जाते ?
- (३) ऑस्ट्रिया आणि प्रशिया यांच्यात २३ ऑगस्ट १८६६ रोजी शांततेचा तह कोठे झाला ?
- (४) ऑस्ट्रिया-प्रशिया युद्धावेळी फ्रान्सच्या फसलेल्या परराष्ट्रीय धोरणामुळे कोणाची नाचकळी झाली ?
- (५) विल्यम पहिला याला 'जर्मन सम्राट' म्हणून जाहीर करण्यात येऊन 'जर्मन साम्राज्य' स्थापन झाल्याची घोषणा कोठे करण्यात आली ?

(ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) बिस्मार्क हा म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या जमीनदारांच्या वर्गातील होता.
- (२) पंतप्रधान बनताच बिस्मार्कने पार्लमेंटच्या मंजूरीशिवाय सुरू केली.
- (३)च्या नावाने श्लेस्विग आणि होलेस्टेन या जर्मन बहुसंख्य परगण्यातील कारभार चालविला जात होता.
- (४) ऑस्ट्रिया विरुद्ध प्रशिया युद्ध सुरू झाल्यानंतर हा प्रशियाच्या बाजूने युद्धात उतरला.
- (५) प्रशियाचा युद्धमंत्री अल्बर्ट वॉन रून आणि प्रशियाचा लष्करप्रमुख हेलमूथ वॉन मोल्टेक यांच्या नेतृत्वाखालील ने संपूर्ण युरोपला अचंबित करणारा पराक्रम केला.

४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

बर्सेनशॉफ्ट: जर्मन राष्ट्रवादी विद्यार्थ्यांची संघटना

कार्लसबाद डिक्रीज: जर्मनीच्या एकीकरणाच्या वाढत्या राष्ट्रवादी भावनेला दडपण्यासाठीचे कायदे

जॉल्वेरीन: जकात संघासाठीचा जर्मन भाषेतील शब्द, जर्मन जकात संघ

लँडट्याग: प्रशिया राज्याची पार्लमेंट

४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) नेपोलियन फ्रान्सविरोधातील युद्धात विजय मिळवणारी युरोपीय राष्ट्रे
- (२) प्रशिया (३) जकात संघ (४) फ्रँकफुर्ट

- (५) ऑस्ट्रिया साम्राज्यात फुट पडेल म्हणून
- (ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.
- (१) पवित्र रोमन साम्राज्य (२) कार्लसबड डिक्रीज
 (३) फ्रेडरिक विल्यम चौथा (४) एरफुर्ट
 (५) जर्मन नॅशनल असेंब्ली
- स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-२
- (अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.
- (१) विल्यम पहिला (२) फ्रेडरिक विल्यम चौथा
 (३) अल्बर्ट वॉन रून (४) राजपदाचा त्याग
 (५) राजपुत्र फ्रेडरिक
- (ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.
- (१) बर्लिन (२) विल्यम पहिला
 (३) लष्करीकरण (४) हेलमूथ वॉन मोल्टेक
 (५) प्रशियाच्या पार्लिमेंटने
- स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-३
- (१) पोलादी पंतप्रधान (२) रक्त आणि लोह धोरण
 (३) प्राग शहरात (४) फ्रेंच सम्राट नेपोलियन तिसरा
 (५) व्हर्सायच्या राजवाड्यातील 'हॉल ऑफ मिरर' येथे
- (ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.
- (१) प्रशियन जंकर्स (Prussian Junkers) (२) सैन्यभारती
 (३) डेन्मार्कच्या राजा (४) इटली
 (५) प्रशियाच्या लष्कराने

४.५ सारांश :

युरोपात राष्ट्रवादाचा झालेला उदय ही जगाच्या इतिहासातील अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि दीर्घकालीन परिणाम करणारी ऐतिहासिक प्रक्रिया होती. पारंपारिक-रूढीवादी राजसत्तांना विरोध करत युरोपातील अनेक प्रदेशांमध्ये राष्ट्रवादाचा झेंडा घेऊन लोक संघटित झाले. राष्ट्रांच्या कल्पनेला मूर्त स्वरूप देण्यासाठी चळवळी उभारून जनतेने संघर्ष आरंभला. युरोपातील इटली आणि जर्मनी या राष्ट्रांमध्ये राष्ट्रवादी चळवळी उभ्या राहिल्या. इटलीचे एकीकरण जनतेच्या आणि जनतेतून निर्माण झालेल्या नेतृत्वाच्या दिशादिग्दर्शनातून

आकाराला आले. विभिन्न छोट्या-छोट्या राज्यात विभागलेल्या जर्मन भाषिकांचे 'जर्मन राष्ट्र' हे प्रशियाच्या पुढाकाराने आणि तिच्या सैन्यशक्तीच्या सहाय्याने वास्तवात आले. तरीही जर्मन जनतेची राष्ट्र म्हणून एकत्र येण्याची भावना जर्मनीच्या एकीकरणांमध्ये प्रभावी ठरली. १९ व्या शतकातील युरोप मधील सत्ता संघर्ष व क्रांतिकारी वातावरण यांनी जर्मन लोकांमध्ये राष्ट्रवादाची भावना जागृत केली. जर्मन राष्ट्रवादाच्या उदयामागे सांस्कृतिक व भौतिक कारणे देखील प्रभावी ठरली. जर्मनीच्या एकीकरणाला ऑस्ट्रिया साम्राज्य व इतर काही जर्मन राज्ये यांचा विरोध होता. फ्रान्ससाठी देखील शक्तिशाली जर्मन राष्ट्र धोकादायक वाटत होते . अशी युरोपातील परिस्थिती असताना प्रशियाचा राजा विल्यम पहिला, त्याचा पंतप्रधान ऑटो वॉन बिस्मार्क यांनी सातत्याने जर्मनीच्या एकीकरणाचे प्रयत्न सुरू ठेवले. जर्मनीच्या एकीकरण विरोधी शक्तींना एकटे पाडून एका मागोमाग एक त्यांचा पराभव केला. विल्यम पहिला आणि बिस्मार्क यांनी लष्करी शक्ती व मुत्सद्देगिरीच्या अचूक वापर करून जर्मनीचे एकीकरण घडवून आणले. जर्मनीचे एकीकरण आणि त्यासोबतच झालेले इटलीचे एकीकरण हे युरोपच्याच नव्हे जगाच्या इतिहासाचा वेगळे वळण देणाऱ्या घटना ठरल्या.

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा. (दीर्घोत्तरी प्रश्न)

- (१) जर्मनीच्या एकीकरणाची पार्श्वभूमी स्पष्ट करा.
- (२) विल्यम पहिला याच्या कार्याचे मूल्यमापन करा.
- (३) जर्मनीच्या एकीकरणात प्रशिया राज्याचे योगदान स्पष्ट करा.
- (४) ऑटो वॉन बिस्मार्क याने जर्मनीच्या एकीकरणात दिलेल्या योगदानाची चर्चा करा.
- (५) जर्मनीच्या एकीकरणाच्या प्रक्रियेचे वर्णन करा.

(ब) टिपा लिहा. (लघुत्तरी प्रश्न)

(१) जॉल्वेरीन	(२) व्हिएन्ना काँग्रेस
(३) फ्रँकफुर्ट पार्लमेंट	(४) कार्लसबड डिक्रीज
(५) प्रशिया-फ्रान्स युद्ध	

४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

कटारे, अनिल, आधुनिक जगाचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, २०१८

जैन आणि माथुर, आधुनिक जगाचा इतिहास, के'सागर प्रकाशन, पुणे, २०१९

वानखेडे आणि अमृतकर, आधुनिक युरोपचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, २०२०

Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on The Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso, 1991

Blanning, T.C.W., *The Oxford History of Modern Europe*, OUP, 2000

Mukherjee, L., *A Study of Modern Europe and the World*, Calcutta, 2011

